

І. Я. Щупак

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

**Підручник для 7 класу
загальноосвітніх навчальних закладів**

**Київ
Видавництво «Світоч»
2015**

ШАНОВНІ СЕМИКЛАСНИКИ!

Кожному з вас відомі історії про сміливих вікінгів і відважних рицарів, могутніх королів і загадкових учених-алхіміків. У фільмах, книжках, комп'ютерних іграх ви зустрічались із таємницями середньовічних замків і бібліотек, величчю християнських храмів і мусульманських мечетей. Усе це стосується світу Середньовіччя, який відображений на сторінках цього підручника.

Ви вже маєте досвід роботи з підручником історії, коли в шостому класі вивчали Стародавній світ. Тому сподіваємося, що під час роботи з цією книжкою у вас не виникатиме труднощів. Натомість буде задоволення від пізнання захоплюючого світу історії.

У підручнику, який ви зараз читаете, є свої **особливості змісту**.

Передусім, ми прагнули показати **зв'язок подій минулого із сьогоденням**, адже історія живе поруч із нами. Тому в ілюстраціях подій, що відбувалися в епоху Середньовіччя, відтворено їх сліди, які залишилися до сьогодні. Згадуючи тодішні міста, ми наводимо їх теперішні назви й інформуємо, які з них є столицями сучасних держав. Народи та їхні мови, країни та географічні назви, література та мистецтво Середньовіччя є частиною нашого теперішнього життя, про що ви пересвідчитесь, навчаючись за цим підручником.

Описуючи історії інших країн, важливо простежити їх **взвезомозв'язок з подіями в Україні**. Адже слов'янські предки українців брали участь у міжнародній торгівлі й війнах, у господарських зв'язках і культурному обміні. Доля слов'ян на українській землі перетиналася з діями правителів європейських країн та азійських народів. Тому, наприклад, говорячи про Середньовічні замки, ми згадуємо їх в англійському Лідсі та в українському місті Кам'янець-Подільський. Показуємо міську ратушу в австрійському Відні та в Чернівцях, що на Буковині, тощо. Деяким із вас пощастило жити в місцях, пов'язаних із цікавими подіями середньовічного минулого. Тож ви зможете доповнити текст підручника тими відомостями, про які змогли дізнатися від своїх рідних, з книжок чи відвідавши місцеві музеї.

Як працювати з підручником

Підручник — це не просто книжка для читання, а особливий інструмент для навчання, яким треба правильно користуватися. Ви вже знаєте, як читати основний текст підручника, як працювати з історичними документами й картами, відповідати на запитання після параграфа.

Навчальний матеріал нашого підручника розподілений на **теми (мандрівки) й параграфи**, у кожному з яких для зручності виділені окремі пункти.

Деякі теми шкільна програма рекомендує вивчати через **практичні заняття**. Вони передбачають самостійну роботу учнів над текстами підручника й додатковим матеріалом, який можна знайти в бібліотеці та в інтернет-мережі. Ваш вчитель історії на практичних заняттях виступатиме як *консультант*.

Перед кожним новим параграфом наведено **питання на повторення** вивченого вами раніше. Вони допоможуть пригадати те, що полегшить вам ознайомлення з новим матеріалом.

Важливі **поняття** та **нові слова**, які треба зрозуміти й запам'ятати, виділено в спеціальних «записках з монеткою» поряд із основним текстом. Усі ці поняття зібрані також у **словнику**, вміщеному в кінці підручника.

Дати для запам'ятовування, які допоможуть вам зрозуміти історію, виділені в тексті. Вони також повторюються після кожного параграфу і подані на прикінцевих сторінках підручника — у **списку дат**.

У рубриці **«Новою документів»** наведено історичні джерела, які доповнюють картину історичних подій. Учитель історії допоможе вам навчитися критично оцінювати ці історичні документи.

Зверніть увагу на рубрику підручника під назвою **«Жива історія: документи, особистості, цікаві подробиці»**. Тут подано невеличкі фрагменти історичних документів і думки істориків, історичні цікавинки й легенди. Наведені в цій рубриці історичні подробиці «оживляють» зміст, наповнюють його цікавими і важливими деталями.

Варто уважно переглядати **ілюстрації** підручника, які не просто доповнюють текст, а й інколи подають пізнавальну інформацію. Запитання до деяких ілюстрацій допоможуть вам помітити важливі ознаки, характерні для історичних подій та явищ.

Звичайно, історичну книжку не можна уявити без **карт**, які є і в цьому підручнику. Для виконання деяких завдань вам знадобляться і шкільні атласи з історії.

Питання та завдання після кожного параграфу спрямовані на систематизацію нового матеріалу, який ви вивчили на уроці. Певні питання варто обговорити з однокласниками, розділившись на групи. Складніші — потребуватимуть вашої творчої роботи, використання додаткової інформації. Ці питання насамперед передбачені для тих, хто особливо цікавиться історією.

Отже, пропонуємо вам поринути у світ Середньовіччя. Це не тільки важливо для розуміння сьогодення, а й неймовірно цікаво.

Бажаємо вам успіхів!

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Запитання і завдання перед параграфом, які допоможуть пригадати вивчене й засвоїти матеріал нової теми

Знаю і систематизую нову інформацію

Мислю творчо і самостійно

Умію працювати з картою

Обговоріть у групі

ЗМІСТ

Повторення і вступ

ЗАПРОШУЄМО ДО ІСТОРИЧНОЇ МАНДРІВКИ У ЧАСІ І ПРОСТОРИ

- § 1. Цивілізаційна спадщина Стародавнього світу 8
- § 2. Середньовіччя як епоха розвитку людства 12

Мандрівка перша

ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

- § 3. Велике переселення народів 20
- § 4. Утворення «варварських королівств» 27
- § 5. Франкська імперія 34
- § 6. Візантійська імперія 41
- § 7. Виникнення ісламу та Арабський халіфат 49

Мандрівка друга

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

- § 8. Середньовічне європейське суспільство
та християнська церква 58
- § 9. *Практичне заняття.*
Рицарські традиції. Замки 65
- § 10. Виникнення міст, їх забудова і мешканці 69
- § 11. Ремесло та цехи. Торгівля й гільдії 75
- § 12. *Практичне заняття.*
Розвиток техніки та повсякденне життя людини
у середні віки 81

Мандрівка третя

ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

І ДЕРЖАВИ У X–XV ст.

- § 13. *Практичне заняття.*
Походи вікінгів та норманські завоювання.
Вільгельм Завойовник 86
- § 14. Хрестові походи. Взаємовідносини
європейського та східного світів 94
- § 15. Середньовічні держави: від роздробленості
до станово-представницьких монархій 106
- § 16. Англія і Франція у Столітній війні 114
- § 17. *Практичне заняття.*
Велика хартія вольностей 122
- § 18. Закріплення територіальної роздробленості
Священної Римської імперії та Італії 125
- § 19. Мусульманська Іспанія та Реконкіста 132

Мандрівка четверта

МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

- § 20. Середньовічні школи й університети.
Початок наукових досліджень.
Книгодрукування 140
- § 21. Вплив церкви на середньовічне суспільство 147
- § 22. Раннє Відродження і гуманізм. 155
- § 23. *Практичне заняття.*
Християнські храми у житті
середньовічних європейців. 163

Мандрівка п'ята

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

- § 24. Формування Польського
та Угорського королівств 170
- § 25. Новгородська боярська республіка.
Александр Невський. 182
- § 26. Утворення та зміцнення Московської держави . . 192
- § 27. Чеське королівство. Ян Гус і Гуситські війни. . . 202
- § 28. *Практичне заняття.*
Виникнення слов'янської писемності.
Кирило і Мефодій 207

Мандрівка шоста

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СХІД

- § 29. Середньовічне суспільство Індії та Китаю. 212
- § 30. Утворення Османської імперії.
Правління Мехмеда II. 226
- § 31. Внесок цивілізації Середньовіччя в історію
людства та становлення сучасної Європи 235
- Дати, що допоможуть зрозуміти історію 237
- Словник термінів і понять. 238

Повторення | вступ

**ЗАПРОШУЄМО
ДО ІСТОРИЧНОЇ
МАНДРІВКИ
У ЧАСІ ТА ПРОСТОРІ**

§ 1. ЦИВІЛІЗАЦІЙНА СПАДЩИНА СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Пригадайте, коли, на думку вчених, з'явилася людина сучасного типу. Які заняття людей виникли у стародавні часи? Що означають поняття: «релігія», «мистецтво», «античність»?

НАДБАННЯ ДАВНІХ ЧАСІВ. У постому класі ви ознайомилися з першою частиною всесвітньої історії — *історією Стародавнього світу*. Як ви вже знаєте, це — найдовший відрізок історії людства, від появи людини на Землі і формування первісного суспільства до утворення перших держав у Межиріччі та Єгипті, історії стародавніх цивілізацій Єгипту, Індії, Китаю, Греції, Риму. Ви пам'ятаєте, чим відрізнялися родинні відносини, господарство, суспільство, релігія стародавніх держав.

Цивілізація (від лат. *civilis* — громадянський, державний) — це:

- 1) рівень матеріальних, технічних, духовних досягнень тієї або іншої групи народів або країн на певному етапі розвитку;
- 2) тип культури групи народів та країн, що склався історично, на певній території, у певних хронологічних межах.

Саме в період історії Стародавнього світу з'явилися мистецтво й релігія, людина почала займатися скотарством, землеробством, ремеслом і торгівлею.

Відбулися зміни у способі життя й побуті людей: у них з'явилось більше часу для творчості. Стародавній світ дав людству унікальні пам'ятки архітектури й скульптури, живопису та поезії. Кожна культурна людина сьогодні має знати біблійні історії, грецькі міфи та латинські вислови, без знання яких багато творів мистецтва будуть незрозумілими, а духовний світ людини стане біднішим.

Грецькі боги біля фонтана в садах Версаля. Жан Котель

Яких давньогрецьких богів ви пам'ятаєте? Які латинські вислови використовуєте? Які цивілізаційні досягнення Давньої Греції і Стародавнього Риму вважаєте найважливішими?

Який біблійний сюжет відображено на картині? Кого з біблійних персонажів ви впізнаєте? Як зобразив їх художник?

Тайна вечеря.
Леонардо
да Вінчі

Я ЦЕ ЗНАЮ

1. Що означає вислів: «Незворушний, мов Сфінкс»?
2. Яке значення має вислів: «Гудить, немов Єрихонська труба»?
3. Де виникло поняття «демократія»? Яке його значення?
4. Хто і за яких умов промовив фразу: «Рубікон перейдено»? На позначення чого ми вживаємо цей вислів сьогодні?
5. Які сучасні мови мають коріння в санскриті?
6. Що символізує гармонія Ян та Інь?

Дати відповіді на деякі запитання вам допоможуть малюнки-підказки:

УРОКИ ІСТОРІЇ. Історія багато чому навчила людей. У людства зародилися нові ідеї щодо устрою нашого світу, про закони природи й про те, яким має бути щасливе суспільство.

Історію Стародавнього світу відокремлюють від наших днів сотні й тисячі років, але її героїчні сторінки і сьогодні надихають народи в їхній боротьбі за волю та справедливість, багата культурна спадщина є основою для національного й культурного відродження. Проте, на жаль, є чимало прикладів того, як деякі безвідповідальні люди чи жорстокі диктатори намагалися використовувати історію для обману, виправдання свого панування, насильства

йгноблення, або навіть для знищення цілих народів. У старших класах ви вивчатимете, як у ХХ ст. німецькі нацисти на чолі з Гітлером розробили теорію, за якою вони проголосили себе спадкоємцями аріїв та носіями культури стародавніх римлян і північних вікінгів одночасно, натомість євреїв, слов'ян та інші народи вважали неповноцінними.

Важливо пам'ятати, що у кожного народу є своя унікальна та цікава історія, історичні герої та культурні досягнення, якими варто пишатися. Проте досі трапляються ненаукові фантазії та перекручені факти, спроби представити історію саме свого народу як найдавнішу, найціннішу,

ЖИВА ІСТОРІЯ: документи, особистості, цікаві подробиці

Осягнути історію людства дає змогу уявна картина прискорення історичного розвитку. Уявімо собі всю історію людства — близько 2 млн 600 тис. років — як марафонську дистанцію завдовжки 42 км 195 м. Якщо припустити, що за допомогою фантастичної машини часу її долає бігун, то протягом значного історичного періоду відбуватиметься дуже мало змін. Лише на 26-му км первісну темряву розсіє вогонь, яким почав користуватись пітекантроп. Тільки на 41-му км марафонець помітить перші пастки для тварин, зроблені неандертальцями. Кроманьйонець з луком і стрілами з'явиться біля бігової доріжки, коли до фінішу лишатиметься близько 650 м. Лише за 74 м до кінця дистанції бігун побачить єгипетські піраміди. За 44 м до фінішу уздовж бігової доріжки почнуть шикуватися римські легіони, які розсіюються через 20 м (понад 1160 років), коли Рим впав під натиском варварів. За 7,5 м до завершення бігу промайне фігура сивого старця — Леонардо да Вінчі. Менш як за 3,5 м до кінця дистанції марафонець почує гуркіт першої залізниці. І лише за 86 см — за мить до фінішу — в небо злетить перший космічний корабель.

або таку, яка нібито надає право на вищість по відношенню до інших народів. Непоодинокими є приклади, коли намагаються принизити й спотворити історію та культуру народів. Такі спроби, врешті-решт, можуть призвести до війн, заповідати багато лиха й завдати страждань людям. Залобігти цьому — одне з найважливіших завдань історичної науки. Аналіз минулого дає змогу уникнути помилок у майбутньому. Це — урок, який кожен з нас зобов'язаний не прогавити.

Історія Стародавнього світу пов'язана і з історією слов'янських народів, історією України та інших країн. Адже саме з Візантії — спадкоємиці Римської держави — поширилося на Русі християнство. З Візантії прийшло кириличне письмо, яким ми користуємося сьогодні. Звідти ж — багато культурних традицій, що сприяли формуванню у Східній Європі православної християнської цивілізації, до якої належить і сучасна Україна.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання й завдання

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Дайте визначення поняттю «цивілізація».
2. Назвіть центри найдавніших цивілізацій. Охарактеризуйте їх здобутки.
3. Пригадайте назви найбільших держав Стародавнього Сходу.
4. Які події історії Стародавнього світу відбувалися на теренах сучасної України?

Мислю творчо і самостійно:

5. Як ви розумієте вислів «прискорення історичного розвитку»? Поясніть на прикладі історії своєї родини.

Обговоріть у групі:

6. Чому знання історії та культури Стародавнього світу важливі для сучасної людини?
7. Які, на вашу думку, досягнення людства Стародавнього світу мають найбільше значення в теперішні часи?

VI VII VIII IX X XI XII XIII XIV XV XVI XVII XVIII XIX XX XXI

Минуле

Минуле

Минуле

Теперішнє

МАЙБУТНЄ

I тисячоліття

II тисячоліття

III тис.

§ 2. СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЯК ЕПОХА РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА

Пригадайте, коли відбулося падіння Західної Римської імперії. Чи означало це кінець античної цивілізації? Свою відповідь обґрунтуйте.

ЩО ТАКЕ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ. Історичну епоху, що настала після найдавніших часів і тривала з середини V ст. до кінця XV ст., називають **Середньовіччям**. Відлік цієї епохи розпочинається із занепаду Західної Римської імперії, що стало страшною історичною катастрофою. У 476 р. перестала існувати держава, яка протягом тисячоліття була центром політичного розвитку й осередком культури для багатьох країн і народів. Завершує хронологічні межі Середньовіччя 1492 р., коли Христофор Колумб відкрив Америку.

Середньовіччя — період в історії Європи, що тривав із середини V до кінця XV ст.

Саме поняття «Середньовіччя» «подарували» світові італійські поети й філософи, і вигадали його

Вогнища
Інквізиції
(середньовічна
мініятура)

Інквізиція, про яку ви дізнаєтеся згодом з цього підручника, спалювала на вогнищах людей, звинувачених у відступництві від віри, чаклунстві.

лише тоді, коли ця епоха вже завершувалася й розпочала-ся нова доба, нова історія (про неї ви дізнаєтеся в наступному класі).

Італійці вважали, що в історії людства між «світлимими часами» і новою добою тривали «похмурі століття». Перші відзнаменувалися розквітом Стародавньої Греції та Стародавнього Риму, коли панували освіта, культура, розум. Розвиток людства, не гірший, ніж за античності, продовжився у нову добу. А століття, які відмежовують Стародавній світ і нову епоху, відзначилися проявами дикунства, забобонів та жахів, призвели до загального занепаду Європи. Так виник образ «похмурого Середньовіччя».

Люди завжди критикують недалеке минуле або сьогодні, натомість занадто ідеалізують старі часи. Згодом, коли Середньовіччя все далі відходило в минулину, люди почали відзначати переваги і цієї доби порівняно з тим часом, у якому вони жили. Деякі навіть вважали, що епоха Середньовіччя була чи не найкращою в історії. Бо тоді, мовляв, повітря не було забруднене викидами із фабричних труб, людей не знищували смертоносною технічною зброєю. Люди почали ідеалізувати середні віки, уявляючи, що тоді нібито справді панували шляхетність, мужність, цінувалася гідність. Ці часи сприймалися як доба лицарства, поетично зображеного в романах Вальтера Скотта та зверненнях до Прекрасної дами.

Насправді в Середньовіччі поєднувалися світлі, позитивні, та похмурі, негативні прикмети та явища. Не може бути тільки «поганою» чи «гарною» велика історична доба.

В історичних романах рицарі є символами шляхетності та гідності
(ілюстрації середньовічних книжок)

ПЕРІОДИЗАЦІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ. Історики виділяють три періоди Середньовіччя: Раннє, Розвинуте, Пізнє.

У часи *Раннього Середньовіччя* формувалися держави на території Західної Європи, Скандинавії та на землях, заселених слов'янами і германцями.

До *Розвинутого Середньовіччя* вчені відносять період від XI ст. до початку XIV ст., коли зі швидким розвитком господарства з'являються міста, швидко зростає населення, виникає особливе середньовічне суспільство із притаманною йому культурою.

Пізнє Середньовіччя від початку XIV ст. і до кінця XV ст. характеризувалося сповільненням господарського розвитку, зменшенням людності, кризовими явищами в суспільстві.

Наступне століття ознаменувалося зародженням Нового часу.

Вівар св. Іоанна.
X. Мемлінг

Роздивіться ілюстрацію. Спробуйте визначити особливості епохи Середньовіччя. Дізнайтеся про них більше з наступного пункту параграфа та інших додаткових джерел інформації. Доповніть ілюстративний ряд.

ОСОБЛИВОСТІ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ. Отже, від занепаду доби античності розпочався новий період зі своїми особливостями, новими центрами.

Середньовіччя від давніх часів відрізняється тим, що значними історичними подіями охоплювалася вся Європа, а не тільки узбережжя Середземного моря, як це було в давнину. Італія на два століття втратила про-

відну роль. Значного розвитку досягла Візантійська держава.

У період Середньовіччя в господарстві багатьох країн світу відбулися кардинальні зміни: сформувалися нові — **феодальні відносини**.

Основною особливістю феодалізму є *vasalitet* — угода між васалом і сеньйором-землевласником, за якою васал отримував від сеньйора землю, присягався у вірності та військовому служінні йому, а сеньйор мав захищати свого васала (про це буде йтися в наступних параграфах).

ЖИВА ІСТОРІЯ: **документи, особистості, цікаві подробиці**

Деякі історики вважають, що феодалізм існував у Західній Європі, а на інших теренах виявлялися лише окремі його ознаки.

Наприклад, Київська Русь на початку свого розвитку (IX–X ст.) не була феодальною державою. Її панівний стан складався не із землевласників, а з воїнів-купців, які жили за рахунок торгівлі, військової здобичі і податків (полюддя). Населення здебільшого складалося не з кріпаків, а з вільних селян, які жили племенами та родами. Існували на Русі і раби (переважно полонені) і зростаюча верства напіввільних селян-закупів — тих, які отримували позику від землевласника і ставали залежними від нього.

На Русі не було формальних договірних відносин між князем і боярином. Земельні володіння бояр були не умовними феодальними ленами*, а спадковою власністю (вотчинами).

Великий київський, а згодом і старші удільні князі панували над молодшими удільними князями. Але всі князі належали до однієї династії Рюриковичів, тому їхні взаємовідносини були більшою мірою мікродинними, ніж феодальними, зв'язками. Решта населення була вільною.

Феодалізація в Київській Русі почалася в середині XI ст. з поселенням княжої дружини на землі. Тоді ж Київська держава почала розпадатися на удільні князівства (що нагадувало роздробленість у Західній Європі). Руські князі та бояри XII–XIII ст. керувалися рицарськими чеснотами, серед яких чільне місце посідав пошук честі та слави, вірність верховному владіці, боротьба з «невірними» (степовиками) тощо.

У Великому князівстві Литовському, до якого належала більшість українських земель із середини XIV ст. до 1569 р., був розвинутий феодалізм.

Таким чином, пік розвитку феодалізму в Україні припадає на період, коли на Заході він уже зникав.

* Лен — спадкове земельне володіння в епоху феодалізму, яке надавалося васалу за умови несення ним військової служби та виконання інших повинностей.

У середні віки розширилась площа оброблюваної землі. Досконалішими стали знаряддя праці хліборобів: широко використовувалися плуг і борони, водяні та вітряні млини. Поліпшилися обробіток ґрунту.

Чимало сучасних міст виникло саме в епоху Середньовіччя. Це стало поштовхом для розвитку господарства й культури.

Саме з середніх віків люди користуються порцеляновим посудом, дзеркалами, виделками, милом, окулярами, гудзиками, механічними годинниками. З'явилися доменні печі. Вирішальне значення мав винахід пороху та вогнепальної зброї для розвитку військової справи. З розвитком мореплавства удосконалилося будівництво кораблів. Сміливі мандрівники дослідили значну частину суші, морів і океанів, відкрили нові материки — Америку й Австралію.

Культура початку Середньовіччя відрізняється своїм релігійним наповненням. *Релігія* глибоко проникла в побут і звичай народів і стала основою розвитку їхньої духовної культури. Видатних успіхів досягло *мистецтво*.

Побудовані багато століть тому фортеці, храми, ратуші дотепер прикрашають міста.

У середні віки з'явилась *перша друкована книга*. Про новини люди почали дізнаватися з газет. Було *відкрито університети*, в яких розвивалися освіта та наука. Вчені винайшли термометр і барометр, телескоп і мікроскоп. Було створено вчення про обертання планет навколо Сонця, висунуто гіпотезу про існування безлічі світів.

У середні віки *утворились держави, що існують і в наш час*: Англія, Франція, Іспанія, Польща, Чехія та ін. Склалися мови багатьох народів: англійська, французька, німецька, італійська тощо.

Тобто, порівняно зі стародавніми часами, людство зробило великий крок уперед у розвитку господарства і культури. Більшість явищ сучасного життя сягають корінням у часи зародження національної культури та національного характеру багатьох народів Європи — французів, німців, італійців, східних, західних і південних слов'ян.

Французьке місто Каркасон донині зберегло ознаки Середньовіччя (сучасне фото)

Перший друкарський верстат

ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА ІСТОРІЇ СЕРЕДНІХ ВІКІВ. Історію середніх віків вчені вивчають за допомогою *пам'яток матеріальної культури*. Це знаряддя праці, якими в ті часи користувалися селяни та ремісники, зброя, меблі, посуд тощо. Вони зберігаються у багатьох музеях світу.

Середньовічна історія ближча до нашого часу, ніж історія Стародавнього світу. Добрими «оповідачами» тогочасного життя є *історичні пам'ятки*. У старовинних містах і в наші дні можна побачити квартали будинків ремісників і купців, фортеці й вежі, храми.

Історію середніх віків учені мають змогу відтворити, проаналізувавши численні *писемні історичні джерела*, що зберігаються в архівах. До таких документів належать описи володінь, звіти управляючих маєтками, записи законів і указів правителів, вироків судів, заповіти, дарчі, купчі записи тощо.

Збереглося також чимало історичних *творів-хронік* (*літописів*) того часу. У них викладено події від створення світу і до періоду життя письменника-хроніста. Є й такі історичні твори, автори яких не тільки оповідали, а й прагнули систематизувати та пояснити події.

До наших днів дійшло чимало творів художньої літератури, *праць учених і творів мистецтва*: малюнки в книжках і килимах, картини і статуї в храмах.

Визначте, до яких джерел історії належить кожне зображення.

Як ви вважаєте, що історики можуть дізнатися з цього малюнка про обладунки та зброю воїнів середньовіччя, особливості битви та місце її проведення?

Ілюстрація до середньовічної поеми «Пісня про Роланда»

Для вивчення історії Середньовіччя дуже цінними є *пам'ятки народної творчості*: старовинні народні перекази, народні пісні, балади, казки, лицарські романи.

Учені черпають відомості про життя людей із багатьох джерел. Вони зіставляють їх, з'ясовують, наскільки правдиво в них відображено життя, а потім роблять висновки, пояснюють окремі події й цілі періоди історії.

ЗНАЮ МИНУЛЕ — ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання й завдання

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Поясніть поняття «Середньовіччя».
2. Що вивчає історія середніх віків? Яке місце посідають середні віки в загальній історії?
3. Визначте періодизацію історії середніх віків.
4. Як учені дізнаються про життя людей у часи Середньовіччя? Назвіть основні джерела історії середніх віків.
5. Розкажіть про основні досягнення у розвитку господарства в середні віки.
6. Які важливі зміни відбулися в розвитку культури за доби Середньовіччя?

Мислю творчо і самостійно:

7. Чому в історичній пам'яті європейців закріпилися межі Середньовіччя, визначені 476 та 1492 роками? Чи починається певна історична доба ралтово, чи з конкретної дати?
8. Що спільного та відмінного було між Київською Руссю та феодальною Західною Європою?

Умію працювати з картою:

9. Покажіть на карті, вміщеній у вашому атласі, Західну Європу, Скандинавію; землі, що були заселені слов'янами, германцями.

Обговоріть у групі:

10. Чи було Середньовіччя добою відсталості, а чи часами розквіту цивілізації?

**ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ВАМ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ:
ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ**

Середина V — кінець XV ст. • доба Середньовіччя

Мандрівка перша

ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ:

- Велике переселення народів
- Утворення «варварських королівств»
- Франкська імперія
- Імперія Карла Великого
- Візантійська імперія
- Виникнення ісламу та Арабський халіфат

§ 3. ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ

Пригадайте, кого римляни називали варварами, і що означає це слово. Які суспільні відносини були в Римській імперії, і які – у варварських племен? Які варварські племена здійснювали набіги на Римську імперію пізніх часів її існування?

НАВАЛА ГУНІВ ТА ГОТІВ. У другій половині IV ст. з Азії до Європи вторглися *гуни*. Ці воєнні кочовики підкорили величезні простори степів Євразії та витіснили тамтешні племена на захід. Цей рух населення посилив вторгнення і переселення германських, сарматських і слов'янських племен на територію Римської імперії. Римська імперія з її добре обробленими землями та багатими містами була для германців особливо привабливою. Вони переселялися сюди зі своїми родинами, домашнім майном, худобою. Такі переселення людей називають *міграцією*.

Міграція (лат. *migratio*, від *migro* — *переходжу, переселяюся*) — переміщення населення, пов'язане зі зміною місця проживання.

Вождь готів (мозаїка з Великого палацу у Константинополі)

Велике переселення народів — масштабне переміщення населення у IV–VI ст., яке поклало початок новим державам на руїнах Західної Римської імперії.

Наприкінці IV ст. у володіння Римської імперії, на територію Балканського півострова вторглися германські племена *готів*, що прийшли в Причорномор'я з балтійського узбережжя ще наприкінці II ст. У Причорномор'ї готи створили великий племінний союз, який об'єднував *вестготів* (західні готи), які жили на північ від нижнього Дунаю, і *остготів* (східні готи), що займали території за Дністром.

Так розпочалося Велике переселення народів. Воно мало кілька причин: зміни клімату, що змушувало кочовиків шукати нові пасовища для худоби; посилення майнової та соціальної нерівності, зростання ролі вождів і знаті, їхнє прагнення до захоплення нових земель і воєнної здобичі.

На території Римської імперії жило багато так званих *варварських племен*. Варварами греки і римляни називали всіх негреків і неримлян — германців, слов'ян та ін.

gloꝝ a maꝝn
qui ad bella ꝥ
maꝝnꝝ milia
guita. De fili

Пам'ять
про готів —
готичний
шрифт

ГЕРМАНЦІ ТА РИМ. Природні умови та клімат у середні віки, як і в попередні, продовжували визначати заняття людей, спосіб їхнього життя і побут, традиції й особливості культури і навіть характер (мешканці південних країв — більш емоційні, жителі півночі — більш розважливі). Майже вся Європа була вкрита лісами, що були місцем полювання та збирання їстівних дарів, джерелом незамінної в усіх справах деревини. Річки слугували природними кордонами між групами людей та водночас шляхами сполучення.

На початку нової ери германські племена зайняли територію від Рейну до Одери, частину Скандинавського півострова. Селилися германці на галявинах, на узліссі, біля річок і струмків. Їхні поселення часто складалися з кількох дворів, що пізніше розросталися в села. Для захисту від ворогів село оточували валом, ровом, огорожею. Германці зводили дерев'яні будинки, які обліплювали сирією глиною.

«Германці люблять, щоб худоби було багато», — писав давньоримський історик Тацит про заняття германців. Вони розводили свиней, корів, овець і птицю. Водночас із скотарством важливе місце посідало землеробство. Германці орали землю сохою і легким плугом, розпушували її дерев'яною бороною. Коли ділянка виснажувалася, вони розчищали нову. Ці племена займалися полюванням, рибальством.

На початку нашої ери германці жили в умовах *розкладу первісного суспільства*. Виникала майнова нерівність. Вождів обирали із знатних сімей. Тільки знатні люди виступали тепер на зборах. Вони мали більше худоби і більші

Догляд за худобою
(середньовічна мініатюра)

Германці-землероби
(історична реконструкція)

Германський воїн

Молот Донара

Бюст імператора Валента

ділянки землі, ніж рядові германці. Їм припадала і більша частина військової здобичі.

Військові вожді набирали собі постійні загони — *дружини*. Вони присягали на вірність вождю. Напади на Римську імперію підсилили нерівність серед германців.

Під час війни всі чоловіки, здатні носити зброю, ставали воїнами, створювали народні ополчення. Військовополонені ставали рабами. Вони одержували невеликі ділянки землі, на яких господарювали. Частину вирощеного зерна та худоби раб віддавав своєму панові.

У давнину германці сповідували язичництво. Вони обожнювали стихійні явища природи. Вважали, що в Донара — бога грому та блискавки, є молот. Проїжджаючи по небу, він кидає його в хмари і викликає грозу. У германців не було храмів, а богам вони поклонялись у священних гаях, де споруджували кам'яні вівтарі.

У III ст. господарство Римської імперії занепадало. Однією з причин занепаду було розорення дрібних і середніх власників. Зростала чисельність великих землевласників.

Дедалі більшого значення набував *колонат* (у перекладі з латинської — *землероб*). Колони — це дрібні орендарі, що виходили із середовища обезземелених селян. Вони одержували від землевласника частину знарядь праці, іноді одного-двох рабів. Натомість віддавали землевласникові частину врожаю і працювали на нього декілька днів на рік.

Чимало власників стало відпускати рабів на волю, наділяючи їх земельними ділянками, за які вони, подібно колонам, платили частину врожаю і відробляли певну кількість днів.

Основним завданням імператора була боротьба з повсталими і відбиття нападів варварів. Тому чисельність війська значно збільшилася. А це приводило до зростання податків, що викликало дедалі більше невдоволення.

Проте остаточного удару Римській державі завдала боротьба рабів і колонів, які виступили разом із варварами.

АДРІАНОПОЛЬСЬКА БИТВА. У 375 р. гунни вступили у боротьбу з остготами, розбили їх і продовжили свій рух на захід. На своєму шляху вони спалювали, знищували села, посіви, господарства. Рятуючись від гунів, вестготи перебралися на правий берег Дунаю і, з дозволу римського імператора, оселилися на Балканському півострові (у Фракії), зобов'язавшись захищати кордони імперії.

Оборона Адріанополя (історична реконструкція)

Визначте за малюнком, чим оборонялися римляни у битві з вестготами.

Імператорські чиновники обіцяли забезпечити вестготів продовольством, але не виконали обіцяного. Почався страшний голод. Заради шматка хліба або собачого м'яса вестгот мусив віддавати в рабство сина або сам ставав рабом.

Голодуючі вестготи повстали і рушили на Константинополь. Багато рабів і колонів долучилося до повстання; у 378 р. воно охопило весь північний схід Балканського півострова. Проти вестготів виступив східноримський імператор Валент (328–378 рр.) з військом. Під час битви під Адріанополем у 378 р. вестготи обійшли військо з тилу і знищили його. Загинув і сам імператор. Тільки підкупивши готських вождів, новий імператор добився припинення воєнних дій.

Вестготам було віддано великі землі на північному заході Балканського півострова. Поселення численних і воєнничих варварів у центрі імперії було для неї дуже небезпечним.

ПОДІЛ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. Римська імперія в 395 р. була поділена між двома братами-імператорами Аркадієм і Гонорієм. Утворилися дві імперії — Східна (або Візантія), зі столицею в *Константинополі*, і Західна. Під владою Західної імперії залишилися Італія і західні провінції Європи й Африки. До складу Східної увійшли Балканський півострів, Єгипет і римські володіння в Азії.

Вторгнення вестготів у Рим
(мініатюра XV ст.)

Аттіла.
Картина художника
Ежена Делакруа

Поділ імперії ще більше ослабив сили обох держав. Особливо тяжким було становище Західної імперії з її спустошеними містами, зруйнованими селищами, частими повстаннями.

ВТОРГНЕННЯ ВЕСТГОТІВ В ІТАЛІЮ.

Вестготи під проводом короля *Аларіха* (370–410 рр.) спустошили Грецію та Македонію. Для захисту Італії було викликано легіони з Галлії, Британії та Іспанії. До війська призивали навіть рабів. Але й після цих заходів захищати Апеннінський півострів від варварів удавалося лише протягом декількох років. У 410 р. вестготи захопили Рим, ворота якого відчинили раби.

БИТВА НА КАТАЛУНСЬКИХ ПОЛЯХ. ПОГРАБУВАННЯ РИМУ ВАНДАЛАМИ.

У середині V ст. орди гунів вторглися в Галлію — провінцію Західної Римської імперії. Гуні, очолювані *Аттілою*, перепливли Рейн і дійшли до Орлеана. Походи Аттіли мали загарбницький характер. Тому вестготи, бургунди та франки виступили на боці римлян.

У 451 р. відбулася знаменита битва римських військ, очолюваних *Аецієм* (390–454 рр.), з гунами на Каталунських полях (поблизу сучасного французького міста Труа в Шампані). Аттіла змушений був відступити за Рейн. У 452 р. гуні вирушили на завоювання Риму. Дійшовши до Медіолана і піддавши спустошенню Північну Італію, вони повернулися за Дунай, де Аттіла раптово помер. Створене ним царство розпалося.

У середині V ст. племена вандалів переправилися з Африки в Італію й у 455 р. легко оволоділи Римом. Цього разу пограбування та розгром міста тривали два тижні і були особливо жорстокими. Вандали тропили статуї, знищували книжки, палили будинки. Після їхньої навали в Римі вціліло

лише 7 тис. жителів. Саме відтоді масове знищення культурних цінностей завойовниками стали називати *вандалізмом*.

ПЕРЕВОРОТ 476 РОКУ І ЗАГИБЕЛЬ ІМПЕРІЇ НА ЗАХОДІ.

Після вторгнення вестготів Рим втратив світове значення. Столиця Західної імперії була перенесена на північ Італії, до Равенни. Рим спорожнів. На Римському Форумі — площі в центрі стародавнього Рима — росла густа трава і паслися свині. Формально Західна імперія існувала ще кілька десятиліть, але римські імператори перетворилися на безвладні іграшки в руках варварських вождів, що порядкували в Італії. У 476 р. провідир германських найманців Одоакр скинув останнього римського імператора Ромула Августула й оголосив, що Західну Римську імперію знищено.

Таким чином, господарський, державний і суспільний лад було підірвано, падіння імперії було неминучим. Імперію зруйнували і повстання невдоволених пригнобленими простих людей, і навали варварів.

476 рік вважають роком падіння Західної Римської імперії, коли закінчилась історія Стародавнього світу.

Ромул Августул

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Давні германці I ст. н.е. (за Тацитом)

У менш важливих справах радяться старійшини, а про найважливіші — всі, причому ті справи, за якими вносіть ухвали народ, (попередньо) обговорюються старійшинами. Сходяться у певні дні, якщо тільки не станеться щось несподіване і раптове... Тишу встановлюють жерці... Потім вислуховують короля або когось із старійшин відповідно до його віку, знатності, військової слави, красномовства, не стільки тому, що в його владі наказувати, скільки через переконливість. Якщо думка (ім) не подобається, її відхиляють гучним гомоном, а коли подобається, то потрясають списами: ушановувати зброєю в них найпочесніший спосіб схвалення...

Перед народними зборами можна також виступати з обвинуваченням і пропонувати їм на розгляд справи, за які присуджується страта. Покарання зустрічаються різні, залежно від злочину: зрадників і перебіжчиків вішають на деревах, боягузів і дезертирів... топлять у драговині та болоті і зверху закидають хмизом... Більш легкі злочини теж відповідно караються: з обвинувачених стягують штраф певною кількістю коней і худоби... На цих же зборах обирають і старійшин, що вершать суд в округах і селищах...

Яку роль відігравали народні збори в житті германців?

**ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ:
запитання й завдання**

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Поясніть поняття «міграція», «Велике переселення народів».
2. Назвіть причини Великого переселення народів.
3. Розкажіть про вторгнення гунів на територію Західної Римської імперії.
4. Назвіть дати, коли відбулися:
 - а) Адріанопольська битва;
 - б) поділ Римської імперії;
 - в) битва на Каталунських полях;
 - г) захоплення вандалами Рима;
 - д) падіння Західної Римської імперії.
5. Якими були наслідки поділу Римської імперії?
6. Назвіть причини загибелі Римської імперії.

Мислю творчо і самостійно:

7. Розкажіть про здобуття Аларіхом Рима:
 - а) від імені воїна-вестгота;
 - б) від імені римлянина.

Умію працювати з картою:

8. Покажіть на карті, вміщеній у вашому атласі, кордони Візантії та Західної Римської імперії.

Обговоріть у групі:

9. Чому поразка під Адріанополем мала катастрофічні наслідки для Римської імперії?
10. Що, на вашу думку, було найстрашніше під час пограбування Рима вандалами?

**ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ВАМ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ:
ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ**

- 410 р.** • захоплення Рима вестготами
- 476 р.** • падіння Західної Римської імперії, закінчення історії Стародавнього світу

§ 4. УТВОРЕННЯ «ВАРВАРСЬКИХ КОРОЛІВСТВ»

Пригадайте, де і коли з'явилися племена вестготів та остготів. Коли і за яких обставин Римська імперія розділилася на Західні і Східну? Де і за яких умов виникло християнство?

ОСТГОТИ В ІТАЛІЇ. Після перевороту 476 р. Італію завоювали остготи. Ці племена в 493 р. утворили на Апеннінському півострові своє королівство на чолі з королем Теодоріхом. Центр королівства був у Равенні. Королівство проіснувало до 555 р.

ВИНИКНЕННЯ ФРАНКСЬКОГО КОРОЛІВСТВА. Германські племена франків жили на землях уздовж нижньої течії Рейну. На чолі кожного племені стояв військовий вождь. У V ст. серед франкських вождів висунувся хитрий, обачливий і жорстокий Хлодвіг (481–511 рр.) із роду Меровея. Правителів із цього роду називали Меровінгами.

Франків приваблювали родючі рівнини сусідньої Галлії. Вони мріяли захопити там землю і худобу, дорогу зброю та бойових коней. Вступивши в союз із вождями інших племен, Хлодвіг повів франків у похід на Галлію.

У 486 р. поблизу міста Суассона франки розбили військо римлян і підкорили собі північну частину Галлії. Пізніше вони захопили південь країни, а також багато германських племен на схід від Рейну.

Франки жили невеликими селищами. Кожна сім'я займала таку ділянку, яку могла обробити самотужки.

Завоювавши Галлію, франки не відбирали в місцевих землевласників їхню власність, тому багато представників місцевої знаті визнали владу Хлодвіга. Ця знать допомагала Хлодвігу правити країною, крім того, багаті римляни поріднилися з франкськими вождями.

Близько 500 р. франки створили державу. Хлодвіг став королем — єдиним верховним правителем держави. Йому підкорялося населення всієї країни. Король передавав

Мавзолей Теодоріха
у Равенні, Італія

Подумайте, чому столиця держави була перенесена до Равенни.

Хлодвіг —
король франків
(зображення
на бронзовій
медалі)

Сторінка із «Салічної правди»

Хрещення
Хлодвіга
(втраж
середньо-
вічного
собору)

владу в спадок своїм синам. За злочини, вчинені проти короля, карали стратою.

Король сам вирішував важливі державні справи, радячись лише з представниками заможної знаті. Про його рішення повідомляли рядових франків на військових оглядах, що здійснювалися щорічно навесні.

Під час війни збиралося ополчення з вільних франків. Але постійною військовою силою була королівська дружина.

У кожному області Хлодвіг призначав правителів-графів. Вони збирали з населення податки, командували загонами воїнів, вершили суд, але найвищим суддею був король.

За часів Хлодвіга була складена «Салічна правда» — перелік правових норм, на яких ґрунтувався суспільний лад як родового, так і раннього державного періоду. Більшість її статей присвячена злочинам проти особистості та майна. Ці статті встановлювали покарання за крадіжку свиней, рогатої худоби, коней, собак, рабів, за підпал, зруйнування огорож.

«Салічна правда» передбачала суворі покарання, великі штрафи за вбивство, тілесні пошкодження. Наприклад, за вбивство раба з челяді штраф становив 30 солідів, напіввільного — 100, вільного франка — 200, графа чи королівського чиновника — 300 солідів. Це були великі суми, адже за один солід можна було купити однорічного бичка.

Хлодвіг і його спадкоємці для зміцнення своєї влади роздавали королівські землі як нагороду за службу своїм прибічникам і дружинникам. Знатні люди ставали великими землевласниками. На їхніх полях працювали раби і колонії. Вони набирали собі загопи воїнів і наділяли їх землею. Поступово вільні франки були позбавлені своїх прав.

Перед смертю Хлодвіг розділив Франкське королівство між своїми синами. Його нащадки постійно воювали між собою й сусідами. У 843 р. розкол держави був закріплений у договорі, укладеному у Вердені онуками Карла Великого.

Правонаступниками імперії стали три королівства: Західнофранкське, Східнофранкське і Середнє (майбутні Франція, Німеччина і частково Італія).

АНГЛО-САКСОНСЬКІ КОРОЛІВСТВА.

Стародавні жителі острова Англія називалися бриттами. Історії відомий один із знаменитих вождів бриттів — Артур. Після того як римські війська на початку V ст. захопили острів, на бриттів почали нападати германські племена саксів, англів і ютів. Вони жили між Ельбою і Рейном та на Ютландському півострові. Опір бриттів очолив Артур. Англо-саксонські завоювання Британії тривали понад 150 років і закінчилися на початку VII ст.

Під час завоювання англо-сакси знищили частину населення, частина була витіснена на західні землі острова, решту ж перетворили на рабів і залежних людей. Деякі племена бриттів із часом почали переселятися на півострів Арморика в північно-західній Галлії, що пізніше став називатися Бретань. Повну незалежність від англо-саксів зберегло кельтське населення Ірландії.

У результаті англо-саксонського завоювання на території Британії утворилося сім невеликих королівств англо-саксів, що постійно ворогували між собою. Всі ці королівства були ранньофеодальними державами.

Основним заняттям англо-саксів було землеробство, займалися вони і скотарством, рибальством, мисливством, орали землю важким плугом. Сіяли озиму пшеницю, жито, ячмінь, овес, боби, горох. Рівень розвитку господарства в англо-саксів у VII–VIII ст. був приблизно таким самим, як у франків у V–VI ст., тому що вплив римських порядків на англо-саксів був досить незначним.

У англо-саксів тривалий час зберігалися общинні відносини. Вільні селяни-общинники брали участь у народних зборах, володіли зброєю і становили основу військового

Легендарний Камелот — замок короля Артура. *Гюстав Доре*

Рицарі «Круглого столу» (сучасна реконструкція)

Англо-сакси

ополчення. Виділялись і знатні люди, що поступово перетворювались на великих землевласників. Крім вільних селян, існували залежні люди і раби.

На чолі кожної англо-саксонської держави стояв король. Його влада була обмежена «Радою мудрих», що складалася з представників знаті. «Рада мудрих» затверджувала закони і була верховним судом королівства. Вона обирала короля і могла його усунути. Водночас, сильною була роль общини. На її зборах під головуванням виборного старости вирішувалися всі найважливіші питання.

Між державами велася постійна боротьба за титул верховного короля.

У 829 р. Екберт, король молодого князівства, об'єднав під своєю владою всі англо-саксонські королівства і прийняв титул верховного короля. На цей час в основному завершився процес злиття англо-саксів і вілліхів після завоювання бриттів в один народ.

Ще наприкінці VI ст. до Британії прибули посланці папи римського для поширення християнства. На острові було засновано багато монастирів, що стали осередками церковної освіти та літератури. Християнізація привела до появи в англо-саксів латинської писемності.

Таблиця 1

«ВАРВАРСЬКІ КОРОЛІВСТВА» НА ТЕРЕНАХ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Народи	Територія	Заснування держави	Занепад держави
Англи, юти і сакси	Південна та Центральна Британія	V ст.	
Бургунди	Долина Родану	V ст.	534 р. — завоювання франками
Франки	Галлія	Кінець V ст.	
Лангобарди	Північна та Центральна Італія	Кінець VI ст.	774 р. — завоювання франками
Остготи (східні готи)	Італія, Сицилія та Іллірія	Кінець V ст.	536–555 рр. — завоювання Візантією
Вандали	Північна Африка	Перша половина V ст.	534 р. — завоювання Візантією
Вестготи (західні готи)	Південна Галлія та Іспанія	Перша половина V ст.	507 р. — завоювання Південної Галлії франками 711–718 рр. — завоювання Іспанії арабами

УМІЮ ПРАЦЮВАТИ З КАРТОЮ

1. Покажіть на карті, вміщеній на с. 31, або у вашому атласі всі держави, зазначені в табл. 1.
2. Покажіть території, в яких, на вашу думку, були найбільш зацікавлені візантійські царі. Поясніть, чому ви так вважаєте.
3. Визначте, у межах якої держави опинилося місто Рим.
4. Зіставте карту «варварських королівств» у VI ст. з картою провінцій Римської імперії (для цього треба взяти підручник або атлас історії Стародавнього світу, 6-й клас). Зверніть увагу на території, що розташовувалися в межах імперії та поза нею й утворилися в V–VI ст. Які зовнішні чинники, на вашу думку, сприяли занепаду Західної Римської імперії?

ІРЛАНДСЬКА ЦЕРКВА. Перші християни з'явилися на території Ірландії приблизно на початку V ст. Християнство було принесено на ці землі святим Патриком, християнином кельтського походження.

За свідченням одного галльського автора, у часи навали на Галлію спочатку Аттіли, а потім готів, вандалів і Аларіха «всі вчені люди, що були по цей бік моря, повтікали в заморські країни, надто в Ірландію, і всюди, де з'являлися, вони приносили населенню тих країв величезний розвиток у науках». Саме ці «вчені люди» знайшли притулок в Ірландії і принесли сюди ті досягнення цивілізації, що зникли на континенті.

В Ірландії протягом VI–VIII ст. зберігалися знання грецької та латинської мов. Церковні книги Святого Письма були написані латинською, тому вона збереглася тут як «мова Святого Письма».

Духовне життя в Ірландії було зосереджене в монастирях. Тут обдаровані діти вивчали священні тексти. Таким чином, монастирі були і школами. Протягом цього відрізка часу класична правильна латинь найкраще зберігалась у монастирях Ірландії. На континенті європейці вивчали живу латину, що відійшла від норм класичної мови і переживала процес поділу на окремі романські мови. Справжнє відродження християнства на континенті стало можливим саме завдяки активній діяльності ірландських проповідників.

Починаючи з VI ст., ірландські ченці, наслідуючи біблійного Авраама, зрікалися всіх земних зв'язків, йшли в Англію, Галлію, навіть в Італію та Палестину.

Святий Патрик — небесний покровитель Ірландії

Головний кафедральний собор у м. Дублін, Ірландія

ЖИВА ІСТОРІЯ: документи, особистості, цікаві подробиці

У той час багато церков було пограбовано військом Хлодвіга...

І от вороги викрали з однієї церкви разом з іншими церковними прикрасами надзвичайно велику і красиву чашу. А єпископ цієї церкви послав до короля просити, щоб, якщо не можна його церкві одержати інші священні посудини, то, принаймні, одержала б хоч (згадану) чашу. Вислухавши це прохання, король сказав посланцю: «Йди за нами в Суассон, тому що там будуть ділити все захоплене. Якщо мені випаде за жеребом і посудина, яку просить святий отець, я виконаю (його прохання)». І от, прибувши в Суассон, король сказав, склавши посередині всю здобич: «Прошу вас, найхоробріші воїни, не відмовтеся дати мені, крім поділу, хоча б цю посудину», — він мав на увазі згадану вище чашу. Коли король сказав це, ті, що мали здоровий глузд відповіли: «Все, що ми бачимо тут, великий король, належить тобі, як і самі ми покірні твоїй владі. Роби все, що тобі забажається, тому що ніхто не може опиратися твоїй владі». Коли вони так сказали, один легковажний, завдрісний і запальний із голосним лементом підняв сокиру і розрубав чашу, сказавши: «Нічого з цього не одержиш, крім того, що належить тобі за жеребом». Всі були цим здивовані, але король затаїв образи під покірливістю та терпінням. Приховавши в серці рану, він узяв чашу і передав її посланцю єпископа.

Минув рік, і він наказав зібратися всьому війську зі зброєю, щоб показати на беззневомому полі, наскільки справно тримають цю зброю. І от, коли обходив там ряди, підійшов до того, хто розрубив чашу, і сказав йому: «Ніхто не тримає так неохайно зброю, як ти, бо і спис твій, і меч, і сокира — все нікуди не годиться», — і, вирвавши у нього сокиру, кинув її на землю. А коли той нахилився, щоб підняти її, король, змахнув своєю сокирою, розрубив йому голову: «Так, — сказав він, — ти вчинив із чашею в Суассоні». А коли той помер, повелів усім розійтися по домівках, викликавши ще більший до себе страх.

Багато вів він війн і багато здобув перемог..

Поміркуйте, чому ніхто не виступив проти Хлодвіга, коли він убив воїна. Про що свідчить цей випадок?

Помста Хлодвіга
(середньовічна
мініатюра)

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання й завдання

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Коли Італія була завойована остготами?
2. Коли було утворено Франкську державу на чолі з Хлодвігом?
3. Розкажіть про внутрішній устрій Франкської держави та розвиток господарства.
4. Що таке «Салічна правда»?
5. Як утворилися англо-саксонські королівства?

Мислю творчо і самостійно:

6. Чи існував насправді король Артур? Використовуючи різні джерела, проведіть власне дослідження. Про його результати розкажіть у класі.

Умію працювати з картою:

7. Покажіть на карті територію, яку заселяли англо-сакси.

Обговоріть у групі:

8. Який вплив мала ірландська церква на розвиток суспільства?

**ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ВАМ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ:
ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ**

500 р. • утворення Франкської держави на чолі з Хлодвігом

§ 5. ФРАНКСЬКА ІМПЕРІЯ

Пригадайте визначення понять: «монарх», «імперія», «хроніка». Які імперії існували в давнину на європейських територіях? Якою мовою розмовляли мешканці Стародавнього Риму?

Золотий диск епохи Меровінгів

Статуя Карла Мартелла у Версальському палаці, Франція

Піпін Короткий (малюнок доби Нового часу)

ЗАНЕПАД ВЛАДИ МЕРОВІНГІВ. Меровінги щедро роздавали своїм дружинникам, чиновникам і церкві великі ділянки землі. У результаті постійних дарувань влада Меровінгів значно ослабла. Силу в державі отримали інші, найбагатші землевласники.

У зв'язку з цим королі з роду Меровінгів відійшли на задній план і дістали прізвисько «ледачі», а фактична влада в королівстві перейшла до рук великих землевласників,

так званих *майордомів* — старших управителів королівським двором.

Згодом майордоми зосередили в своїх руках усю владу в королівстві і стали його фактичними правителями. «Королю, — як зазначає літописець, — залишилося задовольнятися лише титулом». Одному з майордомів, Карлові Мартеллу (717–741 рр.), вдалося об'єднати під своєю владою все королівство франків.

У першій половині VIII ст. на Галлію почали нападати араби. У 732 р. майордом Карл Мартелл у битві під містом Пуатьє завдав поразки арабам. Їх просування в Європу було зупинено. Незабаром арабів було витіснено з Південної Галлії.

КОРОНАЦІЯ ПІПІНА КОРОТКОГО — ЗАСНОВНИКА ДИНАСТІЇ КАРОЛІНГІВ. Після смерті Карла Мартелла майордомом став його син Піпін Короткий (741–768 рр.), прозваний так через маленький зріст. Він уводив християнство серед германських племен.

У 751 р. Піпін відправив у монастир останнього Меровінга і став королем франків. Але перед цим Піпін направив посланців до папи римського із запитанням: «Чи добре, що у Франкській державі правлять королі, які не володіють реальною королівською владою?» На що папа відповів: «Краще називати королем того, хто має владу, ніж того, хто не володіє нею». Згодом папа коронував Піпіна Короткого.

Дякуючи за це, Піпін допоміг папі в боротьбі з державою лангобардів. Під владу папи римського було передано міста Рим і Равенну з околицями. Так у Середній Італії утворилася держава римських пап — *Папська область*, що проіснувала понад тисячу років (до 1870 р.).

ІМПЕРІЯ КАРЛА ВЕЛИКОГО. У 768 р. Піпін Короткий помер. Влада перейшла до його сина Карла Великого (768–814 рр.). У середні віки про Карла Великого було складено багато пісень і легенд. Він був високий на зріст. Письменники і хроністи прославляли його бойові подвиги, справедливість і мудрість. Сучасників вражала його кипуча енергія, він вникав у всі дрібниці управління державою. Від імені Карла Великого походить назва династії франкських правителів *Каролінгія*.

Військо Карла Великого здійснило понад 50 походів на сусідні країни. Карл прославився також служінням християнській церкві, сприянням культурі й освіті. У 774 р. на прохання папи римського він виступив проти лангобардів. Розгромивши їх, Карл приєднав до своїх володінь велику частину Італії.

У 778 р. військо Карла здійснило похід на Іспанію. Втім, війна з арабами була для Карла невдалою, і франкам довелося відступити. Відхід франкського війська прикривав мальцький загін на чолі з небожем короля графом Роландом. У Піренейських горах загін потрапив у засідку і був повністю знищений у запеклому бою з місцевими жителями. Про загибель загону Роланда пізніше було складено героїчну поему. Карл знову розпочав війну з арабами і завоював невелику область на півдні від Піренейських гір.

Найбільш тривалою і важкою була війна з племенами саксів. Карл здійснив проти них вісім походів. Спочатку він підкорив землі західних і східних саксів. На зборах вожді більшості сакських племен прийняли присягу на вірність Карлові. Вони також зобов'язалися прийняти християнську віру. Але щойно франкське військо повернулося додому, сакси повстали. Вони вбивали франкських воїнів, руйнували фортеці та монастирі. Карл придумав ці виступи з надзвичайною жорстокістю, страчуючи тисячі саксів.

Зрештою сакси були переможені і стали підданими франкського короля. Цьому сприяло те, що Карл подарунками привернув на свій бік багатьох знатних саксів, які почали підтримувати його. Країну саксів було розділено на графства. Графами було призначено знатних франків і вождів саксів.

Карл Великий

Символи державної влади Карла Великого: Євангеліє та Імператорська корона

Підпис Імператора (фрагмент)

Дізнайтеся, чому слово «король» походить від імені Карла Великого. Як це відображено в його підписі?

Спільно зі слов'янами Карл Великий розгромив державу кочівників, що прийшли з Азії і жили на землях уздовж середньої течії Дунаю.

Визначте, яке значення мала коронація: 1) для самого Карла; 2) для його роду; 3) для держави франків; 4) для Візантії.

Наприкінці правління Карла Великого під його владою опинилося багато племен і народів. За розмірами своєї території Франкське королівство наближалося до колишньої Західної Римської імперії.

У 800 р. Карл Великий прибув до Рима і був оголошений імператором. Папа поклав на його голову золоту імператорську корону. Титул (почесне або високе звання) потрібний був Карлові для того, щоб зміцнити свою владу над завойованими народами. Правителі інших країн Європи прагнули заступництва Карла Великого і союзу з ним.

Уся влада належала Карлові, а управління здійснювали чиновники. Офіційною мовою була латинська. Найближчими радниками Карла були люди, що знали римську історію і культуру.

У військо призивались у цей час власники не менш як чотирьох звичайних наділів. Значну його частину становила кіннота. Здебільшого вирушали в похід феодала зі своїми загонами.

«КАРОЛІНСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ». За часів Карла Великого відбулося піднесення культури, назване істориками «каролінгським відродженням». Карл запрошував до двору освічених людей з інших країн. У королівському палаці збиралися видатні вчені, історики, поети. Діяло наукове товариство — «Палацова академія», в якому читали й обговорювали твори античних і церковних авторів. За наказом Карла збирали й переписували давні латинські та грецькі рукописи.

Коронація Карла Великого (середньовічна мініатюра)

Літургійний гребінь

Відерце для святої води

(Різьба по кістці — один із жанрів каролінгського декоративного мистецтва)

Підписання
Верденського
договору
(середньовічна
мініатюра)

Проте за час так званого «каролінгського відродження» (800 р. — перша половина IX ст.) були закладені підвалини європейської духовно-політичної культури.

ВЕРДЕНСЬКИЙ ДОГОВІР. Франкська імперія не була міцною і проіснувала недовго. Народи і племена, завойовані франками, були тимчасово об'єднані силою зброї, але вони продовжували жити за своїми звичаями і розмовляти різними мовами.

Панування натурального господарства, відособленість окремих областей, слабкий розвиток міст і торгівлі підірвали єдність держави. Для великих землевласників централізована влада була обтяжливою. Франкська знать спочатку підтримувала Карла Великого, оскільки він допоміг їй у захопленні земель і покріпаченні вільних селян. Але, досягнувши своєї мети, феодали вже не потребували сильної влади імператора. Вони створювали у своїх володіннях власні загоны воїнів, суд, мали своїх управляючих і прикажчиків. Селянські повстання охоплювали тоді невеликі райони. Феодали могли впоратися з ними і без допомоги короля.

Після смерті Карла Великого його спадкоємці, що правили окремими частинами імперії, неперервно воювали один з одним. У 843 р. три внуки Карла Великого уклали між собою в місті Верден *договір про поділ імперії*. Пізніше на її території утворилося три великі королівства: Франція, Німеччина й Італія. Однак і ці держави не були стійкими. Кожна з них розпалася на окремі володіння, а ті — на кілька дрібних. Настав *час феодальної роздробленості*.

Володіння кожного великого феодала стало майже самостійною державою. Такий феодал збирав податки з населення, чинив над ним суд. Феодали постійно воювали між собою — вели міжусобні війни.

Феодальні
сходи

Щоб мати свій загін воїнів, кожний великий феодал віддавав частину своїх земель із селянами дрібним феодалам як винагороду за службу. Власник земель вважався стосовно цих феодалів *сеньйором* (старшим), а феодали, що одержували від нього ці землі, ставали його *васалами* (військовими слугами).

Главою всіх феодалів у країні вважався король. Він був найвищим суддею в суперечках між ними й очолював військо, якщо на країну нападали вороги. Король був сеньйором для *герцогів і графів*. На щабель нижче стояли *барони і віконті* — васали герцогів і графів. Барони були сеньйорами *рицарів* — дрібних феодалів, у яких не було своїх васалів. Коли починалася війна з іншою державою, король закликав у похід герцогів і графів, а ті зверталися до баронів, які привели з собою загони рицарів. Так створювалося феодальне військо.

Відносини між феодалами нагадували сходи, на верхніх щаблях яких стояли великі феодали, на нижніх — дрібні. Така організація феодалів дістала назву *феодальні сходи*.

Сеньйор надляє землею васала
(мініатора XIV ст.)

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Придворний історик Ейнгард про війну Карла Великого із саксами

І от почалася проти них ця війна, що велася з великою взаємною запеклістю, але все ж із більшими втратами для саксів, ніж для франків, цілих 33 роки. Складно полічити, скільки разів сакси були переможені й здавалися на милість нашого государя.

Ніколи государ не давав їм безкарно робити це, мстився за злочин і карав по заслугах, чи то сам приводив військо, чи то посилав його зі своїми графами. Нарешті, приборкавши всіх, хто раз у раз повставав, він перевів 10 тисяч чоловік, що жили по обидва боки Ельби, піднявши їх разом із жінками й дітьми, і розселив по всій Галлії та Германії. Відомо, що ця війна, яка тривала стільки років, закінчилася на умовах, запропонованих государем і прийнятих підкореними.

Які факти, наведені Ейнгардом, підтверджує хроніка? Зіставте текст параграфа зі змістом історичного джерела. Що нового ви дізналися про війну із саксами?

**ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ:
запитання й завдання**

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Назвіть причини занепаду династії Меровінгів.
2. Розкажіть про коронацію Піпіна Короткого.
3. Поясніть поняття «каролінгське відродження». У чому воно виявлялося?
4. За допомогою словника іноземних слів поясніть значення таких слів: *герцог, граф, сеньйор, васал*.
5. Накресліть схему «Феодалні сходи» та підпишіть кожен зі щаблів.

Мислю творчо і самостійно:

6. Складіть розповідь про завоювання франками саксів:
 - а) від імені воїна-сакса;
 - б) від імені воїна-франка.

Умію працювати з картою:

7. Покажіть на карті території, захоплені Карлом Великим (див. стор. 34 цього підручника або атлас).

**ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ВАМ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ:
ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ**

768 – 814 рр. • правління Карла Великого

843 р. • укладення Верденського договору про поділ імперії Карла Великого

§ 6. ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ

Пригадайте, які землі належали до Східної Римської імперії після розколу єдиної Римської держави в 395 р. Які народи там жили? У чому були переваги географічного розташування м. Візантій (Константинополь)? Дайте визначення поняття «мозаїка».

УТВОРЕННЯ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. Наприкінці III ст. гостріше виявлялися відмінності між Західною і Східною Римською імперією. У Східній імперії інтенсивніше розвивалося господарство.

За імператора **Константина I** (306–337 рр.), столиця імперії була перенесена у Візантій, пізніше названий *Константинополем*. Це був великий центр торгівлі та ремесел.

Східна Римська імперія остаточно відокремилася від Західної у 395 р. До її складу належали: Балканський півострів, Мала Азія, острови Егейського моря, Сирія, Палестина, Єгипет, Кіренаїка, великі міста Північного Причорномор'я. На її території жили різні народи — греки, вірмени, сирійці, фракійці та ін.

У IV–VI ст. Східна Римська, або Візантійська імперія була великою державою. Вона вела торгівлю з країнами Причорномор'я, Закавказзя та ін. Візантійські купці подорожували в Індію та Китай. Розвивалися зв'язки Візантії з країнами Заходу — Італією, Іспанією, Галлією.

Константин I

Візантійські
бронзові
монети

Дізнайтеся більше про це найбільше місто Європи, розташоване на березі Босфору, яке має велике міжнародне, історичне та культурне значення.

Константинополь — це сучасний Стамбул, столиця Туреччини

Константинополь був розташований на березі протоки Босфор, де перетиналися два важливі торговельні шляхи: сухопутний — із Європи в Азію, і морський — із Середземного моря в Чорне. Численні зручні морські гавані у Візантії сприяли розвитку мореплавства.

Занепад рабовласницьких відносин відбувався більш швидкими темпами в Східній імперії. Рабів наділяли значними ділянками землі. Почастішали випадки звільнення рабів. Отримавши свободу, вони лишалися в особистій залежності від своїх колишніх господарів. Швидше, ніж у Західній Римській імперії, розвивався колонат. За користування наділом колони обробляли поля і платили податки власникам землі. Діти були зобов'язані займатися тим, чим і їхні батьки. Намагаючись забезпечити власників землі робітниками, Костянтин заборонив колонам залишати маєтки.

ПРАВЛІННЯ ЮСТИНІАНА. У Візантії збереглася сильна імператорська влада. Імператор правив країною за допомогою безлічі чиновників. Розпоряджаючись багатою скарбницею, він утримував сильну армію. Тому Візантія могла захищати свої кордони від варварів і навіть вести загарбницькі війни. Спираючись на армію та чинов-

ників, імператори намагалися зберегти рабовласницькі відносини.

Спробу відновити Римську імперію в попередніх кордонах і зміцнити рабовласницький устрій зробив імператор Юстиніан (527–565 рр.). Він був сином селянина з Македонії. Його дядько, Юстин I, розпочавши службу в армії рядовим воїном, став воєначальником, а потім солдати проголосили його імператором. Він викликав Юстиніана до столиці, допоміг здобути добру освіту, а потім зробив його своїм співправителем.

Юстиніан мав великий розум, енергію й організаторський хист, уміло підбирав і спрямовував своїх помічників. За словами історика того часу Прокопія Кесарійського, Юстиніан міг, не виявляючи гніву, тихим рівним голосом віддати наказ про вбивство десятків тисяч ні в чому не винних людей.

Одним із важливих заходів Юстиніана, що сприяли зміцненню імперії, було видання *Зводу цивільного права (Кодекс Юстиніана)*. Це були уривки з творів видатних римських правознавців, що пояснювали закони, коротке керівництво до користування Кодексом і видані за Юстиніана нові закони. Звід законів проголошував необмежену владу імператора, охороняв приватну власність. Будь-яка непокірність владі жорстоко каралася. Головне правило його політики було таким: єдина держава, єдиний закон, єдина релігія.

Юстиніан будував багато храмів і монастирів, переслідував язичників, юдеїв і відступників від учення церкви: їх обмежували в правах, звільняли зі служби, деяких судили. Було закрито знамениту школу в Афінах — великий центр язичницької культури, а її викладачам довелося жити у вигнанні.

Зростання податків, утиски урядовців і релігійні переслідування призвели в 532 р. до повстання в Константинополі. Повсталі вимагали від Юстиніана зменшення податків і звільнення з посад деяких жорстоких чиновників. За наказом імператора лідерів заворушення стратили. Ця розправа підштовхнула жителів столиці до рішучих дій.

Повстанці з криками «Ніка!» («Перемога!») взяли в облогу

Юстиніан I
(мозаїка
церкви
Сант-Вітале в
Равенні, Італія)

Сторінка з Кодексу Юстиніана

Площа Іподром у Константинополі,
де відбулося повстання «Ніка»
(сучасне фото)

палац імператора, почали громити і підпалювати будинки багатіїв і урядові будівлі. Вони вимагали, щоб Юстиніан зрікся престолу. Але лідери повстанців діяли нерішуче: зібравшись на іподромі (майдані для кінноспортивних змагань), де почалося повстання, вони обговорювали, що робити далі. А імператор не шкодував коштів на підкуп нестійких повстанців. Загони найманців непомітно підібралися до іподрому і з оголеними мечами увірвалися на арену. Вони влаштували там жахливу різанину, перебивши до 35 тис. осіб. Основні сили повстанців були розгромлені.

БОРОТЬБА З ВАРВАРСЬКИМИ КОРОЛІВСТВАМИ Й АРАБАМИ.

Скориставшись чварами в королівстві вандалів, Юстиніан спорядив у 534 р. військо (500 кораблів) для завоювання Північної Африки. Очолював експедицію найкращий полководець Велісарій. Візантіяці швидко здобули перемогу над вандалами і захопили столицю королівства Карфаген.

Але утиски візантійських чиновників призвели до повстань місцевих племен. Їх підтримали візантійські найманці, яким не дали обіцяних земельних ділянок, рабів-вітікачі та колоні. Потрібно було близько 15 років, щоб повністю підкорити Північну Африку.

Після першої перемоги над вандалами Юстиніан почав завоювання королівства остготів в Італії. Військо Велісарія захопило Сицилію, південь Італії і пізніше оволоділо Римом. Інше військо завоювало королівство остготів, південно-західну частину Іспанії.

Розширення меж імперії було здобуто високою ціною. Імперія великими зусиллями захищала свої межі.

У VI ст. з півдня на Візантію напали араби. Вони захопили Палестину, Сирію та Єгипет, а до середини VII ст. — всю Північну Африку. У східній частині імперії оселилося багато персів, вірменів, арабів.

Територія Візантійської імперії зменшилась майже вдвічі. Візантія зберегла лише Малу Азію, південну частину Балканського півострова та деякі області Італії.

В епоху іконоборства у візантійському храмовому мистецтві допускалися лише нерелігійні сюжети

ІКОНОБОРСТВО. У VIII — на початку IX ст. деякі візантійські імператори вступили в конфлікт із церквою. Вони вели боротьбу проти шанування ікон у храмах. Тому сучасники називали їх іконоборцями. Багато монастирів було закрито, перетворено на казарми або майстерні. Ченців силою та погрозами змушували відбувати військову службу, одружуватися, непокірних відправляли на заслання або навіть страчували.

Іконоборців підтримувало багато жителів східних областей імперії. Але проти них виступили ченці, яким вдалося повести за собою частину населення Балкан. Наприкінці VIII ст. боротьба з шанувальниками ікон ослабла. У середині IX ст. шанування ікон було урочисто відновлено, а іконоборців прокляли. Але відібрані багатства церквам не повернули, бо іконоборство було тільки приводом для закриття великих монастирів, конфіскації їх майна, насамперед земель, яких бракувало уряду для роздавання військовому стану.

ПОБУТ ВІЗАНТІЙЦІВ. У середньовічній Візантії села були невеликими — від 10 до 30 дворів. Будинки споруджували з каменю чи дерева, покривали їх черепицею, очеретом або соломкою, стіни зовні обмазували глиною. Біля будинку були сад і город, огорожені парканом.

Знать у провінціях споруджувала укріплені садиби. Власник великого маєтку жив у мурованому будинку з терасою, портиками, балконами, водограями. У просторих кімнатах стіни та підлога були з мармуру. Двері прикрашали різьбленими візерунками на пластинах із слонової кістки. Біля будинку споруджували лазню, комору, стайню, хлів, закладали сади, вирощували квіти та виноград.

Міське житло було обставлено різноманітними меблями. Одяг зберігали у скринях, а шафи для одягу були тільки в палацах. Дерев'яні ліжка з високими узголів'ями в багатих будинках покривали пуховими матрацами. Поверх них клали килими або звірячі шкури.

Міські бідняки жили в убогих комірках. Спали на лежанці, покритій ганчір'ям. Якщо на ній і був матрац, то напханий очеретом або соломкою. Світло проникало в житло крізь вікна, у багатих будинках вони були заklenі. Увечері засвічували світильники з маслинною олією.

Нищення ікон
(середньовічна
мініятура)

Ювелірні
прикраси
візантійців

В основному візантійці їли двічі на день. Уранці споживали варену їжу: рибу, боби та капусту, приправлені маслиновою олією, а ввечері обмежувалися хлібом і сиром з овочами та фруктами.

У будинках знаті часто влаштовувалися гучні бенкети. До делікатесів імператорської кухні належала курка, начинена мигдалем. Страви були жирними і гострими. М'ясні страви приправляли різними соусами.

Візантійці вміли випікати солодоці: торти з муки і меду, пироги, тістечка. Фрукти й овочі їли свіжими, вареними, сушеними. Вином угамовували спрагу, запивали їжу. Настояний на травах напій вживали як ліки.

У заможних домах користувалися металевим і скляним посудом, у бідних — глиняним. Традиція користуватися виделкою прийшла з Візантії в країни Західної Європи.

Для робочого люду звичайним одягом був хітон — сорочка з грубої тканини, підв'язана мотузкою, вузькі штани, короткий плащ, який застібався шпилькою на плечі. У заможних людей хітони були прикрашені вишивками, їхні рукави були звужені біля зап'ястя. Жінки носили довгу туніку з рукавами; виходячи з дому, зверху надягали плащ.

Знатні люди носили ювелірні прикраси: намисто, сережки, браслети, персні з коштовними каменями. Вони часто використовували запашні масла й ароматичні суміші, привезені з Аравії та Індії. Жінки користувалися косметикою — рум'янами, білилами, фарбою для повік і вій.

Хлопчик з вівсюком

(мозаїка Великого імператорського палацу в Константинополі)

Жінка з глечиком

КУЛЬТУРА ВІЗАНТІЇ. За часів Юстиніана візантійська культура досягла свого розквіту. Було споруджено дивовижної краси церкви. Близько 530 р. постав Софійський собор (після завоювання турками собор був перетворений на мечеть). На весь світ славилася візантійська мозаїка.

Церква Сант-Аполлінаре нуово в Равенні, Італія.

Довге приміщення, обмежене з двох сторін колонами (неф), освітлювали два ряди вікон, розташованих високо вгорі. Такий тип християнської святині стали називати базиліка.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Враження остготського короля Атанаріха від відвідання Константинополя (VI ст.)

Атанаріх, охоче прийнявши запрошення, вступив до величного міста і з подивом промовив: «Тепер я бачу на власні очі це славетне місто, про яке я часто чув, але не йняв віри». І, озирюючись навколо, він то захоплювався положенням міста, то дивувався каравану кораблів, то дивлячись на знамениті стіни і на силу народу з різних племен, що буйною хвилею стікається сюди, як військо в бойовому порядку, в одну річку з усіх боків, промовив: «Немає сумніву, імператор є земним Богом, і хто насмілюється проти нього піднятися, сам буде винний у пролитті власної крові».

Яке враження справляла столиця імперії на варварських правителів?

У візантійського флоту була грізна зброя — «грецький вогонь». Це була суміш із негашеного вапна, сірки та нафти, що спалахувала при зіткненні з водою.

**ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ:
запитання й завдання**

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Розкажіть про утворення Візантійської імперії.
2. Охарактеризуйте особливості правління Юстиніана.
3. Що стало передумовою повстання «Ніка»? Чому воно зазнало поразки?
4. Чому територія Візантійської імперії зменшилася у VI ст.?
5. Поясніть поняття «іконоборство». Як до нього ставилися народні маси?
6. Яким був побут візантійців?
7. Опишіть зовнішній вигляд міста у Візантійській імперії.

Мислю творчо і самостійно:

8. У чому полягало значення для державного устрою Зводу цивільного права (Кодексу Юстиніана)?
9. Складіть розповідь «Один день з життя візантійця».

Умію працювати з картою:

10. Покажіть на карті території, що входили до складу Візантійської імперії.

Обговоріть у групі:

11. Чому, на вашу думку, рабовласницькі відносини занепадали в Східній Римській імперії швидше, ніж у Західній?

**ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ВАМ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ:
ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ**

527 – 565 рр. • роки правління Юстиніана

§ 7. ВИНИКНЕННЯ ІСЛАМУ ТА АРАБСЬКИЙ ХАЛФАТ

Покажіть на політичній карті світу Азію та Аравійський півострів. Якими були основні заняття кочових народів? Як називається Святе письмо юдеїв та християн? Пригадайте визначення понять: «язичництво», «монотеїзм».

ВПЛИВ ПРИРОДНО-ГЕОГРАФІЧНИХ УМОВ АРАВІЇ НА СПОСІБ ЖИТТЯ ЇЇ НАСЕЛЕННЯ.

Араби — семітський народ, який тисячі років тому оселився на Аравійському півострові. За традицією, біблійний Авраам мав сина Іцхака, від якого походять євреї, та Ісмаїла й Кахтана, від яких свій рід ведуть араби. Саме слово «араби» означає *сухий, посушливий, пустельний*.

Клімат Аравії дуже сухий і жаркий, у центрі півострова температура сягає +50 °С. Постійних річок тут майже немає. Від пекучого сонця не можна врятуватися серед рідкої пустельної рослинності, і лише в оазах є життя. Тут ростуть фінікові пальми, фруктові дерева, люди вирощують бавовну та зернові.

Сувора природа пустелі визначила заняття населення, основним з яких було *кочове скотарство*. Араби рухалися разом зі стадами овець та кіз, з ними були і «кораблі пустелі» — верблюди, які не тільки самі можуть тривалий час обходитися без води, а й дають молоко.

Аравійський півострів в усі часи перетинали важливі *торговельні шляхи*. Каравани перевозили пахощі і тканини з Південної Аравії; рабів, золотий пісок і слоновою кістку — з Африки; зброю, зерно і рослинні олії — із Сирії; шовк — із Китаю; перли — з узбережжя Перської затоки. Уздовж караванних доріг виникли поселення зі складами товарів, заїжджими дворами, саме тут велася місцева торгівля і селилися ремісники. Кочівники постачали каравани верблюдів провідниками з озброєною охороною. Вони стягували з них податки за прохід по своїй території. Продавали торговцям шерсть, шкіру і худобу.

Араби, як і всі інші кочові народи, славилися своєю гостинністю. На гостя не поширювався закон кровної помсти. Смертельний ворог, який встиг доторкнутися до намету,

Прибуття каравану для торгівлі.
Едвін Лорд Вікс

міг відчувати себе в цілковитій безпеці — він гість. Для нього різали останнього барана й останнього верблюда. Адже найбільша ганьба — погано прийняти гостя! Гість — свідок мудрості господаря; гість — це джерело вістей; знання, потрібні для мудрих і далекоглядних рішень.

ДОІСЛАМСЬКІ ВІРУВАННЯ АРАБІВ. Здавна кожне плем'я арабів поклонялося своїм божествам. Вони обожнювали зірки, скелі, джерела води. З особливою повагою ставилися до жіночих божеств. Ушановували зображення богів, храм Кааба в місті Мекка. Богом приносили в жертву тварин. Існувало уявлення і про верховного бога, якого називали *Аллахом*.

Розклад первісного суспільства і зародження феодальних відносин привели до занепаду давніх релігійних вірувань. Торгівля арабів із сусідніми країнами сприяла проникненню в Аравію юдаїзму та християнства. В Аравії зародилося вчення халіфів, яке визнавало єдиного Бога і використовувало деякі вірування, що є спільними у юдеїв та християн.

ПОЧАТОК ПРОПОВІДІ МУХАММЕДА. Мухаммед (Мухаммад) належав до збіднілого роду й у 6-річному віці залишився сиротою. Про нього піклувалися родичі, а він пас їхніх кіз і овець. Пізніше Мухаммед займався торгівлею, але після одруження покинув цю спробу.

У 610 р. Мухаммед почав проповідувати нову релігію — іслам. Він стверджував, що немає інших богів, крім всемогутнього єдиного Бога — Аллаха, а себе називав посланцем Бога — його пророком.

У ранніх проповідях Мухаммед сміливо викрив мекканських багатіїв, засуджував тих, хто неправедно наживав багатство. Він закликав багатіїв допомагати бідним, сиротам і вдовам, а також викуповувати і звільняти рабів. У Мухаммеда з'явилися послідовники, що вбачали в ньому посланця небес. Усі, хто приймав нову релігію, називали себе *мусульманами*, тобто покірними Богові. Мухаммед закликав арабів припинити ворожнечу й об'єднатися, прийнявши єдину віру.

Іслам (з араб. — *покірність Богові*) — назва мусульманської релігії, заснованої **Мухаммедом**. Послідовники ісламу — мусульмани.

Мухаммед одержує перше одкровення від ангела
(Ілюстрація з манускрипту 1307 р.)

ОБ'ЄДНАННЯ АРАБІВ. У місті Мекка спочатку було небагато прихильників ісламу. Мекканська знать не хотіла втрачати свою релігію, що зміцнювала торгові зв'язки Мекки з арабськими племенами. Тому послідовники ісламу переслідувалися. Мухаммед зі своїми прихильниками переселився в сусідню оазу, що пізніше була названа на його честь *Мединою* — містом Пророка.

Більшість жителів Медини перейшла на бік Мухаммеда, а його противники були вигнані і частково знищені. До Медини звідусіль сходилися послідовники Мухаммеда. У боротьбі з Меккою вони досягали дедалі більших успіхів — перетяли шлях, який вів на північ, і захопили декілька багатих караванів. Тоді мекканці разом із союзними племенами обложили Медину. Але прихильники Мухаммеда заздалегідь підготувалися до облоги: вони вирили земляні укріплення і відбили напад мекканців.

У 630 р. мекканська знать уклала з Мухаммедом угоду і відчинила перед ним браму Мекки. Більшість арабських племен прийняла іслам і визнала владу Мухаммеда. Опір непокірливих придушили військові загони. Мекка, як і Медина, стала «священним містом усіх мусульман». У Мецці розташовується головне святилище мусульман — *храм Кааба* (що в перекладі з арабської означає *куб*). Це — цегельний чотирикутний будинок, в одну зі стін якого вмонтована святиня мусульман — «чорний камінь», що впав з неба.

Так відбулося об'єднання арабів. Мухаммед став главою Арабської держави і мусульманської церкви. У його розпорядженні було військо, що складалося з ополчень племен. На час смерті Мухаммеда під владою мусульман перебувала вже велика частина території Аравії.

АРАБСЬКИЙ ХАЛІФАТ ЗА ОМЕЙЯДІВ. Після смерті Мухаммеда Арабською державою управляли халіфи (намісники пророка). У VII–VIII ст. вони завоювали всю Аравію.

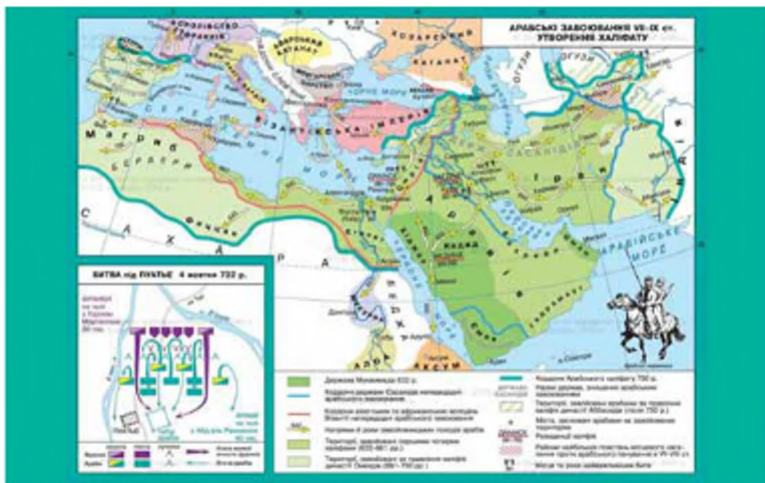
Згодом численні загони арабів на верблюдах, конях, пішки вийшли за межі Аравійського півострова. Головною силою їхнього війська була швидка легка кіннота. Араби швидко завоювали Візантію та Іран. Населення, що потерпало від війн і важких податків, не чинило арабам

Храм Кааба
— головна
святиня Ісламу

Мечеть
Омейядів

Карта
завоювань
арабів
у VII–IX ст.

серйозного опору. Місцеві жителі казали: «Бог помсти послав арабів, щоб звільнити нас від жорстокості ромуїв».

Найбільші території були завойовані за час правління халіфа Омара. Він був мудрим, вольовим, енергійним правителем, не любив розкошів. Його військо вирушило на Іран. У вирішальному бою, що тривав три дні, бойові слони іранців зім'яли ряди арабів. Проте араби почали відрубувати слонам хоботи, і ті, збожеволівши від болю, кинулися топтати лави іранських воїнів. Підійшло арабське підкріплення — й іранці були розгромлені. Втім, у арабів, що втратили третину війська, не було сил для переслідування ворога.

Через два тижні араби вступили в столицю Ірану, а через п'ять років завойовали весь Іран. Були підкорені Візантія, Палестина, Сирія, Єгипет, Лівія. Протягом VII–VIII ст. араби підкорили Вірменію, Грузію, Азербайджан, Іспанію, Середню Азію, Східний Іран, Афганістан, проникли в Північно-Західну Індію.

Так від берегів Атлантики до меж Індії та Китаю утвердилася величезна держава арабів — *Арабський халіфат*.

Після Омара халіфом став Осман (644–656 рр.) із багатого мекканського роду Омейядів. Високі державні пости обіймали його родичі. Незадоволені правлінням Османа, вони підтримували двоюрідного брата Мухаммеда — Алі, що був одружений з єдиною дочкою пророка. Прихильники Алі

стверджували, що престол має належати Алі та його нащадкам. Їх почали називати *шіїтами* (від слова «шна» — група, партія). На бік шіїтів перейшла частина знаті, бедуїнів (кочівників), селян.

Чимало шіїтів під виглядом прочан прибуло до Мекки. Вони вчинили заколот і вбили Османа. Халіфом було проголошено Алі (656–661 рр.). Але намісник Сирії з роду Омейядів розпочав проти нього воєнні дії.

Частина шіїтів вважала, що халіфом можна обрати будь-якого мусульманина, і не обов'язково родича пророка. Близько 12 тис. осіб відокремилися від війська Алі і заявили: «Немає халіфа інакше, як з волі Бога і народу». Їх стали називати *хариджитами* (що означає «ті, що вийшли»). Хариджити обрали свого халіфа.

Халіф Алі всіляко переслідував хариджитів. За кілька років він знищив їхні головні сили. За це навіть багато колишніх прихильників Алі почали його ненавидіти. Одного разу, коли Алі входив у мечеть, його закололи хариджити.

Престол халіфа перейшов до роду Омейядів, які правили з 661 р. до 750 р. Столицею халіфату став *Дамаск* — місто в Сирії.

У халіфаті велика частина землі належала державі, менша частина була в руках родичів халіфа. Земельні ділянки віддавали за службу військовим. Намісники за рахунок податків утримували правителів і війська, керували загарбницькими походами.

Усі неараби повинні були сплачувати податок за землю від 1/3 до 2/3 врожаю — продуктами і грошима. Мусульмани платили менші податки, ніж немусульмани. Це змушувало багатьох жителів завойованих країн приймати іслам.

Халіфи з роду Омейядів були *сунітами*. Вони визнавали священною книгою ісламу не тільки *Коран*, а й *Суну* — збірник сказань і висловлювань про діяння Мухаммеда, що служили поясненням до Корану. Суніти визнавали халіфа главою ісламу. А шіїти не вважали Суну священною книгою і вимагали, щоб віруючими керували духовні наставники — *імами* (що означає «ті, що стоять попереду»). Шіїти поклонялись одночасно Мухаммеду й Алі, а священними, крім Мекки та Медини, вважали міста, пов'язані з Алі та його нащадками.

Повстання проти Омейядів розпочалося в Середній Азії, а звідти перекинулося на Іран та Ірак. Військо халіфа зазнало поразки. Халіф утік спочатку до Сирії, а звідти в Єгипет, де був убитий.

Коран — священна книга мусульман

Каліграфічний
запис
МОЛИТВИ

МУСУЛЬМАНСЬКА РЕЛІГІЯ. Мусульманство сформувалося з елементів юдаїзму, християнства, вчення халіфів і до-мусульманських вірувань. Іслам покладає на правовірного мусульманина п'ять основних обов'язків: 1) вірити, що існує лише один Бог — Аллах, а Мухаммед — його пророк; 2) молитися п'ять разів на день; 3) дотримуватися головного посту протягом місяця всім, крім хворих і немовлят, від світанку до заходу сонця; 4) витратити п'яту частину доходу чи здобичі на милостиню — на допомогу бідним або сиротам, щоб звільнитися від гріхів; 5) якщо можливо, здійснити хоча б один раз за життя паломництво до святих місць — Мекки та Медини.

Іслам закликає мусульман до священної війни проти «невірних» — послідовників інших релігій. У Корані сказано, що вбиті на такій війні мусульмани негайно потрапляють у рай; участь у ній звільняє від усіх вчинених раніше гріхів.

Уявлення про світ, викладені в Корані, в основному подібні до тих, що містяться у Біблії. У Корані сказано, що Аллах створив світ за шість днів: спочатку він подбав про небо, світила, а потім про Землю. І на ній, щоб закріпити її нерухомо, звів гори. Аллах створив живих істот, на шостий день створив із глини першу людину — Адама, а із його ребра — Єву. Сьомий день (у мусульман це п'ятниця) вважається днем відпочинку. В ісламі є уявлення про страшний суд, про рай і пекло.

Коран вимагає повної покірності волі Аллаха. Найтяжчий гріх — зречення віри. Розроблені на основі Корана правила поведінки називаються *shariat* (тобто «правильний шлях»). Мусульманин повинен бути скромним і терплячим, мужньо переносити всі життєві труднощі та негаразди; не вбивати, не красти, не брехати, любити ближнього, шанувати батьків, підтримувати родичів. Прощення взаємних образ вважається похвальним, але у певних випадках іслам визнає право на кривну помсту. Коран закликає людину працювати заради досягнення райського блаженства. Мусульманам забороняється пити вино, грати в азартні ігри.

Іслам установлює панування чоловіка в сім'ї; жінка і діти залежать від чоловіка і батька. Мусульманину дозволялося мати не більше чотирьох дружин, якщо

Коран (з араб. — читання) — священна книга ісламу, в якій за часів халіфа Османа були записані пророцтва Мухаммеда.

він може їх утримувати. Розлучення допускається і відбувається тільки з ініціативи чоловіка, який може вигнати дружину.

У середні віки іслам дуже впливав на звичаї і побут, право і мораль арабів, а також на жителів завойованих ними країн.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Із легендарної біографії Мухаммеда

Потім люди приймали іслам юрбами з чоловіків і жінок, так що поширилася слава про іслам по Мецці і говорили про нього. Далі Аллах наказав своєму посланникові провістити те, що надійшло до нього, сказати людям про своє посланництво і закликати до нього. Минуло три роки відтоді, як Мухаммед приховував посланництво своє і тримав його в таємниці доти, доки Аллах не завелів розповісти про нього.

Сподвижники Мухаммеда йшли в мікгір'я для молитви, вони ховалися. І от, коли Сад-ібн-Абу-Ваккас із групою сподвижників Мухаммеда був в одному з мікгір'їв Мекки, застала їх група багатобожників, а вони молилися. Ті стали осуджувати і ганьбити їх, поки не вступили в бійку з ними. Тоді Сад ударив одного з багатобожників щелепою верблюда і поранив його. Це була перша кров, пролита в ісламі.

Як, судячи з документа, відбувалося поширення ісламу?

ЗНАННЯ ТА КУЛЬТУРА АРАБСЬКОГО СВІТУ. Арабський халіфат часів Омейядів був побудований на взірці Візантійської імперії. Араби не нав'язували свою віру примусово, терпимо ставилися до іновірців, особливо до юдеїв та християн, яких називали «народами Писання». Універсальною мовою ісламу стала арабська, що сприяло поширенню знань. Арабська *література*, і особливо поезія, стала взірцем для багатьох цивілізованих народів.

Араби відіграли велику позитивну роль у поєднанні досягнень давньо-

Мечеть «Купол Скарби» в Єрусалимі було збудовано в 687–691 рр. на місці юдейського храму Соломона. Оздоблена складним геометричним орнаментом, мечеть є зразком раннього мусульманського архітектурного стилю.

MMMCDLXXVIII

3478

Зіставте зручність запису римськими та арабськими цифрами одного і того самого числа.

римської культури, здобутків греків та інших народів. Один із найважливіших винаходів — *десятькову систему числення* — араби перейняли в Індії (тому індійські цифри ми називаємо арабськими).

Дуже широкими були знання арабів у галузі *медицини*, в тому числі з хірургії.

Араби були гарними *астрономами*. Спеціальний пристрій — астролябія — допомагав орієнтуватися на місцевості по зірках та подорожувати пустелями й морями.

Араби досягли великої майстерності в мистецтві *орнаменту* (за ісламом, зображувати людей та тварин було заборонено). Вишукані зразки арабської *архітектури* VII–IX ст. дійшли й до наших днів.

ЗНАЮ МИНУЛЕ — ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання й завдання

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Якими були доісламські вірування арабів?
2. Що проповідував Мухаммед?
3. Як відбулося об'єднання арабів?
4. Хто такі шиїти, суніти?
5. Які держави були завойовані арабами?

Мислю творчо і самостійно:

6. Як ви вважаєте, чому іслам набуває дедалі більшого поширення у світі?

Умію працювати з картою:

7. Покажіть на карті кордони Арабського халіфату.

Обговоріть у групі:

8. Поясніть причини воєнних успіхів арабів.
9. Які культурні й наукові досягнення середньовічних арабів є популярними в сучасному світі?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ВАМ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ: ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ

630 р.

• початок правління Мухаммеда у Мецці

644–656 рр.

• правління халіфа Османа

656–661 рр.

• правління халіфа Алі

Мандрівка друга

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ:

- Середньовічне суспільство та християнська церква
- Рицарські традиції. Замки
- Виникнення міст, їх забудова і мешканці
- Ремесло та цехи. Торгівля й гільдії
- Розвиток техніки та повсякденне життя людини у середні віки

§ 8. СЕРЕДНЬОВІЧНЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ХРИСТІЯНСЬКА ЦЕРКВА

Пригадайте, які заняття людей були основними в Стародавньому світі. Якою була роль релігії в суспільстві?

ТРИ СТАНИ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СУСПІЛЬСТВА. У середньовічному суспільстві з об'єднанням країн усе населення перетворилося на підданих князя, короля, царя. У цей час серед населення виділилось *три стани*. Зразком станової організації була середньовічна Франція.

Першим станом вважалося *духівництво*. На нього покладался обов'язок молитися, заступатися перед Богом за грішників. Усі світські феодалі належали до *другого стану* — *дворянства*. Обов'язок дворян полягав у тому, щоб воювати, захищати короля та його підданих від ворогів. Духівництво і дворянство мали певні привілеї, тобто права, що належали тільки їм. Зокрема, вони були звільнені від сплати податків королю.

Стан — це велика група людей з однаковими правами й обов'язками, які передаються у спадок.

Решта населення (*ремісники, купці, селяни*) належала до *третього стану*. Його обов'язком було працювати і своєю працею утримувати два вищі стани. Керівна роль у третьому стані належала заможним городянам.

Ця соціальна структура суспільства була освячена християнською церквою, яка підтримувала теорію щодо «природності» такої будови суспільства, даної від Бога.

СЕНЬЙОРИ ТА ВАСАЛИ. У період феодальної роздробленості феодалі ділилися на сеньйорів і васалів. Заможний феодал віддавав частину своїх земель із селянами дрібним феодалам як винагороду за службу. Власник землі вважався *сеньйором* (старшим) стосовно

Визначте, представники яких станів середньовічного суспільства зображені на мініатюрі.

цих феодалів, а феодалі, що одержували від нього землі, ставали його *васалами* (підданими).

Васал був зобов'язаний за наказом свого сеньйора вирушати в похід разом зі своїм загоном воїнів, брати участь у суді сеньйора і допомагати йому порадою, в разі потреби викуповувати сеньйора з полону, нести інші витрати. А сеньйор захищав своїх васалів від нападів інших феодалів і від повсталих селян.

Часто між сеньйорами і васалами виникали конфлікти. Іноді васали виступали проти своїх сеньйорів або не виконували їхніх наказів. У такому разі їх силою змушували підкоритися. Сеньйори могли змусити васалів брати участь у війні, якою тривалою вона не була б. Однак відносини між сеньйорами і васалами були вигідними для феодалів.

ЕКОНОМІЧНІ ПІДВАЛИНИ МОГУТНОСТІ ФЕОДАЛІВ.

На початок X ст. велика частина земель у Західній Європі належала феодалам. На землях колишнього вільного села виникло *феодалне помістя* — велике господарство землевласника, в якому працювали залежні селяни.

У центрі помістя розташовувалось обгороджене панське подвір'я. Тут розміщувався будинок феодала або його управителя, комори для зберігання зерна й інших продуктів, стайня, хлів, пташник і псарня. Часто феодал мав свій сад і город.

Орна земля в помісті поділялася на дві частини: панські поля і селянські наділи. Усе зібране з панських полів повністю надходило в комори феодала. Туди віддавали й значну частину врожаю залежні селяни.

Феодалізм (від лат. *feodum* — маєток) — суспільно-господарська система, яка ґрунтується на взаємній залежності між людьми, ієрархії влади, великому землеволодінні феодалів, від яких залежали селяни. Феодалізм виник у Європі з часів Ранняго Середньовіччя, а його ознаки досі існують у деяких країнах Азії та Африки.

Пташник як одна з господарських споруд феодалного помістя (середньовічна мініатюра)

Сніокс.
Готична
мініатюра
братів
Лімбург

У селі налічувалося близько 10–15, іноді 30–50 дворів. Кожна селянська сім'я мала власні знаряддя праці, робочу худобу, будинок. Працюючи на земельному наділі, селянин годував себе і родину феодала. На своїх волах, своїми знаряддями праці він обробляв і свій наділ, і поле свого власника.

ЖИТТЯ СЕЛЯН. Селяни об'єднувались у *сільські громади*, які залежали від феодалів. Громада віддала господарськими справами. Для того щоб усі селяни мали однакові умови для господарювання, громада виділяла кожному селянину рівноцінні за якістю ґрунту смужки землі — *наділи*. Коли роз-

починати жнива, де і що сіяти, селяни вирішували спільно на зібранні. Зазвичай поля засівали однаковими зерновими культурами. Це робилося для того, щоб розпочинати і закінчувати польові роботи одночасно, бо після збирання врожаю нива перетворювалася на загальне пасовище. Кожний селянин міг користуватися луками, лісами, водоймами.

Громада зобов'язувалася підтримувати мир і порядок на своїй території, розшукувати злочинців. Вона намагалася зберегти селянські звичаї, влаштовувала свята й ігри, розв'язувала суперечки при поділі сімейного майна. Усією громадою селяни часто чинили опір панові, добивались обмеження феодальних повинностей.

Селяни забезпечували себе, свого пана, його родину, слуг і гостей продуктами сільського господарства, виробами різних ремесел. У помістях були майстерні, в яких майстри виготовляли зброю, тканини, одяг тощо. Таким чином, усе необхідне для життя селян і феодалів вироблялося в їхньому господарстві.

Ані феодали, ані селяни майже нічого не купували. Лише їздили по сіль і залізо в ту місцевість, де їх видобували і вимінювали на продукти. Торгівля була нерозвинена, адже у всіх помістях виробляли майже одне й те саме. Тому навіть у феодалів рідко були гроші. Отже, панувало **натуральне господарство**.

СВІТ СЕЛЯНИНА. Світогляд селянина формував, насамперед, храм. Відвідування храму вважалось релігійним і моральним обов'язком віруючого. Мрії і помисли віруючих були спрямовані на порятунок душі. Всі погляди людини були звернені до Бога.

Серед селян були поширені і давні, дохристиянські уявлення про світ. Вони відображалися в міфології і народній творчості щодо походження Землі, Всесвіту, явищ природи. Природа була для селянина живим світом, населеним таємничими силами, органічною частиною якого була і людина. Селяни зберегли давні уявлення про рослини, тварин, духів, що управляють світом. Існували численні обряди. Участь у цих діях, вірили люди, захищала від несприятливих впливів. Поширені були також вірування в «нечисту силу», здатну заподіяти лихо.

У селян формувалися й удосконалювалися морально-етичні норми. Основними складовими народної моралі споконвічно були повага і любов до вільної праці, ствердження ідеалів добра, краси, цінності людських взаєностосунків, знання свого родоводу. Засуджувалися пияцтво, лінощі, нещирість, злодіяство, жадібність.

Натуральне господарство — такий тип господарювання, за якого виробництво спрямоване на задоволення власних потреб, а не на продаж; усе необхідне виробляється всередині господарства.

Оранка: селяни обробляють свої земельні наділи. Франція, XV ст.

Цінність людини визначалася насамперед її ставленням до праці. Навіть народження дитини сприймалося свідомістю селянина як поява нового трудівника чи трудівниці. Вже з малих років дітей залучали до посильної праці.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Про взаємні зобов'язання васала і сеньйора (лист Фульберта, єпископа Шартрського, до Гільйома, герцога Аквітанії, 1020 р.)

Хто клядеться у вірності своєму сеньйорові, завжди має пам'ятати про такі зобов'язання: ... не завдавати шкоди тілу сеньйора; не видавати його таємниці і не посягати на безпеку його укріплень; не чинити опору його праву, суду і всьому іншому, що стосується його становища і прав; не завдавати шкоди його володінням; не заважати йому досягти тих вигод, яких він легко може досягти; ...а також завжди додержувати вірності, в якій клявся. І сеньйор у всьому цьому повинен точно так само робити щодо свого вірного (васала).

На підставі документа визначте, якими були відносини сеньйора і васала, їхні взаємні зобов'язання.

Повинності селян

Вульфард — людина залежна, дружина ж у нього вільна, її звать Ермоварою, у них троє дітей. Має ця людина одну ділянку землі, що складається з ріллі, винограднику та луку. Він має сплачувати військовий збір — 10 мір вина за те, що пасе свою худобу на монастирському лузі, ще три міри й одне поросся. За свою землю він зобов'язаний орати на панському полі (зазначено розмір ріллі). Повинний збирати хліб у полі, рубати для пана ліс, возити хліб і ліс на панський двір, працювати на цьому дворі скільки накажуть. Крім цього, він повинний давати панові щороку три курки, 15 яєць. Якщо йому накажуть везти вино, він зобов'язаний це виконати... І на лузі накосити (зазначено кількість) сіна.

Визначте основні повинності селянина. Що спільного та відмінного в становищі залежного селянина і раба часів Стародавнього Риму?

Косар
точить косу
(Рельєф
фасаду собору
Паризької
Богоматері.
Франція, XIII ст.)

РОЛЬ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В СТАНОВЛЕННІ СЕРЕДНЬО-ВІЧНОГО СУСПІЛЬСТВА.

У середні віки релігія мала величезне значення для суспільства в усіх частинах світу. Вона впливала на правління країнами та на розвиток мистецтва і науки, формувала тогочасний спосіб мислення людей, була частиною повсякденного життя. Релігійні організації посіли панівне становище в суспільстві, і сама релігія стала невід'ємною частиною буття всіх народів.

Християнство, що виникло ще за доби Римської імперії, отримало особливу організацію — церкву.

Християнська церква відіграла особливу роль у встановленні середньовічного суспільства в Європі. Церква визначала не тільки правила богослужіння, а й норми моралі і поведінки «добрих християн». Видатним мислителем середньовіччя та вчителем християнства, одним із «батьків церкви» був **Августин Аврелій** (354–430 рр.). Його панують усі християни: в католицизмі його визнають святым, у православ'ї — блаженным, у протестантизмі він є знаменитим теологом та вчителем церкви.

Протягом усього свого життя Августин Аврелій шукав істину і дійшов висновку, що віра має першість над розумом. Він проголосив, що найвищим авторитетом і джерелом віри є християнська церква — непогрішна, носій «істини в останній інстанції». Це відповідало становищу в тогочасному середньовічному суспільстві, коли церква в Західній Римській імперії ставала дедалі сильнішою і впливовішою.

Християнська церква — 1) будівля, в якій відбувається богослужіння; 2) релігійна спільнота християн, релігійна організація, що має чітку ієрархію; життя церкви визначається християнськими правилами (канонами).

Католицька чаша для причастя

Святий Августин навчає в Римі (Розпис церкви Сант-Агостіно. Робота художника Беночцо Гоццолі)

Сторінка з трактату «Про град Божий»

Християнство прийняли багато варварських племен, король франків Хлодвіг та слов'янські племена.

У своєму філософсько-теологічному трактаті «Про град Божий» Августин розмежує світ на духовний та земний, або державний. На думку Августина, людина повинна обирати, який світ для неї є найдорожчим. У світі земному людина живе недовго, але отримує всі земні блага, а у світі духовному вона переходить на новий рівень, наближається до Бога. При правильному існуванні у земному світі людина після смерті потрапляє у небесний світ (рай), де перебуває у постійному блаженстві біля Бога.

Життя людей було складним, поширені були злидні. Тому багато віруючих вважали за ліпше присвятити своє життя служінню Богу. Вони йшли в монастирі, які надавали медичну допомогу, освіту, роботу й притулок. Монастирі заохочували прочанство (подорож з метою здійснення релігійних призначень та поклоніння святым певної релігії) і благодатно впливали на людей у складні часи. В Європі (як і в Азії) посилювалися традиції чернецтва, що вимагало дотримання суворих правил і простого способу життя.

ЗНАЮ МИНУЛЕ — ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання й завдання

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Що таке «стан»? Назвіть три стани середньовічного суспільства.
2. Дайте визначення поняттю «феодалізм».
3. Охарактеризуйте взаємовідносини між сеньйорами і васалами.
4. Яку роль в житті селян відігравала громада?
5. Як називається релігійна організація християн? Оцініть її роль в становленні середньовічного суспільства.

Мислю творчо і самостійно:

6. Користуючись матеріалами підручника та іншими джерелами інформації, підготуйте розповідь або презентацію на одну з тем: «День селянина в середні віки», «Духовний світ селянина в епоху Середньовіччя».
7. Які ідеї Августина Аврелія були особливо важливими для християнського віровчення?

Обговоріть у групі:

8. Як ви розумієте вислів: «Васал мого васала — не мій васал»?
9. Що є свідченням того, що в добу Середньовіччя панувало натуральне господарство?
10. Чому деякі люди в минулому та сьогодні обирають служіння Богу в монастирях? Що ви знаєте про життя ченців?

§ 9. Практичне заняття. РИЦАРСЬКІ ТРАДИЦІЇ. ЗАМКИ

1. ЗАМКИ

Використовуючи текст підручника та ілюстрації, обговоріть у парах, яким був зовнішній вигляд замків. Поміркуйте, чому з часом замки перетворилися на міцні оборонні споруди. Підготуйте розповідь на тему «Життя в середньовічному замку» і представте її класу.

У центрі помістя стояв *замок феодала*. Він був його житлом і фортецею для захисту від завойовників і повсталих селян. Спочатку замки будували з дерева, а пізніше — з каменю. Замок часто зводили на пагорбі або на високій горі. Його оточували широким ровом, наповненим водою. Іноді замок будували на острові посеред річки або озера. Через рів перекидали звідний міст, у разі нападу ворога його піднімали за допомогою ланцюгів.

З башти над брамою варта постійно оглядала місцевість. А коли помічала вдалині ворога, подавала сигнал тривоги. Тоді воїни поспішали зайняти свої позиції на мурах і баштах.

Щоб потрапити в помешкання феодала, необхідно було подолати чимало перешкод. Вороги повинні були засипати рів і по відкритій місцевості наблизитися до мурів, потім вилізти на них по приставних штурмових драбинах або розбити тараном дубову, оковану залізом браму. Далі ворогам доводилося штурмувати другий, ще вищий, мур.

Над усіма будівлями замку височіла головна башта — *донжон*. У ній феодал зі своїми воїнами і слугами міг витримати облогу, навіть якщо інші укріплення були захоплені. Усередині башти один над одним розташовувалися

Донжон.
Типова схема внутрішнього облаштування:
а — склад, колодязь, в'язниця;
б — каллиця і вартова;
в — велика зала;
г — спальня;
д — кімнати

Замок Лідс, Англія

Кам'янець-Подільська фортеця, Україна
(сучасні фото)

приміщення, в яких жив феодал зі своєю сім'єю. У підвалі був колодязь, в якому зберігали запаси продуктів на випадок облоги. Тут тримали також в'язнів.

Єдині залізні двері, що вели в башту, розташовувалися високо над землею. Коли їх розбивали, то доводилося вести боротьбу за кожний поверх. По приставних драбинах треба було пробиратися через люки, що закривалися важкими кам'яними плитами. У товщі стіни були виткі сходи. По них господар замку разом із сім'єю і воїнами міг спуститися до підземного ходу, що вів до річки або лісу.

2. РИЦАРСЬКІ ТРАДИЦІЇ

Турніри

Підготуйте розгорнуту відповідь на запитання: «Яку поведінку ми тепер називаємо рицарською, а яку людину — благородною?»

Важливою рицарською традицією було проведення **турнірів**. Ці змагання влаштовували королі та знатні феодали. На них збиралося багато глядачів, іноді з кількох країн.

Рицарські турніри — це військові змагання рицарів у силі та вправності.

Знать, судді та дами (знатні жінки) сиділи на трибунах. Прості люди товпилися за дерев'яним бар'єром навколо арени.

Спеціальні оповісники — *герольди* — оголошували імена

Король Рене виїжджає на турнір (Мініатюра поетичного опису турніру в Сомюре. Франція, 1470–1480 рр.)

рицарів, що ставали до бою. Учасники турніру, одягнені в бойове спорядження, роз'їжджалися в протилежні боки арени. За сигналом судді вони мчали на конях назустріч один одному. Тупим турнірним списом рицар намагався вибити противника із сідла. Змагання іноді закінчувалися важкими каліцтвами і навіть загибеллю декого з учасників.

Переможець одержував у нагороду коня та спорядження переможеного противника. Наприкінці турніру влаштовувалися змагання двох рицарських загонів.

Турніри поширили моду на використання рицарями свого відмінного знака — герба, зміст якого розкривав короткий вислів — *девіз*. Їх зображали на щитах, плащах, шлемах, знаменах і навіть на одязі коней. Так рицарі засвідчували свою приналежність до знатного роду.

У Середньовіччі були вироблені особливі *правила рицарської честі*: шукати подвигів, боротися з ворогами християнської віри, захищати слабих і скривджених, особливо вдів і сиріт.

Рицарська література

Пригадайте, які книжки про рицарів ви читали, які фільми дивилися. Якими рисами наділяють рицарів автори художніх творів?

У сказаннях про рицарів оспівувалися сміливість, молодечтво, зневага до смерті. Знаменитою поемою Франції того часу, що оспівує військові подвиги рицарів, є *«Пісня про Роланда»*. У XII ст. з'явилися і рицарські романи. Вони оспівували легендарного англійського короля Артура (V–VI ст.) і його воїнів. Видатним автором рицарських романів був Кретьєн де Труа.

У XII–XIII ст. розвивалася французька лірична поезія рицарства. Її головною ідеєю було служіння «дамі серця», заради якої рицар був готовий на будь-які подвиги. Поетів називали *трубадурами* (у перекладі з французької — *ті, хто складає вірші*). Відомим трубадуром того часу був Бертран де Борн.

Видатною пам'яткою німецької рицарської літератури є поема *«Пісня про Нібелунгів»*. У ній розповідається про знатного рицаря Зигфріда, що закохався в сестру бургундського короля Гунтера Кримхільду.

Рицарська тема знайшла своє відображення і у віршованих романах. Найпопулярнішим із них є роман німецького поета Готфріда Страсбурзького *про Трістана й Ізольду* — літературна обробка схожої теми французької поезії.

Герб Жоффрау Плантагенета, графа Анжуйського. Перший герб в Європі, засвідчений документально, 1127 р.

Ілюстрації з Манеського кодексу — збірки віршів 140 середньовічних поетів

Водночас з романом у Німеччині виникла і лицарська лірична поезія. Її представники називалися *міннезингерами* (у перекладі з німецької — *співці кохання*). Найвищим досягненням лицарської лірики є поезія Вальтера фон дер Фогельвейде. Героїнею багатьох його пісень була проста дівчина з її щирими почуттями. Поета засмучували міжусобиці та чвари, що панували в імперії.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Пісня про Роланда Переклад Вадима та Нінелі Пащенко

87

Роланд відважний, мудрий Олів'єр,
Усім відомі доблестю своєю,
Озброєні, на коней посідали.
Їм краще вмерти, ніж уникнути битви.
Сміливі графи, а слова їх горді.
Зрадливі маври мчать на них із люттю.
І Олів'єр промовив: «Гляньте, друже,
Вони вже близько, Карл від нас далеко.
Коли б ви не відмовились сурмити,
Карл був би тут, і смерті б ми уникли.
Погляньте, серед гір й ущелин Аспри
Зостався франків ар'єргард скорботний.
Хто зараз в ньому — в інший не потрапить!»
Роланд сказав: «Не треба лихословити!
В переполох вдаватися не варто!
Ми залишилися тут і не відступим,
Тож почнемо наш бій на лихо маврам!»

Аой!

88

Роланд побачив — битва неминуча.
Грізніший став за лева й леопарда.
Скликає франків, Олів'єру мовить:
«Мій друже, так не говоріть ніколи!
Довіриє Імператор нам цих франків,
Зібрав найкращих цілих двадцять тисяч
І знає — боягузів тут не знайдеш.
За нашого сеньйора слід терпіти
Жорстокий холод і нестерпну спеку.
Віддати кров свою і тіло разом.
То бийте ж списом, я мечем дістану.
Дарунком Карла, славним Дюрандалем,
Якщо ж загину, той, хто його візьме,
Все ж скаже: «Меч шляхетного васала!»

Які лицарські чесноти оспівуються в поемі? Як у поемі зображуються відносини сеньйорів і васалів?

Роланд отримує меч Дюрандаль з рук Карла Великого (середньовічна мініатюра)

§ 10. ВИНИКНЕННЯ МІСТ, ЇХ ЗАБУДОВА І МЕШКАНЦІ

Пригадайте, де і коли виникли найдавніші міста. Якою була доля міст Західної Римської імперії після завоювання їх варварськими племенами? Які були заняття мешканців міст?

ВИНИКНЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МІСТ.

В умовах натурального господарства виробництво ремісників було складнішим, міцнішим і якіснішим від виробів селян. Дедалі частіше люди віддавали перевагу виробам ремісників. Але значну частину продукції ремісник змушений був віддавати феодалові як оброк. Тому вмілі ремісники залишали села і переходили з місця на місце в пошуках замовників і покупців.

З часом бродячі ремісники осідали, їх поселення виникали на перехрестях шляхів, біля річкових переправ і зручних гаваней. Вони будували свої житла біля великих монастирів і замків феодалів. Мешканці замків і монастирів забезпечували їх замовленнями на виготовлення меблів, зброї, одягу, прикрас. За мурами фортеці можна було сховатися під час війни. Сюди часто приїжджали купці, а з навколишніх сіл приходили селяни. Вони продавали продукти сільського господарства і купували потрібні речі, зроблені ремісниками. Так виникали міста.

Для захисту від нападів рицарів і розбійників міські жителі обгороджували своє селище ровом і валом, на валу споруджували частокіл. Ці укріплення згодом замінювали на кам'яні мури. Увійти в місто можна було лише по звідному мосту через масивну браму, яку охороняв сторож. У XI ст. з'явилося багато міст в Італії, Франції, Німеччині та інших країнах.

Таким чином, унаслідок відокремлення ремесла від сільського господарства, втечі селян-ремісників із сіл в Європі виникали і зростали міста. Розвивався поділ праці між містом і селом. Місто було центром ремесла і торгівлі.

Середньовічний Париж
(мініатора XV ст.)

Визначте, кому могли належати будинки з такими барельєфами

ЗАБУДОВА МІСТ. МІСЬКІ ВУЛИЦІ ТА ПЛОЦІ. Землі, на яких виникали міста, належали феодалам. Спочатку частину території міста займав замок феодала. Сеньйорів було підвладне все міське населення.

Вулиці були вузькими, як щілини. Ширина головних вулиць становила 7–8 м, а провулків — 1–2 м. У Брюсселі одна з вулиць називалась «Вулицею однієї людини», бо двоє не могли на ній розійтись.

Будинки зводили дво- та триповерхові, верхні поверхи виступали, нависаючи над вулицею. У середньовічних будинків не було номерів, їх заміняли барельєфи, на яких символічно зображували заняття власника, наприклад — червик у шевця. Більшість будинків у місті були дерев'яними, покритими соломою або черепицею.

Тривалий час у містах не було бруківки й вуличного освітлення, водопроводу і каналізації. Сміття викидали просто на вулицю. У дощову погоду стояли такі калюжі, що в них можна було «потонутися». Міські вулиці вперше почали брукувати камінням у містах Франції за наказом короля.

Єдиним просторим місцем у місті була *ринкова площа*. Тут стояли міські ваги, фонтан. Найкращою будівлею в місті був собор, споруджувалась *ратуша* — будинок міської ради. Зверху її увінчувала вежа з міським годинником. Його сполошний дзвін міг сповістити про лихо, пожежу, напад ворога. У ратуші розташовувалась міська скарбниця, в'язниця й збройова майстерня. Пізніше в містах будували криті ринки, лікарні, навчальні заклади.

ЖИВА ІСТОРІЯ: документи, особистості, цікаві подробиці

Найвузжча вулиця в світі

Дізнайтеся, яка вулиця є найвузжчою у вашому населеному пункті.

Найвузжча вулиця в світі розташована в німецькому місті Ройтлінген (Reutlingen) і має назву Шроерхофштрассе (Spreuerhofstraße). Її найбільша ширина — 50 см, а найвузжча частина не перевищує 31 см. Цей показник у наші дні занесено до Книги рекордів Гіннеса. В українських містах, деякі з яких були засновані у давні часи та за Середньовіччя, найменшою за ширишки вважають вулицю Вузьку, що у Львові. Її ширина — лише 3 м.

Ратуша у м. Відень, Австрія

Ратуша у м. Чернівці, Україна

(сучасні фото)

Дізнайтеся, в яких українських містах, що мають середньовічну історію, центральна площа має назву «Площа Ринок» чи «Ратушна площа».

МЕШКАНЦІ МІСТА. РЕМІСНИКИ. Більшість населення міст становили ремісники, які відігравали важливу роль у міському житті. Свої речі вони виготовляли на замовлення або на продаж. Їхні вироби були справжніми витворами мистецтва. Особливо тонкою художньою роботою вирізнялися роботи ювелірів і різьбярів по каменю і дереву.

Майстерня ремісника розміщувалася на першому поверсі його будинку. Головним працівником у ній був *ремісник-майстер* — власник майстерні, інструментів, устаткування. Він закуповував потрібну сировину і приймав замовлення. Майстерня була і за крамницю, у якій продавали виготовлені вироби.

Допомагали майстрові *учні* і *підмайстри*. Учні виконували підсобні роботи і таким чином протягом двох-восьми років навчалися ремеслу. Фах батька-ремісника часто успадковував син, який змалку трудився поруч з ним. Підмайстром називали робітника, що оволодів ремеслом. За свою працю він одержував заробітну платню, жив у будинку майстра, харчувався за його столом, перебував під його постійним наглядом. Зібравши потрібну суму грошей, підмайстер міг відкрити власну майстерню і стати майстром. Але для цього на власні кошти мав виготовити шедевр — найкращий зразок виробу (це означало успішно скласти іспит).

Ремесло в середньовічному місті було дрібним промисловим виробництвом з ручною працею.

Шевці

Зброярі

Видобувач золота

Мінйяло
(музей Прадо, Іспанія)

Банкір
(Гамбурзький музей, Німеччина)

ЛИХВАРИ ТА БАНКІРИ. На ярмарках між рядами купецьких крамниць стояли столики, за якими сиділи *мінйяли* — спеціалісти з грошових справ. У послугах мінйял мали потребу купці, оскільки в кожній країні, великому феодальному володінні та навіть у великому місті були свої монети різної ваги і чеканки. Мінйяли за встановлену плату обмінювали купцям їхні гроші на ті, що приймали на ярмарку.

У мінйял поступово накопичувалося багато грошей. Вони стали давати їх у борг під високі відсотки. Боржникові доводилося віддавати в півтора-два рази більше від отриманої суми. Так мінйяли ставали *лихварями*.

Із мінйял і лихварів вийшли перші *банкіри* — власники банків. Банк (у перекладі з італійської означає *ряд, торговельний стіл*) — це місце збереження великих сум грошей. Банкіри переказували купцям гроші з однієї країни в іншу, позичали значні суми королям і феодалам. З розвитком торгівлі та грошової справи в руках купців і банкірів нагромаджувалися великі багатства.

ЖИВА ІСТОРІЯ:

документи, особистості, цікаві подробиці

Найдавнішим у світі є італійський банк у місті Сієна — Banca Monte dei Paschi di Siena. Заснований 1472 року, він діє досі. В ньому найменш забезпечені верстви населення міста-держави Сієна могли отримати дешеві позички.

Будівля найдавнішого банку

БОРІТЬБА ГОРОДЯН ІЗ СЕНЬЙОРАМИ, МІСЬКІ КОМУНИ.

У XII–XIII ст. боротьба міст проти сеньйорів велася у всіх країнах Західної Європи. Одні міста в результаті повстань і тривалих війн добивалися незалежності, інші — відкуповувалися від сеньйора. Але багато міст так і не зуміли звільнитися з-під влади сеньйора і далі терпіли утиски і грабежі феодалів: сплачували оброк, штрафи, мито.

Здобувши незалежність, громадяни створювали *самоврядування*, тобто брали в свої руки управління справами міста. На чолі міста стояла міська рада, яку вибирали городяни. Голову міської ради у Франції й Англії називали *жером*, а в Німеччині — *бургомістром*.

Самоврядування міста називалося *міською комуною* (у перекладі з французької — *громада*). Комуна відала судом, військом, скарбницею міста. Міста-комуни сплачували невеликі внески колишньому сеньйорові і податки королю.

Комуна — це колектив осіб, які об'єдналися для спільного життя на засадах спільного майна та праці.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Про неспорядкованість міст

Доводиться ходити на ходулях і в дерев'яних черевиках; і майже всі члени думи ходили в думу в дерев'яних черевиках. І коли сиділи в залі ради, дерев'яні черевики стояли за дверима: тут можна було добре полічити, скільки людей прибуло на засідання.

Середньовічний історик про події в місті Лані

Сеньйор міста єпископ Годрі та його слуги відкрито здійснювали грабежі. Щоб захистити себе від насильства, городяни запропонували сеньйорові велику суму грошей, і він дав клятву, що буде шанувати права комуни. І єпископа мучили заздрощі до городян, і він вирішив знищити комуну. І порушення договору наповнило серця городян гнівом... Юрби городян кинулися до палацу єпископа. Годрі сховався в підвалі під церквою в порожній бочці з під вина. Городяни знайшли його, витягнули на вулицю й убили. Незабаром сусідні феодалі захопили місто й учинили в ньому жорстоку розправу.

Жителі Лана ще 200 років боролися проти сеньйора, і, врешті-решт, король Франції, перемігши городян, став правити містом.

Про які особливості середньовічного міста можна дізнатися з цих документів? Яку роль відігравала міська комуна? З якими ворогами боролися городяни?

**ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ:
запитання й завдання**

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Що стало передумовою виникнення середньовічних міст?
2. Охарактеризуйте особливості забудови міст у середні віки. Яку роль у них відігравали ринкова площа і ратуша?
3. Хто такі ремісники? Як було організовано працю у їхніх майстернях?
4. Обґрунтуйте, чому користувалися попитом послуги міняйл і лихварів. Що спільного між ними і банкірами?
5. Поясніть поняття «міська комуна».

Мислю творчо і самостійно:

6. Уявіть, що ви — мандрівник, який прибув до середньовічного міста. Опишіть те, що ви там побачили.
7. Дізнайтеся, коли було засновано місто, в якому ви живете, чи поряд з яким розташований ваш населений пункт. Якими були заняття жителів цього міста в давнину, чим займаються городяни сьогодні?

Обговоріть у групі:

8. Яку роль відігравало самоврядування в середньовічному суспільстві? Поміркуйте, які функції такої організації громади збереглися донині.

Ярмарок на ринковій площі в середньовічному місті

§ 11. РЕМЕСЛО ТА ЦЕХИ. ТОРГІВЛЯ Й ГІЛЬДІЇ

Пригадайте, коли відбувся розподіл праці. Як була організована праця ремісників у Римській імперії, що вони виробляли?

ВИНИКНЕННЯ ЦЕХІВ. Одночасно з виникненням міст з'явилися цехи. Міські майстри намагалися залучити до міста якомога більше покупців і захистити себе від конкуренції сільських ремісників. Лише спільно вони могли протистояти утискам і грабегам феодалів. Отже, у ремісників було багато спільних інтересів.

Тому майстри-ремісники певного фаху, що жили в одному місті, об'єднувались у спілки — цехи. Часто вони селилися поруч, створюючи свої вулиці.

На загальних зборах майстри ухвалювали *статут* — правила, обов'язкові для всіх членів цеху. Згідно з ним усі майстри повинні були виготовляти речі за певним зразком, мати визначену кількість верстатів, учнів і підмайстрів; заборонялось переманювати замовників і покупців. Цех визначав тривалість робочого часу, вартість виробів, заробітну плату, закупував сировину і розподіляв її між майстрами за однаковою ціною. Правила цеху ухвалювали для того, щоб одні ремісники не збагачувалися за рахунок інших. За дотриманням статуту стежили обрані майстрами *старшини*, які очолювали цех.

Цех — спілка майстрів однієї спеціальності.

Майстерня з виготовлення військових обладунків

ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ МАЙСТРІВ ЦЕХУ ЗА СТАТУТОМ

Права	Обов'язки
1. Старшина захищав членів цеху перед міською владою	1. Робочий час, який зобов'язані відпрацювати члени цеху
2. Цех захищав від суперництва, яке чинили ремісники з інших міст і сіл: у місті мали право працювати лише ремісники — члени місцевого цеху	2. Кількість учнів та підмайстрів, яку міг мати кожен майстер цеху
3. Ремісники брали участь у цехових урочистостях та святах	3. Кількість виробів певної якості, яку зобов'язаний виготовляти ремісник
	4. Участь у захисті свого міста від ворогів

Корабельні
теслярі (Рельєф
на фасаді
собору
Сан-Марко,
Венеція, XIII ст.)

Рибацький
бастіон у
Будапешті,
Угорщина

Тривалий час цехи сприяли розвитку ремесел. Виникали нові ремісничі спеціальності, нові цехи. У XIII ст. у Парижі, наприклад, було 100 цехів, а в XIV — 350. Посиллювався поділ праці. Зокрема, від ковалів спочатку відокремилися зброярі, потім гострильники. Однак цехи стали перешкоджати переходу підмайстрів у майстри. Тому підмайстри об'єднувалися у спілки — братства для боротьби з майстрами.

БОРТЬБА ЗА ВЛАДУ У СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МІСТАХ.

Проти сеньйорів боролося все міське населення, але управління у звільнених містах захопили багатії — купці, власники міських будинків і земельних ділянок. Сім'ї багатих городян родичалися між собою, поступово вони виділились у міську знать. Їх називали *патриціями*. Засідаючи у міській раді та розпоряджаючись скарбницею, патриції намагалися весь тягар податків перекласти на ремісників.

Патриції жили в кам'яних будинках, схожих на замки, мали свій герб, брали участь у рицарських двобоях. Багаті городяни розкішно вдягалися. Вони жадали породичатися з феодальною знаттю й одержати рицарське звання.

З розвитком ремесла зростало значення цехів, ремісники почали боротьбу з патриціями за владу. Ця боротьба розгорнулася в XIV–XV ст., іноді доходючи до збройних повстань. В одних містах, з більш розвиненим ремеслом, перемагали цехи. В інших, де переважала торгівля, — патриції.

Ремісники боролися за одержання рівних прав із патриціями і за право брати участь в управлінні містом. У деяких містах вони перемагали і брали в свої руки управління міською радою.

ТОРГІВЛЯ Й ГІЛЬДІЇ. Із становленням ремісничої справи водночас із натуральним господарством набувало розвитку *товарне господарство*, за якого вироби виготовляли на продаж й обмінювали за допомогою грошей. Місто ставало центром торгівлі, яка відбувалася здебільшого на ринках. Сюди привозили свої продукти феодалі й селяни. За вилучені кошти вони купували собі меблі, одяг та інші необхідні речі. Великі міста торгували з віддаленими місцевостями й іншими країнами.

У добу Середньовіччя торгівля була небезпечною, але вигідною справою. Дороги були небруковані. Вози часто ламалися. Товар, що впав на землю, вважався власністю господаря цієї землі. На суші купців грабували рицарі, на морі — пірати. За проїзд володіннями феодала, за користування мостами і переправами купцям доводилося платити.

Щоб захиститися від розбійників і допомогти один одному, купці об'єднувались у спілки — гільдії. На зборах члени гільдії вирішували свої справи, обирали керівників. Вони наймали охорону і подорожували великими групами. Згодом гільдії утворили *торговельні компанії* — об'єднання купців із різних міст зі своїми представництвами.

Розвивалася торгівля зі Сходом. Купці плавали Середземним морем до Сирії та Єгипту, Чорним морем — до берегів Криму і Кавказу. Тут європейці скуповували в східних купців предмети розкоші і з великою вигодою перепродували багатим людям у своїх країнах. Особливо прибутковою була торгівля *прянощами* — перцем, корицею тощо. Прянощі зважували на аптекарських терезах і продавали невеликими порціями; їх цінували на вагу золота.

Вигідні торговельні шляхи на Схід захопили купці з італійських міст — Венеції та Генуї. Ці міста суперничали з Візантією й одне з одним. Важливий торговельний шлях пролягав Північним і Балтійським морями. Тут торгували сіллю, хутром, вовною, воском, залізом та іншими товарами. У цій торгівлі брали участь купці з міст і країн

Критий ринок (мініатора XV ст.)

Гільдія (нім. *gilde* — об'єднання) — це об'єднання купців для захисту своїх інтересів або цехових привілеїв.

Гольштинська
брама —
символ
німецького
міста Любека
і всієї Ганзи

Північної Європи — від Новгороду до Лондона. Центром північної торгівлі було місто Брюгге.

Щоб витіснити конкурентів із торгівлі на Північному і Балтійському морях, купці понад 70 німецьких міст у XIV ст. об'єдналися в *Ганзу* (у перекладі з німецької — *союз*). Цей союз очолювало місто Любек. У Новгороді, Лондоні й інших містах ганзейські купці мали у своєму розпорядженні добре укріплені торгові двори. Завдяки великому флоту Ганза, найчастіше силою зброї, добивалася вигідних умов торгівлі в сусідніх країнах.

Найбільш жвавими місцями торгівлі були ярмарки — щорічні торги, в яких брали участь купці з різних країн. У XIII ст. найбільш відомими були ярмарки у графстві Шампань на північному сході Франції. Вони тривали майже рік.

ГОРОДЯНИ. МІСЬКА КУЛЬТУРА. Міста змінювали спосіб життя людини епохи Середньовіччя. Городяни відрізнялися від селян не лише заняттями. Вони інакше дивилися на світ, були енергійнішими, покладалися здебільшого на власні сили і пишалися своїми успіхами. Вони значно більше знали про довколишній світ, цікавилися новинами. Темп їхнього життя був не такий розмірений, як у селян. Городяни завжди поспішали, цінували час. Не випадково, що перший годинник виник у місті. Мешканці міст прагнули до успіху, намагалися розбагатіти, примножити те, що їм діставалося у спадок.

Водночас у містах зростала кількість бідняків. Вони наймалися на найбруднішу і найтяжчу роботу до багатих купців і ремісників: млили і чесали вовну, переносили важкі речі, вантажили товари. Кількість міських бідняків збільшувалася у неврожайні роки, коли із сіл до міст утікали маси голодуючих.

Чорнороби, поденники та жебраки становили міську бідноту, яку називали *плебеями*. Вони вели боротьбу проти утисків багатих городян. Не раз у містах спалахували повстання плебеїв.

Чимало у містах зустрічалося проїдисвітів, авантюристів, шахраїв, тобто таких людей, які за будь-яку ціну були готові здобути жадане багатство, яке, у їх розумінні, давало свободу.

Важливим наслідком боротьби міст із сеньйорами стала особиста незалежність городян. Якщо залежному селянинові, що втік від свого пана, вдавалося прожити в місті один рік і один день, він ставав вільною людиною. Недарма в середні віки з'явилося прислів'я: «Міське повітря робить вільним».

З часом нащадки мешканців середньовічних міст змінили Європу і весь світ. Саме в містах поступово формувалося розуміння важливості людських прав і свобод, без яких сьогодні не можна уявити життя в розвинених демократичних країнах світу.

Великий торговий порт в Італійському місті Амальфі.
Лео фон Кленце

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Із статуту цеху паризьких ткачів

Кожний паризький ткач вовни може мати в своєму будинку два широкі верстати й один вузький.

Кожний ткач вовни у своєму домі може мати не більш як одного учня. Але не менше ніж на чотири роки служби.

Усі сукна мають бути з вовни і однаково доброякісні зовні й усередині.

Ніхто з цеху не повинен починати роботу до сходу сонця під загрозою штрафу.

Підмайстри-ткачі повинні закінчити роботу як тільки продавцям перший удар дзвона до вечірньої молитви, але залишити роботу цілком вони можуть тільки після дзвону.

Які права й обов'язки мали середньовічні ткачі?

Ткалі
(мініатюра XV ст.)

**ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ:
запитання й завдання**

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Що таке цехи? З якою метою їх створювали?
2. Якими були права та обов'язки працівників цеху за статутом?
3. Хто такі патріції? Які взаємовідносини були між ними і ремісниками?
4. Чим натуральне господарство відрізняється від товарного?
5. Охарактеризуйте особливості торгівлі в середньовічних містах. Чому купці об'єднувалися в гільдії?
6. Назвіть причини, чому міста прагнули звільнитися від влади сеньйорів.

Мислю творчо і самостійно:

7. Як ви вважаєте, для чого цехові статути запроваджували обмеження на тривалість робочого дня, обсяг робіт, а також недопущення будь-якого прогресу техніки чи зміни технологічного процесу? Які це мало технічні та суспільні наслідки?

Умію працювати з картою:

8. Покажіть на карті важливі торговельні шляхи доби Середньовіччя. Які сучасні європейські міста виникли як центри середньовічної торгівлі?

Обговоріть у групі:

9. Якими новими рисами відрізнялись свідомість, поведінка, ставлення до навколишнього світу городян?
10. Як ви розумієте прислів'я: «Міське повітря робить вільним»?

Старий ринок у м. Брюгге, Бельгія. У середні віки, добу свого найбільшого розквіту, Брюгге налічувало близько 200 тис. жителів. Нині — їх майже удвічі менше.

§ 12. Практичне заняття.

РОЗВИТОК ТЕХНІКИ ТА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЛЮДИНИ У СЕРЕДНІ ВІКИ

1. ТЕХНІЧНІ УДОСКОНАЛЕННЯ

Пригадайте найважливіші технічні винаходи людства Стародавнього світу. Опрацювавши текст підручника, визначте три найважливіші, на ваш погляд, винаходи Середньовіччя. Свій вибір обґрунтуйте. Представте свої міркування однокласникам.

Розвиток міст, ремесел і торгівлі, набуття виробничого досвіду, зростання потреб людей сприяли технічним удосконаленням.

Особливе значення мало *використання водяного двигуна*. Звичайно, водяне колесо використовували і в попередні часи. Його встановлювали на річках із сильною течією, і завдяки такому *нижньобійному колесу* приводилися в рух жорна млинів. За Середньовіччя було винайдено ефективніше — *верхньобійне колесо*. Швидкість обертання цього колеса була набагато більшою, бо воно приводилося в рух силою води, що падала на нього згори. Такий водяний двигун використовували у гірничій справі (для піднімання руди та відкачування води з шахти), під час обробки металу, у виробництві паперу (для піднімання й опускання важких пресів) тощо.

Нові технології з'явилися у металообробці: середньовічні металурги винайшли *доменну піч*. До такої печі заввишки 3–4 метри великі міхи нагнітали повітря, що давало змогу досягати високої температури, завдяки чому залізна руда переплавлялася на чавун.

Удосконалювалися *металообробні верстати* — токарні, гвинторізані та ін. З'явилися й інші механізми, що значно полегшували працю: поршневі насоси, домкрати та підйомні крани.

Близько 1370 р. сталося технічне «диво». Француз Генріх фон Вік винайшов *механічний годинник*, який являв собою *перший механічний автомат*. Наприкінці XIII ст. в Голландії й Англії вже продавали домашні годинники.

Середньовічний годинник на стовпі (мініятура з англійського манускрипту, 1450 р.)

Компасом європейці почали користуватись у XII ст.

Астролябія — прилад, який визначає час і розташування за позицією сонця і зірок на небі

Переворот у військовій справі здійснила *удоскоалена військова техніка*. У XV ст. застосовували гармати для облоги фортець, важкі рушниці — *мушкети*.

У моряків з'явився *компас*. Було винайдено прилад — *астролябію* — для визначення місцезнаходження корабля. У XV ст. було створено швидкохідний легкий корабель — *каравелу*. На каравелах можна було вирушати в далекі морські плавання.

Таблиця 3

ДЕЯКІ ВІНАХОДИ ЛЮДСТВА В ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Винахід	Місце винайдення	Приблизний час винайдення (у дужках — час застосування в Європі)
Колісний плуг	Франкська держава	VIII ст.
Стремена	Західна Європа	VIII ст.
Водяний млин	Аравія	X ст.
Підкова	Західна Європа	X ст.
Папір	Китай	I — II ст. н.в. (XII ст.)
Кермо на кормі човна	Західна Європа	XII ст.
Компас	Китай	(XII ст.)
Окуляри	Венеція	XII ст.
Горизонтальний ручний ткацький верстат (кросни)	Індія	(XIII ст.)
Механічний годинник	Західна Європа	XIII ст.
Виплавлення заліза у великій печі	Німеччина	XIV ст.
Торговельна біржа	м. Антверпен, Західна Європа	1460 р.

2. ЖИТЛО ТА ПОБУТ

Обговоріть у парах, як жили представники різних верств населення в добу Середньовіччя. Чи збереглися тодішні традиції оформлення житла донині? Свої висновки занотуйте в зошиті й представте однокласникам.

Селянські будинки були здебільшого дерев'яними, а дахи солом'яними. Траплялися хати з дерев'яних каркасів, наповнених та обмазаних глиною. На півдні Європи селянські житла будували з каменю. Найбідніші селяни тулилися в землянках. У селянській хаті було дві кімнати й горнище, де іноді облаштовували сіновал. Двері відчинялися в єдину житлову кімнату, а інша — використовувалася як комора. У будинках селян не було вікон і тому в них завжди панувала темрява. Більшість хатин були курними

Сільський будинок та подвір'я. *Брати Лімбург*

Інтер'єр спальні в будинку феодалів

й обігрівалися за допомогою відкритого багаття та диму. Часто під одним дахом з людьми зимувала й худоба.

У містах з XIII ст. споруджували вузькі кам'яні дво- або чотириповерхові будинки. Це було пов'язано з обмеженістю міської території. Саме в таких будинках жила основна маса городян. На першому поверсі розташовувалися крамниці чи майстерні, що виходили на вулицю, і зала або кімната для праці й відпочинку. Спальні були на другому поверсі, щоб особисте життя господарів не впадало в око сторонніх. Деякі ремісники іноді облаштовували на другому поверсі майстерні: ювеліри — із міркувань безпеки; ткачі — бо там було краще освітлення. Кімнати були невеликі.

Будинки міської знаті вирізнялися розміром, розкішним оздобленням. Під час їх спорудження повторювали архітектуру феодального замку: обов'язковою була наявність святкової зали та круглої вежі. Ще у будинку облаштовували каплицю. Дім оточував двір із садом і господарськими приміщеннями. Господарі обставляли будинки залежно від статусу та способу життя.

Вікна в будинках вважалися предметом розкоші. Як у помешканнях знаті, так і в оселях городян вони були вузькими і мали багато шибок, тому що в ті часи виготовляли скло невеликих розмірів і воно коштувало дорого. Узимку віконний отвір затягували просмаленою тканиною чи прикривали різьбленими віконницями. Відні люди віконні отвори загуляли звичайними дошками.

Усередині будинків постійно панувала темрява. У великих будинках центральну залу, крім вогнища, освітлювали ще й металеві чи глиняні *пложки* — блюдця, які наповнювали олією чи салом і вкладали гніт. У невеликих

Пложка

Меблі в будинках
заможних
людей

приміщеннях на стінах горіли скіпки, що давали більше диму, ніж світла. Свічки використовували лише в помешканнях великих феодалів, церквах і монастирях. Оскільки віск був дуже дорогим, свічки часто виготовляли з тваринного сала. Вони страшенно коптіли, через що стіни й стелі будинків були чорними від чаду. Однак на це в той час ніхто не зважав.

Меблі у будинках селян і бідних городян було небагато: скриня, грубий дерев'яний стіл, дві лави, коліска. Із кухонних предметів були казан, глиняний, дерев'яний і навіть олов'яний посуд.

У будинках заможних городян і феодалів меблі були вишукані: столи різних розмірів, виготовлені з дерева, й каменю або металу; лавки або табурети для сидіння; скрині для одягу білизни. Верхній одяг розвішували на оленячих рогах, а штани та сорочку знімали й ховали під подушку.

Найпрестижнішим вважалося мати гарне й зручне ліжко. Над ним звисав баддахін, що спирався на різьблені дерев'яні стовпчики. Ліжко встиляли сіном або солом'ю, зверху клали матрац із пір'я чи з відходів ткацького виробництва. Подушки були ватними чи пуховими. Покривала підбивали хутром або пір'ям. Вони були здебільшого червоного кольору, який, вірили тоді, міг запобігати різним захворюванням. Слуги спали на лавках або скринях.

Стіни й стелі фарбували лише в помешканнях дуже заможних людей. Та й вимостити підлогу кольоровою плиткою також міг дозволити собі не кожен. Зазвичай підлогу встеляли солом'яними доріжками. У багатих оселях, щоб зберегти тепло, кам'яні стіни часто закривали килимами, привезеними зі Сходу. З XII ст. для опалювання кімнат у міських будинках і замках феодалів почали ставити каміни. Утім, камін давав небагато тепла й обігрітися можна було лише сидючи безпосередньо біля нього. Становище змінилося на краще тільки з появою в XIV ст. кахельних печей.

Із часом виникла спокуса зробити свій дім більш зручним і затишним. У родинях із середніми статками також з'являються дрібні зі смаком речі: підсвічники, металеві підставки для читання й письма, шафи для дорогого посуду тощо. Вироби зі срібла й золота, якими раніше могла похизуватися тільки знать, потрапляють і в оселі заможних городян. Почали розрізняти столовий і кухонний посуд. Предмети столового посуду — справжні мистецькі шедеври — виготовляли талановиті майстри-ювеліри.

Мандрівка третя

ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВИ У X–XV ст.:

- Походи вікінгів та норманські завоювання. Вільгельм Завойовник
- Хрестові походи. Взаємовідносини європейського та східного світів
- Середньовічні держави: від роздробленості до станово-представницьких монархій
- Англія і Франція у Столітній війні
- Велика хартія вольностей
- Закріплення території роздробленості Священної Римської імперії та Італії
- Мусульманська Іспанія та Реконкіста

§ 13. Практичне заняття.

ПОХОДИ ВІКІНГІВ ТА НОРМАНСЬКІ ЗАВОЮВАННЯ. ВІЛЬГЕЛЬМ ЗАВОЙОВНИК

Пригадайте, де жили нормани, чим вони займалися. Які книжки про вікінгів ви читали, які фільми дивилися? Якими рисами наділяють вікінгів автори художніх творів? Використовуючи текст підручника та додаткову літературу, підготуйте розповідь або презентацію на одну з тем: «Чому вікінгів називали «північними людьми»? Чим вони уславилися в історії?», «Боротьба короля Альфреда з данцями та її наслідки для Англії», «Успіхи норманів у завоюванні Франції та інших країн Європи», «Вільгельм Завойовник та наслідки "Північних війн"». Свою роботу проілюструйте й представте класу.

«ПІВНІЧНІ ЛЮДИ». ВІКІНГИ. Здавна Скандинавський півострів заселяли північні германські племена, яких у Західній Європі називали норманами, тобто «людьми Півночі». Гірські хребти, дрімучі ліси, малородючі ґрунти не сприяли розвитку землеробства в Скандинавії. Неврожаї, голод та інші лиха змушували багатьох людей залишати батьківщину. Вони вирушали в далекі морські походи для захоплення здобичі або родючих земель. У 793 р. нормани з'явилися біля берегів Північно-Східної Англії. Відтоді більш як три століття «північні люди» напали на Британію та інші країни Європи. Ці події ввійшли в історію як «Північні війни».

Воїни-вікінги
IX–X ст.
(історична
реконструкція):
а — простий
воїн;
б — знатний
воїн в довгій
кольчугі,
в — вікінг-
лучник

У Скандинавії воїнів, які здійснювали походи в інші країни, іменували *вікінгами*, у Франції — *норманами*. В Англії «північних людей» називали *данцями*, у Візантії — *варантами*, на Русі — *варягами*.

Учасниками походів були грабіжники, торговці здобиччю, завойовники та мирні переселенці. Нормани добре знали морську справу, майстерно володіли залізною зброєю, тому були дуже небезпечними ворогами. Їхні кораблі — *дракари* — були безпалубні, довгі, і вміщали до сотні осіб кожний. Під чотирикутними червоними та смугастими вітрилами, зі страхітливими різьбленими головами драконів або зміїв на носах, вони нагнали жах на жителів узбережжя. Самі нормани з гордістю називали свої кораблі «кіньми моря».

83-метровий будинок вождя вікінгів нагадує перевернутий човен (історична реконструкція у музеї вікінгів, Лофотр, Норвегія)

Дракари були швидкохідними та надійними човнами, легкими як для греблі, так і для перенесення на руках у разі потреби. Вони могли заходити в мілководні річки й швартуватися до низьких берегів. Виготовляли дракари, як правило, з дуба. Найбільший з відомих кораблів вікінгів сягав 28 м завдовжки та 4,5 м завширшки. На кожному дракарі було 26–70 гребців по обидва боки човна. Для їх захисту вздовж бортів вивішували щити.

Поясніть, чим схожі дракари й човни слов'ян.

Носова частина дракара із зображенням дракона

Зображення корабля вікінгів на медалі

Нормани спалювали все, що не могли забрати з собою. Спершу вони нападали на узбережжя, згодом почали здійснювати походи у середину країн та земель. Вони влаштували стоянки в гирлах великих річок, тут збирали сили, а потім, рухаючись вгору проти течії, проникали вглиб країни.

ЖИВА ІСТОРІЯ: документи, особистості, цікаві подробиці

Скандинавські саги називають найхоробріших норманських воєв *берсерками* (в перекладі зі старонорвезької мови — *лодінби до ведмеда*). Ці люди присвячували своє життя служінню богу війни Одінові, вірили, що після загибелі в бою потраплять до його палацу на небі — Валгалли. Під час бою берсерки зривали з себе кольчуги та, оголені до пояса, билися з ворогом, не відчуваючи поранень і болю. Вони ніби перевтілювалися в хижих звірів. На берсерків дивилися з острахом не лише вороги, а й самі нормани. Проте їхню вправність у бою дуже цінували, прирівнюючи одного берсерка до 20 звичайних воїнів.

Звичайні ж вікінги, як свідчать їхні поховання, не мали якоїсь надприродної фізичної сили: були низькими на зріст, часто страждали від ревматизму і хвороб зубів. Їхня їжа була одноманітною, бідною на вітаміни. Тому вікінги, як і інші мешканці країн тогочасної Європи, рідко доживали до похилого віку.

НАПАДИ ДАНЦІВ НА БРИТАНСЬКІ ОСТРОВИ. Нормани з берегів Данії (англійці, як ви пам'ятаєте, називали їх данцями) спустошували і грабували узбережжя Англії, а згодом почали завойовувати її території і засновувати постійні поселення. Так нормани-данці захопили північний схід країни і ввели там свої звичаї і порядки. Становище Англії було безвихідним.

Боротьбу англо-саксів проти датчан очолив король Альфред, прозваний Великим (871–900 рр.). Він був освіченою людиною, сприяв розвитку науки, запрошував до Англії вчених ченців з інших країн Європи. За його вказівкою було складено перший загальноанглійський збір законів.

У боротьбі з ворогами король виявив неабияку витримку і наполегливість. Спочатку Альфред зазнав від датчан поразки. Йому довелося зі своїми загонами переховуватися в лісах і таємно збирати військові сили. Для захисту від норманів він побудував фортеці, створив морський флот, щоб перешкоджати висадці ворогів на узбережжя.

Альфред — король англо-саксів (статуя у м. Вінчестер, Англія)

Альфред відбив натиск датчан і відкинув їх за річку Темзу. Лондон було звільнено. Король уклав з норманами договір, за яким південно-західна частина країни залишалася під його владою, а північно-східна — у руках датчан.

У другій половині X ст. англо-сакси підкорили собі датчан, і Англія об'єдналася в єдину державу.

ЗАХОПЛЕННЯ НОРМАНАМИ ФРАНЦІЇ ТА ІНШИХ КРАЇН ЄВРОПИ. Нормани кілька разів доходили до Парижа та осаджували його. Діставалися північні завойовники і до інших міст Франції та Німеччини. Королям доводилося відкуповуватися від норманів сріблом.

На початку X ст. нормани захопили частину території північної Франції. Ця земля отримала назву Нормандія (в перекладі з французької — *країна норманів*; назва цього регіону збереглася в сучасній Франції).

Рухаючись на південний захід, нормани обгинали Піренейський півострів, спустошували і грабували його береги. Згодом дісталися Середземного моря. Захопивши південну частину Італії та острів Сицилія, вони об'єднали ці території в Сицилійське королівство. Успіхи норманів були зумовлені слабкістю країн Європи, виснажених міжусобними війнами.

Норманів, які Балтійським морем і далі Західною Двиною діставалися до слов'янських земель, як ви вже знаєте, називали на Русі варягами. Вони здійснювали походи в Східну Європу, доходили до верхів'їв Волги і спускалися її течією до Каспійського моря.

По Дніпру варяги рухалися до Чорного моря і досягали Константинополя. Це був *Шлях із варяг у греки*. Частина варягів осіла на Русі і змішалася з місцевим населенням.

ЖИВА ІСТОРІЯ: документи, особистості, цікаві подробиці

Сучасні історики зазначають важливу роль норманів-варягів у становленні давньоруської держави. У 882 р. Київ захопила новгородська дружина на чолі з Олегом, який був родичем (за іншою версією — воєначальником) варязького князя Рюрика. Об'єднання Новгородської землі з Руською землею, центром якої був Київ, стало початком великої історії Київської Русі, про яку ви дізнаєтеся з курсу історії України.

Кнут і його придворні

НОРМАНСЬКЕ ЗАВОЮВАННЯ АНГЛІЇ. Наприкінці X ст. датська навала на Англію відновилася. Датчани в 1016 р. підкорили всю країну і встановили там владу датських королів. Один із них — Кнут (поч. XI ст.) — був одночасно королем Англії, Данії і Норвегії. В Англії він прагнув отримати підтримку великих англо-саксонських землевласників. Кнут видав збірник законів, що підтверджували їхні привілеї і права. Однак влада норманів-датчан в Англії була неміцною.

ЖИВА ІСТОРІЯ:

документи, особистості, цікаві подробиці

У 870-х рр. нормани з Норвегії відкрили й заселили Ісландію — Країну криг, як назвали нові землі перші поселенці.

У IX–X ст. нормани почали заселяти острови північної частини Атлантичного океану. Вікінг Ейрік Рудий, приречений на вигнання з Ісландії за скоєний злочин, відплив на північний захід і несподівано відкрив Гренландію — Зелену землю.

Сміливий мореплавець Лейв Щасливий та його супутники близько 1000 р. досягли островів поблизу узбережжя Північної Америки. У сагах ці місця називають Лісовою країною, Країною пласких каменів та Країною дикого винограду. На островах вони зустріли місцевих жителів, яких назвали скрелінгами. Ці відомості підтвердила знахідка археологів поселення вікінгів на острові Ньюфаундленд. Отже, Америку було відкрито за 500 років до Колумба! Проте це відкриття не мало великих наслідків, оскільки у вікінгів не було можливості освоювати новий континент

Які географічні відкриття зробили нормани?

Битва під Гастінгсом.
Франсуа Дебон

ВІЛЬГЕЛЬМ ЗАВОЙОВНИК. Однією з поворотних подій в історії стало завоювання Англії нормандським королем Вільгельмом. Він народився у Франції, а його батько, Роберт, був нормандським герцогом. Домігшись ствердження своєї влади в Нормандії, Вільгельм вторгся в Бретань, що на півночі Франції. Після цього він вирішив рушити за Ла-Манш. Двоюрідна бабця Вільгельма була матір'ю англійського короля Едуарда. Скориставшись цим, Вільгельм проголосив себе спадкоємцем англійського престолу. Після смерті

Пам'ятник Вільгельму
Завойовнику в м. Фалез,
Франція

Фалезький замок —
резиденція герцогів Нормандії,
місце народження Вільгельма Завойовника

короля Англії корону спробував здобути його англійський родич Гарольд. Проте Вільгельм зібрав 25-тисячне військо та вирушив проти Гарольда. Вирішальна битва відбулась у 1066 р. під Гастінгсом (місто на південному узбережжі Англії).

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Бій під Гастінгсом (1066 р.)

Іарольд, коли до нього дійшла звістка про прибуття Вільгельма, негайно поспішив у Гастінгс. По обидва боки зроблені були всі приготування. Англи — піші, озброєні своїми двосічними сокирами, вони, зімкнувши щити, утворили непроникну стіну. Гарольд — теж піший, стояв разом із братами біля свого прапора, щоб ніхто не подумав бігти.

Вільгельм озброїв свій передовий загін, що складався з піхотинців, луками і дротиками, вершники йшли за ними. Билися люто. Обидві сторони не хотіли поступатися. Раптом Вільгельм дав своїм військам сигнал до удаваної втечі. Побачивши це, англійці розстроїли свої щільні ряди і погналися за втікачами. Тим часом нормандці, повернувшись до ворога, напали на нього і, у свою чергу, примусили бігти англів. Утім перемога не схилилася рішуче на жоден бік. Врешті-решт Гарольд, поранений у голову, упав на полі бою і тим віддав перемогу нормандцям.

Смерть Гарольда
(фрагмент гобелена
Байо)

За допомогою яких дій Вільгельму вдалося здобути перемогу над Гарольдом?

Карта
походів
норманів

Після битви, 25 грудня 1066 року, Вільгельм як переможець в'їхав до Лондона. У Вестмінстерському абатстві він коронувався як Вільгельм I.

І сам Вільгельм, і його придворні розмовляли на нормандському діалекті французької мови, а за ними французькою заговорила й англійська знать. Завдяки цьому в англійській мові є чимало слів, запозичених з нормандського французького діалекту.

Проти правління Вільгельма повставали жителі різних частин Англії. Вільгельм збудував багато укріплених замків, з яких виїжджав разом зі своїми рицарями придушувати заколоти бунтівників.

Вільгельм забирав землі у англо-саксонської знаті, проголосив багато лісів «заповідниками», де тільки він мав

право полювати. Баронів і рицарів було проголошено васалами короля, і відтоді лише монарх мав васалів.

У 1086 р. Вільгельм здійснив опис (*кадастр*) усіх земель і жителів свого англійського королівства. Цей опис у народі назвали «Книгою Страшного суду», бо обліковці вимагали від людей нічого не приховувати, немов на Божому Страшному суді.

Таким чином, королівська влада в Англії стала більш сильною, ніж у будь-якій іншій країні Європи.

НАСЛІДКИ «ПІВНІЧНИХ ВІЙН». Набіги норманів призвели до формування феодального ладу, який перейняли і самі завойовники. Важливими були географічні відкриття вікінгів. Вони відкрили і заселили Ісландію, Гренландію і досягли берегів Північної Америки.

Походи норманів дали потужний поштовх утворенню держав Північної Європи. Завдяки походам посилилася влада племінних вождів — конунгів, які, об'єднавши місцеві племена, перетворювалися на королів нових держав. Так у VIII–IX ст. постали Данія, Норвегія і Швеція.

На початку XI ст. набіги норманів припинилися. Останньою важливою подією доби «Північних війн» стало завоювання норманами Англії. На цьому доба вікінгів закінчилася.

ЗНАЮ МИНУЛЕ — ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання й завдання

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Хто такі нормани, вікінги, варяги? Чому їх називають «північними народами»?
2. Охарактеризуйте причини морських походів «північних народів».
3. Як відбувалося завоювання данцями Британських островів?
4. Чому англійський король Альфред був названий Великим?
5. Назвіть географічні відкриття норманів.
6. Розкажіть про завоювання Англії нормандським герцогом Вільгельмом.

Умію працювати з картою:

7. Покажіть на карті напрямки походів норманів.

Обговоріть у групі:

8. Чому протягом тривалого часу нормани змогли тримати в страху населення Європи?
9. Що свідчило про ствердження королівської влади в Англії за Вільгельма I?

§ 14. ХРЕСТОВІ ПОХОДИ. ВЗАЄМВІДНОСИНИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ТА СХІДНОГО СВІТІВ

Пригадайте, де, за християнською вірою, жив і навчав Ісус Христос. Як називалася річка, в якій його було охрещено? Яке місто на Сході є святим для юдеїв, християн та мусульман? Якими були культурні досягнення мусульман?

Головний вхід до Храму Гробу Господнього в м. Єрусалим, Ізраїль

ПРИЧИНИ ХРЕСТОВИХ ПОХОДІВ. З перших століть християнства почалися *проці* (від слова «прощення») набожних людей у місця, де жив і навчав Христос. Християни пішки йшли до Гробу Господнього і річки Йордан, у водах якої колись хрестився Ісус, з прагненням очиститися. Цих набожних мандрівників називали *паломниками*, бо вони, повертаючись із святих місць, приносили пальмові гілки.

За арабських часів проці здійснювалися безперешкодно. Коли ж Палестину захопили турки, становище різко змінилося. Сельджуки нападали на паломників, перешкоджали богослужінням, вдиралися до церкви Святого Гробу, нищили священні предмети. Відомості про це доходили до Європи. Християни обурювалися, прагнули до боротьби з мусульманами.

У 1095 р. на широкій рівнині поблизу французького міста Клермон перед величезною юрбою народу виступив з промовою папа римський Урбан II. Він закликав присутніх вирушити у східні країни для «визволення Гробу Господнього з рук невірних» — мусульман. Усім учасникам походу папа обіцяв повне прощення гріхів. На знак готовності негайно вирушити багато з присутніх там же нашивали собі на одяг хрести з червоної матерії. Тому учасників походів на Схід стали називати *хрестоносцями*, а самі походи — *хрестовими*.

Крім релігійних, були й інші причини хрестових походів.

— *Католицька церква розраховувала поширити свій вплив на Сході.* Завдяки хрестовим походам мала бути збільшена кількість єпархій (церковних областей, зобов'язаних платити десятину церкві). Крім цього, хрестоносці, що вирушали в похід, часто жертвували свої заощадження церкві, віддавали під її заступництво своє майно. Отже, у результаті хрестових походів доходи церкви зростали.

— *Великі феодали* (королі, герцоги, графи) *сподівалися захопити на Сході нові землі й розширити свої володіння.*

Вони, як інші учасники хрестових походів, також сподівалися отримати «прощення за всі гріхи» через участь у «Божій справі».

— *Дедалі більше збіднілих дворян* у Європі в XI столітті *не мали власної землі*. Багато дворянських володінь були такими малими, що їхні господарі, залишаючи спадщину дітям, не могли ділити свої землі на більш дрібні ділянки. Тому старші сини з дворянських сімей одержували в спадок усю землю, а молодші лишалися ні з чим. Вони мали лише дворянський титул і бажання захопити собі володіння. Отже, війна на Сході була для них не тільки задоволенням бойовничих амбіцій, а й давала сподівання на збагачення.

— *Купці християнських країн прагнули відкрити торгові шляхи на Близький Схід*, чому перешкоджали мусульмани.

— Земля не могла прогодувати сільське населення, чисельність якого зростала, в містах теж були *зайві робочі руки*. Крім цього, наприкінці XI ст. по Європі прокотилася хвиля стихійних лих, неврожаїв, епідемій. За таких умов чимало людей були готові йти зі своєї країни за ліпшою долею.

Отже, велику роль відігравали соціально-економічні причини хрестових походів, які часто мали більше значення, ніж релігійні питання.

Папа Урбан II проголосує Перший хрестовий похід у Клермоні (середньовічна мініатюра)

ПЕРШИЙ ХРЕСТОВИЙ ПОХІД. Першими вирушили до Єрусалима міщани та селяни країн Західної Європи. Навесні 1096 р. їх неорганізовані шеренги потяглися вгору по Рейну, а потім униз по Дунаю. Вони об'єдналися в п'ять-шість загонів, що налічували 60–70 тис. осіб. Загони бідняків очолювали рицарі, досвідчені у військовій справі. На скрипучих возах зі своїми сім'ями, погано озброєні і без запасів продовольства йшли міщани і селяни до невідомого Єрусалима.

Шлях до Святої Землі був тривалим і важким, пролягав через різні країни і землі. Воїнів «війська Христового», що керувалися винятково ідеями звільнення християнських святинь, було серед хрестоносців не так багато. Велику частину воєвничих загонів становили шукачі пригод і багатств, авантюристи, а інколи й просто злодії. Тож по дорозі хрестоносці захоплювали міста та села, грабували їх мешканців. У захоплених хрестоносцями містах багато з тих, хто лишився, продавалися в рабство.

Населення Угорщини і Болгарії, по територіях яких проходили хрестоносці, давало відсіч чужинцям.

Йдучи повз міста, де жили євреї, хрестоносці казали один одному: «Ми йдемо помститися ісмаїлітам, аж ось перед нами євреї, предки яких розп'яли нашого Спасителя, — помстимося спочатку їм!» І жахливі єврейські погроми відбулися саме в країнах, через які йшли загони хрестоносців.

Хрестоносці занесли мечі над головами євреїв
(книжкова мініатюра, XIII ст.)

Масові вбивства євреїв відбувалися у Вормсі, Кельні, Майнці, Шпеері. Крім Німеччини, насильство й пограбування потрясли Англію й Францію. В Майнці та деяких інших місцях євреї чинили збройний опір погромникам. Але сили були нерівними, і тисячі євреїв, у тому числі жінки та діти, були знищені. Через хрестові походи та переслідування багато євреїв шукали притулку в країнах Східної Європи — у Польщі та Литві.

Урешті-решт, зазнавши в дорозі величезних втрат, учасники походу дісталися до Константинополя. Візантійський імператор поспі-

Здобуття Єрусалима — найбільше досягнення
Першого хрестового походу

шив переправити загони, що займалися в місті грабежами, до Малої Азії. Турки-сельджуки заманили їх у засідку і багатьох знищили. Складені в одну купу тіла загиблих, за словами сучасника, «утворили щось подібне до високої гори». Лише небагатьом удалося втекти. Не волю, а загибель знайшли селяни-хрестоносці на Сході.

У серпні 1096 р. в Перший хрестовий похід вирушили феодалі і рицарі. Вони рухалися на Схід різними шляхами, запаслися грошима і були добре озброєні. Навесні 1097 р. ці окремі загони об'єдналися в Константинополі. Візантійський імператор Олексій I думав тільки про те, щоб якнайшвидше позбутися хрестоносців. Їх переправили в Малу Азію. Перехід через гірські безводні території був складним. Учасники походу страждали від голоду, спраги й хвороб. На хрестоносців постійно нападали легка кіннота мусульман. Проте у вирішальній битві під Нікеєю рицарі розбили сельджуків.

По дорозі хрестоносці захоплювали міста, грабували й убивали місцевих жителів. Після тривалої важкої облоги хрестоносці захопили столицю Сирії Антіохію.

У 1099 р., після трирічного походу, хрестоносці нарешті підійшли до Єрусалима. Облога тривала місяць. Мусульмани та євреї біглися разом, щоб захистити місто від нападників. Проте їхня оборона виявилася невдалою, і 15 червня 1099 року хрестоносці увірвалися в місто. Тут рицарі вчинили жакливу різанину мусульманського населення. Учасник цього походу писав про здобуття Єрусалима: «Не пощадили ні жінок, ні малят. Хрестоносці розбрелися по домівках городян, захоплюючи все, що в них було».

Готфрід
Бульйонський
(фреска
в замку Манта,
Італія)

Рицар ордену
тамплієрів

Фігурка
рицаря-
госпітальєра

ДЕРЖАВИ ХРЕСТОНОСЦІВ НА СХОДІ. РИЦАРСЬКІ

ОРДЕНИ. Навузькій смузі землі вздовж морського узбережжя Сирії та Палестини хрестоносці створили свої держави на зразок західноєвропейських феодальних. Головною серед них вважали Єрусалимську державу. Королівську владу хрестоносці віддали в 1099 р. Готфрїду Бульйонському (1060–1100 рр.), герцогу Нижньої Лотарингії. Але набожний хрестоносець заявив, що не можна носити королівську корону там, де Христос носив терновий вінець, і прийняв тільки титул «оборонця Гробу Господнього». Після смерті Готфрїда рицарство в 1100 р. віддало корону його братові Болдуїну, який прийняв титул єрусалимського короля.

Правителі таких держав хрестоносців, як графство Едеське, князівство Антіохійське, графство Триполі перебували у формальній васальній залежності від єрусалимського короля.

Для захисту і розширення володінь хрестоносців у Палестині були створені **духовно-рицарські ордени**.

Перший орден — **тамплієрів** («храмовників»), був заснований у 1118 р. Назва цього ордену пов'язана з тим, що його головна резиденція розташовувалася на місці зруйнованого стародавнього юдейського храму (з французької «темпль» — храм). Другий орден — **іоаннітів** (госпітальєрів) — дістав свою назву від госпіталю Св. Іоанна біля Храму Гробу Господнього. Незабаром утворився третій орден — **Тевтонський** (Німецький), або Пресвятої Діви Марії.

Люди, які входили до цих орденів, були водночас і рицарями, і ченцями. Очоловали ордени великі магістри, які підпорядковувалися лише папі римському.

Єрусалимське королівство, як і його васали, переживало тривожні часи. У 1144 р. Едеське графство захопили мусульмани. У відповідь на це в середині XII ст. був орга-

Замок Тевтонського ордену
в м. Мальборк, Польща

Замок госпітальєрів на острові Родос,
Греція

Юсуф Салах ад-Дін після битви

нізований Другий хрестовий похід. Його очолили король Франції Людовік VII і німецький імператор Конрад III. Хрестоносці зазнали повної поразки.

У 1187 р. єгипетський правитель Юсуф Салах ад-Дін («захисник віри») після шестиденної облоги захопив Єрусалим. Завойовник повівся з жителями-християнами досить м'яко, не вчинив різанини. За викуп він узяв по 10 золотих динарів за чоловіка, по п'ять — за жінку, і по одному — за дитину. Багаті рицарі змушені були викупити і частину бідняків, які інакше загрожували нападами. Ті, хто не вніс викупу, стали рабами.

МОНАРХИ-ХРЕСТОНОСЦІ ФРІДРІХ I БАРБАРОССА, РІЧАРД I ЛЕВИНЕ СЕРЦЕ, ФІЛІПП II АВГУСТ.

Намагаючись повернути Єрусалим, західні феодали організували в 1189 р. Третій хрестовий похід, який тривав до 1192 р. Першими виступили німецькі рицарі. Їх очолив воєвничий 60-річний імператор Фрідріх I Барбаросса (Рудобородий). Він провів у війнах в Європі більшу частину свого життя.

Попри страшні втрати німецькі рицарі пробилися через усю Малу Азію. Але несподівано під час переправи через гірську річку Барбаросса потонув. Частина його війська повернулася додому, проте решта рушила в Палестину.

Французький король Філіпп II Август, англійський король Річард I Левине Серце і герцог Леопольд Австрійський виступили в похід лише через рік після німців. Вони прибули морем до Сицилії, а потім вирушили на Сирію. По дорозі англійці захопили острів Кіпр, який став опорною базою хрестоносців.

Річард I Левине Серце отримує ключі від міста Акра (середньовічна мініяюра)

Захоплення Акри Філіппом II Августом і Річардом Левине Серце.
Мері Жозеф Блондель

Після дворічної облоги Річард захопив порт Акра, і місто відтоді стало столицею Єрусалимського королівства.

ЧЕТВЕРТИЙ ХРЕСТОВИЙ ПОХІД. Четвертий Хрестовий похід лишається однією з найганебніших сторінок в історії християнського світу. Військова кампанія, затіяна з метою відвоювати Святу Землю, завершилася віроломною усобицею.

Четвертий хрестовий похід повинен був розпочатися з удару по Єгипту, і тоді, у разі успіху, Єрусалим сам би впав у руки переможців. Для того щоб дістатися до Єгипту, хрестоносцям були потрібні кораблі. Найпотужніший флот у Середземномор'ї був у Венеції. Венеціанці за великі гроші пообіцяли допомогти з переправленням армії в Єгипет.

Але коштів бракувало. Дож (правитель) Венеціанської республіки погодився пробачити борг за умови, що хрестоносці допоможуть йому взяти місто Задар (сьогодні — у Хорватії). Деякі з хрестоносців були проти війни та знищення єдиновірців, це забороняв і папа римський. Але домовленість було виконано: Задар був взятий штурмом, під час битви загинуло чимало християн.

ЖИВА ІСТОРІЯ: документи, особистості, цікаві подробиці

Під час походу у англійського короля Річарда посилювався розбрат із Філіппом II Августом, що закінчилося несподіваним відллиттям французького короля додому з ліпшою частиною війська. І поки Річард захоплював міста і хворів на дизентерію, існувала небезпека нападу французів на Англію. Річард не тільки продовжував безстрашно битися, а й виявляв дикунську жорстокість: він стратив три тисячі полонених мусульман, у відповідь відбулися страти християнських військовополонених і погроми в інших містах.

Річард I
Левине Серце

Третій хрестовий похід став видихатися, не досягнувши Єрусалима. Англійський король Річард I виграв кілька битв, але не досяг вирішального перелому. Армія танула, підкріплень з Європи більше не приходило, назрівав бунт солдатів. Справа життя Річарда Левое Серце завалилася, хоча він і завоював репутацію найвідважнішого рицаря в світі.

Після укладення з мусульманами мирного договору Річард відправився додому, розуміючи, що його чекає нова боротьба. Майже всі правителі ополчилися на Річарда і пристрасно мріяли, щоб він поклав свою золотоволосу голову у Святій Землі. Але Річард повертався, він був останнім з королів, які залишили береги Палестини. Через Францію рухатися було не можна (там чекав його ворог Філіпп II Август), і англійський король під виглядом палігрима рушив через німецькі землі та... пропав в районі Відня.

Треба зазначити, що Річард ще в м. Ахва прилюдно образив герцога Леопольда Австрійського, а згодом, кажуть, англієць побив австрійського правителя. Після цього Леопольд зі своїм загonom негайно відплив додому, а Річард отримав ще одного залеклого ворога.

Англієць таємно схопили і заточили в замок. Але чутка про те, що герой хрестового походу нудиться у в'язниці, облетіла всю Європу. Леопольд не зважився убити Річарда, чого вимагали європейські правителі. Через два роки короля-воїна все ж таки вивчили англієць, і він правив ще сім років, воюючи з Філіппом. Його війни виснажили країну. Під час штурму замку, який Річард прагнув пограбувати, стріла одного із захисників фортеці пробила кольчугу і засіла в плечі короля. Лікар зміг витягти наконечник, але не знезаразити рану, і вона загноїлася. Інфекція швидко поширилася по всьому організму. Річард Левине Серце помер влітку 1199 р. Перед смертю він пробачив лучника, який його поранив, але коли замок упав, командир найманців все ж велів спалити живцем стрілка.

Дайте оцінку діяльності й передсмертному вчинку Річарда I.

Хрестоносці штурмують Константинополь. Ежен Делакруа

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Папа Інокентій III про безчинства хрестоносців у Константинополі

Ви, не маючи ніякого права, ні влади над Грецією, безрозсудно ухилилися від нашого чистого наміру, кинувшись не на завоювання Єрусалима, а на завоювання Константинополя, віддаючи перевагу земним благам над небесними. Але ваша провина куди більше обтяжується тим, що нікому не буде пощади, ні релігійному санові, ні віку, ні статі. І не досить вам було вичерпати до дна багатства імператора й оббирати малих і великих, ви протягли руку до майна церков і, що ще гірше, до святині їх, зриваючи з вітарів срібні дошки, розбиваючи ризниці, привласнюючи собі ікони, хрести і реліквії для того, щоб грецька церква відмовилась повернутися до покорі апостольському престолові, вбачаючи з боку латинян лише безувірства і діла диявольські, і мали б право ставитися до них з огидою, як до собак.

Інокентій III
(барельєф)

Наведіть приклади безчинств хрестоносців у Константинополі.

На черзі був Константинополь — столиця православної Візантійської імперії. З цією державою ворогували візантійці, та й вождь хрестоносців Боніфацій Монфератський мав особисті рахунки з венеціанцями.

Улітку 1203 р. хрестоносці розпочали облогу Константинополя та невдовзі захопили місто. Далі належало розраховуватися з «визволителями», але в імператорській скарбниці не знайшлося такої кількості грошей. Коли їх почали силою стягувати з населення, вибухнуло повстання. Хрестоносці почали новий штурм Константинополя. 13 квітня було взято місто і по-варварськи його пограбовано, вбито тисячі мешканців.

КІНЕЦЬ ХРЕСТОВИХ ПОХОДІВ. У 1212 році був організований так званий *дитячий хрестовий похід*. Релігійні фанатики думали, що Свята Земля не підкоряється рицарям, та Єрусалим може впасти перед безгрішними дітьми. До Палестини з Франції та Німеччини відправилося близько 50 тис. беззбройних дітей та підлітків. Цей похід закінчився ганебно. Діти не витримали труднощів походу, багато з них загинули, частково були продані в рабство.

Пізніше відбулося ще чотири хрестові походи — усі невдали: 1217–1221, 1228–1229, 1248–1254, 1270 рр. А 1291 року Палестина була завойована султаном Єгипту. Тоді впало останнє володіння західних християн у Сирії — м. Акра. Тому 1291 р. вважають кінцем хрестових походів у Передню Азію.

НАСЛІДКИ ХРЕСТОВИХ ПОХОДІВ. Хрестові походи завдали як народам Сходу, так і європейцям величезних збитків. Але своєї мети — завоювання країн Сходу — вони не досягли.

Проте, після хрестових походів пожвавилася торгівля на Середземному морі. Першість у ній перейшла до міст Північної Італії. Візантія після розгрому в 1204 р. вже не могла суперничати з

Діти вирушають у хрестовий похід.
Гюстав Доре

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ:
запитання й завдання

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Поясніть поняття: «хрестові походи», «тамплієри».
2. Назвіть причини хрестових походів. Хто брав у них участь?
3. Коли відбувся Перший хрестовий похід?
4. Чому хрестові походи припинилися до кінця XIII ст.?

Мислю творчо і самостійно:

5. Розкажіть про Перший хрестовий похід:
а) від імені селянина;
б) від імені рицаря-хрестоносця.

Умію працювати з картою:

6. Покажіть на карті напрямки походів хрестоносців.

Обговоріть у групі:

7. Чи досягли своєї мети хрестоносці? Обґрунтуйте свою думку.
8. Які наслідки хрестових походів для народів Близького Сходу і для Західної Європи?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ВАМ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ:
ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ

1096 – 1270 рр. • Хрестові походи

§ 15. СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ: ВІД РОЗДРОБЛЕНОСТІ ДО СТАНОВО- ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ МОНАРХІЙ

Пригадайте, коли і за яких умов утворилися феодальні держави на Британських островах і на теренах сучасної Франції. Який вигляд мають «феодальні сходи»? Дайте визначення понять: «монарх», «васал», «сеньйор».

Обід у замку знатного феодала
(мініатюра, XV ст.)

Феодальна роздробленість — період ослаблення центральної влади у феодальних державах, що було пов'язано з посиленням великих феодалів, появою значних політичних центрів, пануванням натурального господарства.

ФЕОДАЛЬНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ ЗА ЧАСІВ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ.

Середньовіччя було для Європи епохою феодальної роздробленості. Місцеві володарі — герцоги, графи та інші барони, тобто васали короля — були можновладцями, часто не підкорялися монарху. Королю часто доводилося застосовувати до своїх непокірних васалів силу.

Слабкість королівської влади в середньовічній Європі та феодальну роздробленість зумовили такі чинники:

— *Згубна традиція розподілу державних володінь між усіма синами монарха.* Сини потім, як правило, воювали за батьківський спадок і раз-у-раз перекроювали кордони держави.

— *Надання королем земель як винагороди своїм васалам* плодило незалежних від нього можновладців. Адрже великий землевласник мав

можливість побудувати замок, обзавестися своїми васалами, для яких він був сеньйором, мати власне військо, тобто тримати себе незалежно від королівської влади. Своє життя феодально-можновладці здебільшого марнували у війнах та розвагах.

— *Панування натурального господарства* не сприяло економічному, господарському об'єднанню земель.

АНГЛО-ФРАНЦУЗЬКЕ СУПЕРНИЦТВО. У 987 р. до влади у Франції прийшла нова династія Капетингів. Протягом століть королі цієї династії підкоряли собі дедалі більші території і зрештою об'єднали всю Францію.

Але Франція зіткнулася з сильним і небезпечним противником. У 1154 р. Генріх, французький граф Анжуйський, одружився з розлученою з Людовіком VII племінницею англійського короля Аліонорою і посів англійський престол як Генріх II (1154–1189 рр.). Таким чином, до рук англійських королів потрапили величезні володіння — Англія й більша частина території Франції. Сам Генріх II став засновником династії Плантагенетів (1154–1399 рр.).

Боротьбу проти Англії очолив учасник хрестових походів Філіпп II Август (1180–1223 рр.). Ставши королем у 15-річному віці, він був енергійним, обережним, спритним, віроломним і потайним правителем.

Користуючись правом верховного сеньйора англійських володінь у Франції, Філіпп II приймав від синів короля Англії Генріха II васальну присягу і підтримував їхні виступи проти батька.

Спиралючись у своїй діяльності на підтримку міст, Філіпп II відібрав Нормандію у брата Генріха II — англійського короля Іоанна Безземельного, а згодом відвоював також інші області на півночі Франції: Мен, Анжу, частину Пуату. Намагаючись повернути втрачені володіння, Іоанн уклав союз з німецьким імператором, графом Фландрії, герцогом Лотарингії та деякими іншими багатими сеньйорами Франції. Однак Філіпп II розправився з кожним ворогом по черзі, а в 1214 р. завдав Іоанну вирішальної поразки в запеклій битві під Бувіном на півночі Франції. Вже після смерті Філіппа II було приєднано графство Тулузьке на півдні країни.

Скульптура
Генріха II
в Кентерберій-
ському соборі,
Англія

Битва під Бувіном. Горцій Верне

Домен (від лат. *dominium* — *володіння*) — сукупність спадкових земельних володінь короля.

Гуго Капет

Герб Капетингів

Роздробленість та королівський домен у Франції. Наприкінці X ст. великі землевласники Франції обрали королем графа Паризького Гуго Капета (987–996 рр.). Французьке королівство становили тоді 14 великих земельних володінь. Багато хто з феодалів мав домени більші, ніж король. Великі земельні аристократи — герцоги та графи — вважали короля «першим серед рівних» і не завжди підкорялися його наказам. Королю належало володіння на північному сході з містами Париж і Орлеан. І король не був повноправним господарем навіть у своєму домені. На його землях здійснювалися фортеці непокірних васалів.

У короля не було влади над своєю країною. Він не видавав загальних для всієї країни законів, не міг збирати податки з її населення і жив зі своїм двором за рахунок доходів від власного домену. Тому в короля не було ні постійного війська, ні оплачуваних службовців. Військові сили короля склалися із загонів васалів, що одержували феоди (земельні володіння) у його домені.

Королівська влада у Франції почала зміцнюватися з XII ст. Саме на цей час припадає боротьба Капетингів у межах королівського домену із земельними аристократами, що прагнули зберегти там свою політичну незалежність.

Починаючи з XII ст., коли бурхливо розвивалася торгівля, значно збільшилися грошові доходи Капетингів. Представники цієї династії так зміцнили свої позиції, що їм удалося підкорити собі всіх великих феодальних сеньйорів королівського домену.

СТВОРЕННЯ ПАРЛАМЕНТУ В АНГЛІЇ. Нове загострення політичної боротьби в Англії було зумовлене тим, що легкодухий і безхарактерний король Генріх III (1216–1272 рр.), син Іоанна Безземельного, завжди перебував під чийось впливом. Після одруження ним опікувалися родичі дружини-французьки. У країні не припинялися здирства, штрафи, роздавання земель, грошей і подарунків французьким родичам короля.

У червні 1258 р. барони (неспадкові васали короля) за підтримки 60 тис. озброєних людей склали «Оксфордські провізії» (пропозиції). Вимоги цього документа зводилися до того, щоб король усунув усіх іноземних радників,

Генріх III
(Ілюстрація
з Історії Англії
Касселя)

відмовився від довільних поборів, змусив іноземців повернути одержані від короля замки і маєтки.

Король був змушений прийняти ці вимоги. Але панування баронів не відповідало інтересам рицарів і городян. У 1259 р. на зборах баронів і рицарів у Вестмінстері рицарі звинуватили баронів у тому, що вони «думають тільки про свою вигоду». Рицарі висунули ряд самостійних вимог («Вестмінстерські провізії»). Вони були спрямовані на захист інтересів рицарства від свавілля як з боку короля, так і з боку земельних аристократів.

Між супротивниками короля стався розкол: проти нього виступили найбільш рішучі і далекоглядні барони, рицарі та городяни. Їх очолював Сімон де Монфор. Інші барони продовжували добиватися баронської олігархії. Король, скориставшись ситуацією, відмовився виконувати вимоги баронів і рицарів.

У 1263 р. в Англії розпочалася збройна боротьба. У 1265 р., у розпал цієї боротьби, в Англії вперше були скликані збори, що дістали назву парламент.

У XIV ст. парламент розділювався на *палату лордів* і *палату громад*. У палаті лордів засідали єпископи, абати і знатні феодали, спеціально запрошені королем. До палати громад обирали рицарів (по два від кожного графства) і по два громадянина від кожного великого міста.

Парламент видав закон, за яким жоден податок не міг стягуватися без згоди палати громад. Затверджуючи новий податок, парламент, звичайно, висував королю свої вимоги і домагався від нього поступок.

Парламент обмежив прагнення баронів правити країною без урахування інтересів рицарів і городян. Тут висловлювали свої погляди представники різних верств населення.

Парламент (від фр. parler — *говорити* або *місце, де говорять*) — виборний та колегіальний орган влади, вищий законодавчий орган країни (основне завдання парламенту — розроблення та ухвалення необхідних для держави законів). Найдавнішим парламентом у світі вважається парламент Ісландії (альтинг), створений у X ст.

Англійський парламент
(середньовічна мініатюра)

Сімон де Монфор — засновник Палати громад англійського парламенту (мармурний барельєф)

Людовік IX
Святий

ЗМІЦНЕННЯ КОРОЛІВСЬКОЇ ВЛАДИ У ФРАНЦІЇ. Тоді як в Англії складалася станова монархія, у Франції за короля Людовіка IX Святого (1226–1270 рр.) відбувалося зміцнення королівської влади. Під час його правління були проведені судові, грошова і військова реформи, що значно зміцнили владу монарха. Впровадження єдиної монети по всій країні сприяло розвитку торгівлі. Всі судові справи розглядалися в цей час тільки в платному королівському суді.

Король став сильнішим від будь-кого з феодалів Франції. Він видавав закони, що були чинні на всій території країни. Феодалам заборонялося розпочинати війну між собою протягом 40 днів після її оголошення. За цей час слабший противник мів подати скаргу до королівського суду.

Поступово Людовік IX підкорив собі всю Францію. Він почав замінити феодалне ополчення *найманям військом*. Це сприяло зміцненню центральної влади у Франції.

У 1259 р. Людовік IX підписав Паризький договір з англійським королем. Останній відмовлявся від посягань на Нормандію, Мен та інші французькі території, втрачені Англією за Іоанна Безземельного. Водночас Англія зберігала Гієнь (до XIII ст. називалась Аквітанією). Обидва королі були незадоволені цим договором.

ПЕРЕМОГИ І ПОРАЗКИ ФІЛІППА IV КРАСИВОГО. Філіппа IV (1285–1314 рр.) за його привабливу зовнішність прозвали Красивим. Він був енергійним, рішучим і безцеремонним політиком, наполегливо розширював королівські володіння. За його правління були приєднані багате графство Шампань і Наварра, розташовані на півдні країни в Піренейських горах.

Філіпп IV продовжив війну проти Англії. Він завойовував Фландрію, що була союзником Англії. Але населення, обурене грабежами солдат і високими податками, піднялося на боротьбу проти загарбників. Повсталі ремісники міста перебили гарнізон. Ця подія стала сигналом до повстання по всій країні. Філіпп IV відрядив у Фландрію військо, яке було розгромлене. Велику частину Фландрії французький король втратив.

Грошові труднощі зумовили конфлікт Філіппа IV з папою римським Боніфацієм VIII. Маючи потребу в грошах, Філіпп IV оподаткував церковні землі. У відповідь папа пригрозив королю відлученням від церкви і зажадав цілковитого підкорення своїй владі. Однак король заборонив вивозити золото з країни.

Філіпп IV відрядив до Італії свого посла, що підняв про-

Філіпп IV
Красивий
і його печатка

Папський палац в Авіньйоні, Франція

ти папи римського феодалів. Із загоном найманців посол вдерся в замок папи і почав його ображати. Не витримавши приниження, папа незабаром помер.

Папи були змушені залишити Рим і перебраться в місто Авіньйон, оточене з усіх боків володіннями французького короля. Це «Авіньйонське полонення пап» тривало близько 70 років (1309–1378 рр.). У цей період усі папи були французами й обиралися за вказівкою короля Франції.

ГЕНЕРАЛЬНІ ШТАТИ У ФРАНЦІЇ. У 1302 р. Філіпп IV, щоб заручитися підтримкою представників різних станів суспільства в боротьбі проти папи, вперше скликав **Генеральні Штати**.

До них належали духовництво, дворяни і заможні громадяни. Відтоді король щоразу скликав їх для вирішення важливих державних питань, у тому числі щодо впровадження податків.

У Генеральних Штатах представники кожного з трьох станів засідали окремо. Лише для ухвалення остаточного рішення вони збиралися разом. Під час затвердження податків зазвичай точилися суперечки. У духовництві і дворян було два голоси проти одного голосу представника заможних городян, тому міські багаті часто не мали переваги. Розбіжності в поглядах представників різних станів щодо вирішення питань послаблювали вплив Генеральних Штатів на державні справи, і цим нерідко користувався король.

Генеральні Штати — вища дорадча представницька рада у Франції в 1302–1789 рр., що скликалася королем для вирішення важливих державних питань (військових, дипломатичних або фінансових, у тому числі — щодо податків). На відміну від парламенту, Генеральні Штати не мали законодавчої влади.

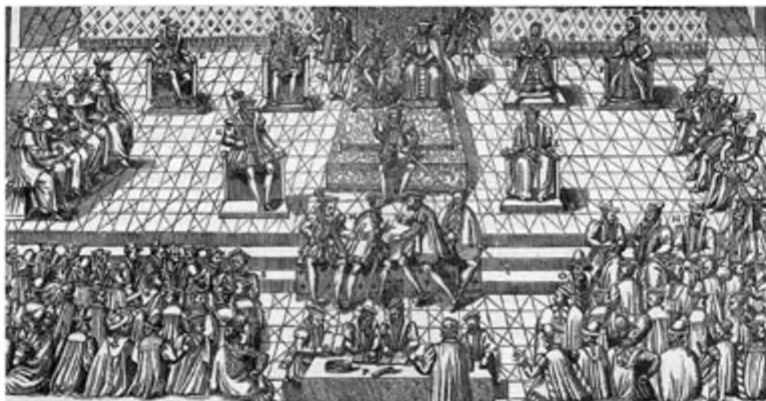
Станова монархія — централізована держава, в якій королівська влада спиралася на збори представників станів.

Отже, на початку XIV ст. у Франції виникла станова монархія. Це був перший щабель розвитку централізованої держави: королівська влада була ще не такою сильною, щоб управляти країною без підтримки станів.

СТАНОВО-ПРЕДСТАВНИЦЬКІ ОРГАНИ У ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ.

Станово-представницькі органи державної влади, що утворились у європейських країнах, називалися по-різному: в Англії — *парламентом*, у Франції — *Генеральними Штатами*, в Іспанії — *кортесами*, в Німеччині — *рейхстагом*, у Польщі, Угорщині та Чехії — *сеймом* тощо. Головну роль в них відігравали представники дворянства та духовенства, натомість представники заможних городян не визначали політику. В окремих країнах станово-представницькі органи скликали регулярно для вирішення важливих державних питань, до того — не завжди так, як цього хотів король. Але здебільшого король скликав їх за власного бажання, нерегулярно, і нав'язував свої рішення, у тому числі — непопулярні. Передусім зобов'язував їх дати згоду на стягнення нового податку. Зазвичай перші європейські представницькі органи влади були слухняним знаряддям у руках монархів і сприяли зміцненню їхньої влади.

Генеральні Штати (ілюстрація XVI ст.)

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ:
запитання й завдання

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Що таке «феодална роздробленість»? Вкажіть чинники її виникнення в Європі.
2. Поясніть поняття: «парламент», «Генеральні Штати», «станова монархія».
3. Коли і за яких обставин було створено парламент в Англії?
4. З якою метою король скликав Генеральні Штати? Як вирішувалися справи на цих зборах?
5. Назвіть причини конфлікту Філіппа IV з папою римським. Як він вирішився?
6. Які заходи Людовіка IX привели до зміцнення центральної влади у Франції?

Мислю творчо і самостійно:

7. Дізнайтеся, які представницькі органи влади діють в сучасних європейських країнах. Що спільного вони мають зі станovo-представницькими органами влади часів Середньовіччя?

Умію працювати з картою:

8. Покажіть на карті, вміщеній у вашому атласі, за які території точилася боротьба між Англією та Францією.

Обговоріть у групі:

9. У чому полягає відмінність і подібність Генеральних Штатів у Франції і парламенту в Англії?

**ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ВАМ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ:
ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ**

1265 р. • виникнення англійського парламенту

§ 16. АНГЛІЯ І ФРАНЦІЯ У СТОЛІТНІЙ ВІЙНІ

Як ви гадаєте, чим пояснюється постійне суперництво Англії та Франції в історії Європи. Подумайте, чим визначається характер історичних подій і явищ. Пригадайте визначення понять: «престол», «визвольна війна».

Столітня війна — війна між Англією та Францією, що точилася з перервами понад 100 років (1337–1453 рр.)

ПРИЧИНИ СТОЛІТНЬОЇ ВІЙНИ ТА СИЛИ ВОЮЮЧИХ КРАЇН. Французький король прагнув відвоювати в Англії *Аквітанію*. Без цього не могло завершитися об'єднання Франції. Аквітанія була цінним

джерелом доходів, і англійський король не хотів втрачати її без боротьби. Крім цього, він жадав повернути втрачені раніше володіння у Францію.

Феодали багатьох країн під час війни прагнули до збагачення за рахунок військової здобичі. До цієї ворожнечі додалося протистояння між Францією та Англією через *Фландрію* з її багатими містами. Городян Фландрії в боротьбі проти французьких королів підтримувала Англія, за якою у них здавна були тісні торговельні зв'язки.

Англійський король був родичем французького короля. Скориставшись тим, що у Франції після смерті синів Філіппа IV не лишилися прямих спадкоємців, він заявив про свої права на французький престол, і вирішив реалізувати їх силою зброї.

Англійські лучники використовували великі, до 2 м валлійські луки. Стріли з них летіли до 300 м, а на відстані 50 м вони пробивали залізні рицарські обладунки. Їхньою перевагою була також швидкострільність — вправний лучник міг прицільно випустити 8–12 стріл на хвилину.

Французькі рицарі билися кінними. Використовували списи, мечі, бойові сокири. Захищали їх металеві обладунки, шоломи із забралами. Їх бойова тактика, що полягала у здійсненні раптових атак, виявилася малоефективною.

Французьке військо становили кінні рицарські загони, очолювані сеньйорами. Рицарі не визнавали дисципліни: у бою кожен із них діяв самостійно. Піхотинцями були здебільшого чужоземні найманці.

В **англійському війську**, крім рицарської кінноти, була чисельна дисциплінована піхота. Її становили англійські селяни.

ПОЧАТОК СТОЛІТНЬОЇ ВІЙНИ. Англіїці на кораблях переправилися через протоку Ла-Манш і розпочали військові дії на території Франції. З самого початку війни французи зазнавали поразки. У морському бою англійці розгромили французький флот і незабаром захопили Нормандію.

У 1346 р. французьке військо зазнало поразки в битві під Кресі на північному сході Франції. Французи втратили 1,5 тис. рицарів і 10 тис. піхотинців.

Незабаром англійська армія розпочала облогу порту Кале на північному узбережжі Франції. Облога тривала майже рік. Змучені голодом і боями, захисники Кале змушені були здатися. Вторгнення у Францію принесло англійцям багату здобич: гроші, зброю, коштовності, а також щедрі викупи за заможних полонених.

Згодом англійці розпочали наступ на Аквітанію. Французьке військо на чолі з королем мало подвійну кількісну перевагу над супротивником. У 1356 р. відбулася битва під м. Пуатьє. Не дочекавшись підходу основних сил, французькі рицарі передового загону атакували англійців.

Статуя (фрагмент) пам'яті торговця Кале, які запропонували себе як заручників під час облоги цього міста (Вестмінстер, історичний район Лондона, Англія)

Битва під Кресі розпочалася із зіткнення генуезців, які служили у французів, з англійськими лучниками

Рибальда — гармата, яка стріляє стрілами. На думку багатьох військових істориків, вона допомогла невеликій армії англійців (8–12 тис. осіб) перемогти французьке військо (30–40 тис. осіб)

«Жакерія».
Розправа над
повсталими
(середньовічна
мініатюра)

Проте, вириваючись уперед, вони порушували стрій і заважали один одному битися. Під хмарами стріл англійських лучників лави французької кінноти змішались. Основні сили французької армії, що підійшли до місця бою, також було розбито. У полон до англійців потрапили найзнатніші феодалі на чолі з королем.

До військової поразки французів додалися проблеми всередині країни. Війна значно погіршила становище селян. Різко збільшилися податки, тривала епідемія чуми. У травні 1358 р. спалахнуло селянське повстання, відоме в історії під назвою «Жакерія». Ватажком найчисельнішого загону повстанців був селянин Гільйом Каль. Повстання охопило велику територію з десятками міст. Аж тут французьким дворянам почали допомагати англійці — вони були ворогами на війні, але боялися антидворянського виступу селян. Підступно заманивши ватажка повсталих до табору французьких дворян, його полонили. Перейшовши до атаки, французькі дворяни розгромили необізнаних у військовій справі селян. Незважаючи на розгром «Жакерії», феодалі вже побоювалися збільшувати податки.

Успіхи англійців у війні не привели до повної перемоги через затятий опір народу Франції. У 1360 р. між Францією й Англією було укладено мир. За його умовами до Англії відійшли великі території на південному заході Франції і порт Кале на півночі.

ПРОДОВЖЕННЯ ВІЙН. Після перепопинку король Франції збільшив загни найманців і розгорнув будівництво військового флоту. Було створено сильну артилерію. Важкі гармати почали використовувати для руйнування фортець і для їх оборони.

Армію французів очолив талановитий і обережний полководець Бертран Дюгеклен. Він уникав великих битв, несподівано нападав на окремі загни ворога, завдаючи йому відчутних втрат. В Аквітанії армія поступово звільняла місто за містом. Французький флот виграв кілька морських битв.

Наприкінці XIV ст. у самій Франції розгорнулася боротьба між двома угрупованнями феодалів за владу і вплив

Пам'ятник
Бертрану
Дюгеклену
в м. Динан,
Франція

на психічно хворого короля Карла VI (1380–1422 рр.). Очолили угруповання дядьки короля — герцог Бургундський і герцог Орлеанський. Англія підтримувала герцога Бургундського.

У 1415 р. велике військо англійського короля Генріха V висадилося біля гирла річки Сени і вирушило до порту Кале. Йому назустріч виступив король із більш чисельнішою армією. Противники зустрілися біля села Азенкур за 60 км від Кале. В ході битви французьку армію було вщент розгромлено. Загинуло багато рицарів, півтори тисячі їх було взято в полон.

Через кілька років бургундці захопили Париж. До їх рук потрапив король Франції, і від його імені герцог став управляти країною.

За умовами договору англійський король одружився з дочкою французького короля. Після смерті короля Франції посісти престол мав його онук, що народився від цього шлюбу. Але раптово помер Генріх V, а за ним король Франції. Новим королем Англії і Франції було оголошено немовля. Законного спадкоємця французького престолу позбавили влади. Не погодившись з цим, він залишив Париж і проголосив себе королем Карлом VII (1422–1461 рр.).

ЖАННА Д'АРК. Англійські війська просувалися на південь. Вони обложили місто Орлеан. Падіння Орлеана відкрило б загарбникам шлях на південь. Під Орлеаном вирішувалася доля Франції.

Французьке військо втратило віру в перемогу. Наступники престолу розгубилися і діяли нерішуче. У цей важкий час на боротьбу піднявся народ. У країні розгорнулася партизанська війна. Двісті днів героїчно оборонявся Орлеан. У піднесенні народної боротьби проти загарбників велику роль відіграв подвиг Жанны д'Арк (близько 1412–1413 рр.).

8 травня 1429 року англійці зняли облогу Орлеана, англійці відступили на північ. 1429 р. — рік визволення Орлеана — був переломним у ході війни.

Карл VII — король Франції

Жанна д'Арк під час облоги Орлеана.
Ежен Лене

Жанна д'Арк
на зустрічі
з Карлом VII.
Домінік Енгр

Згодом Карл був коронований, а саму Жанну охрестили Орлеанською дівою. Але успіх і слава селянської дівчини викликали заздрість короля та знатних феодалів. Карл зрадив свою рятівницю. Він фактично відмовився від підтримки її війська, тому воно зазнало поразки.

Саму Жанну д'Арк полонили бургундці та передали її найзапеклішим ворогам — англійцям. Король, зобов'язаний Орлеанській діві короною, навіть не спробував викупити героїню з полону чи обміняти на когось із знатних полонених.

Щоб розправитися з сильною суперницею, Жанну д'Арк звинуватили в чаклунстві. Проти неї висловилися не тільки судді, а й церква, правителі якої боялися унікального дару дівчини. Засуджена до смерті, переживши жорстокі тортури, Жанна д'Арк була прилюдно спалена в 19-річному віці. Це сталося 30 травня 1431 року в місті Руан, на площі біля ринку.

У 1455 році новий суд визнав попередній вирок помилковим, і Жанна була виправдана посмертно. Вже в XX ст. папа римський оголосив Жанну д'Арк святою.

ЖИВА ІСТОРІЯ: документи, особистості, цікаві подробиці

За свідченням сучасників, Жанна була високого зросту, міцно складена, але струнка і з тонкою жіночою талією. Її обличчя було дуже красивим. Вона любила фізичні і військові вправи, охоче носила чоловічий одяг. У неї була чудова пам'ять та гострий розум, що давало змогу швидко орієнтуватись у складних обставинах.

Коли Жанні виповнилося 17 років, вона зуміла домовитися про зустріч із королем Карлом VII та справила на нього сильне враження. Жанна казала про себе, що вона воліла б залишатися вдома з матір'ю та прясти вовну, ніж очолювати армію, але пояснила, що здійснює таку місію лише для виконання волі Бога.

Глибока віра Жанни у перемогу та аналіз ситуації переконали короля та його оточення надати під командування дівчини загін рицарів, який разом із французьким військом вирушив на допомогу Орлеану.

Жанна відкинула стратегію французького командування попередніх кампаній. За п'ять місяців облоги оборонці Орлеана спромоглися лише на одну спробу контрвиступу. Місто мало ось-ось пасти перед обличчям непримиренного ворога.

Жанна організувала активні дії. Вона з військом атакувала й звільняла одне за одним фортеці та міста. Її особиста хоробрість, завзятість та винахідливість у бою надихали французьких воїнів.

ЗАКІНЧЕННЯ СТОЛІТНЬОЇ ВІЙНИ.

Після загибелі Жанни д'Арк народно-визвольна війна французів спалахнула з новою силою. У Нормандії проти англійців діяли десятки тисяч селян. Партизани завдавали ворогові несподіваних ударів. Англійці здійснили новий масштабний наступ на півночі і півдні Франції, але не досягли бажаних результатів.

Король Франції зумів примиритися з герцогом Бургундським, який перейшов на його бік. Повстання проти англійських загарбників спалахнуло в самому Парижі, і згодом столицю Франції було визволено.

Король Карл VII сформував постійну найману армію, збільшив артилерію. У війську зміцнювалася дисципліна. За підтримки селян і городян французька армія звільнила Нормандію, а потім і Аквітанію. У 1451 році було звільнено від англійців місто Бордо й війна пішла на спад. Завершенням Столітньої війни стало повне розгромлення французами англійської армії в битві під Кастильйоні в 1453 р. Під владою англійців ще на століття залишився лише французький порт Кале.

Битва під Кастильйоні.
Шарль-Філіпп Ларив'єр

РЕЗУЛЬТАТИ Й НАСЛІДКИ СТОЛІТНЬОЇ ВІЙНИ. Столітня війна спричинила страшну розруху у Франції. Багато міст були розорені. Торгівля надовго занепадала. Населення королівства зменшилося на третину. Багато оброблюваних полів перетворилося на пустища, які заросли згодом лісами. Сотні сіл зникли, немов їх ніколи не було.

Але війна принесла Франції й позитивні результати. Насамперед — це пробудження в населення національної самосвідомості. Пришвидчився процес об'єднання Франції. Території, що належали до війни англійцям, були об'єднані з королівством. Обговорювалося питання про приєднання герцогства Бургундського, що було союзником англійських феодалів, поразка яких значно послабила позиції герцогства.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання й завдання

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Чому на початку війни французькі війська зазнали поразки?
2. Назвіть причини Столітньої війни.
3. Поясніть поняття «Столітня війна», «Жакерія».
4. Які причини поразки повстання «Жакерія»?
5. Заповніть у зошиті таблицю «Хід воєнних дій у період Столітньої війни»:

Дата	Битва	Результат
------	-------	-----------

Мислю творчо і самостійно:

6. Яким було ставлення церкви до Жанни д'Арк у XV ст.? Як і чому воно змінилося через багато років?

Умію працювати з картою:

7. Покажіть на карті, що на с. 118 або розміщеній у вашому атласі, хід воєнних дій під час Столітньої війни.

Обговоріть у групі:

8. У чому полягає подвиг Жанни д'Арк?
9. Чому французькі війська перемогли в Столітній війні?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ВАМ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ: ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ

1337 – 1453 рр. • Столітня війна

1431 р. • Страта Жанни д'Арк

§ 17. Практичне заняття. ВЕЛИКА ХАРТІЯ ВОЛЬНОСТЕЙ

Опрацювавши текст підручника та використовуючи додаткову літературу, підготуйте відповіді на запитання:

Група 1 — За яких умов було прийнято Велику хартію вольностей? У чому полягає історичне значення цього документа для Англії?

Група 2 — Які позитивні риси та недоліки мала Велика хартія вольностей? Чому англійці почали вважати, що цей документ захищає права всього народу?

Група 3 — Як позначилося прийняття Великої хартії вольностей на розвитку демократії в Європі?

Результати своєї роботи в групах представте однокласникам.

УМОВИ ПРИЙНЯТТЯ ВЕЛИКОЇ ХАРТІЇ ВОЛЬНОСТЕЙ. У Англії були свої особливості політичного розвитку, що відрізняли її від інших країн. Англійський король вважав за ліпше брати зі своїх баронів не військовою службою, а податком — «щитовими грошима». А податок, на відміну від баронської служби, лягав на плечі всіх верств населення.

Крім цього, в Англії збереглося багато бідних, але вільних людей. Тож в інших країнах інтересами «низів» суспільства монархи могли нехтувати, але вільні люди могли взяти до рук зброю та відстояти свої права.

Король Англії Іоанн Безземельний (1166–1216 рр.) був прозваний так, тому що, на відміну від старших братів, не отримав володінь у Франції, а потім втратив майже всі воло-

Хартія (від лат. charta — папір, грамота) — документ, який відображає вимоги певних груп людей.

Іоанн Безземельний підписує Велику хартію вольностей (барельєф на будівлі Верховного суду Великої Британії)

Велика хартія вольностей стала згодом фундаментом конституційного порядку і гарантій свобод англійців. Учені вбачають у ній також джерело прав людини, що існують нині. Поясніть чому.

днина Англії на континенті. Іоанн Безземельний фактично правив країною з 1189 р., коли його брат Річард I Левине Серце вступив у Третій хрестовий похід. Брат великого воїна Іоанн (або Джон) зазнавав чимало поразок у війнах з французами, а всередині країни він намагався значно збільшити податки.

Незадоволені барони, до яких долучилися рицарі, городяни і частина вільних селян, повстали проти Іоанна Безземельного. У травні 1215 р. баронське військо рушило на Лондон. Тоді Іоанн Безземельний пристав на вимоги бунтівників і підписав Велику хартію вольностей, яка обмежувала владу короля.

ЗМІСТ ВЕЛИКОЇ ХАРТІЇ ВОЛЬНОСТЕЙ. У Великій хартії вольностей король обіцяв не втручатися у церковні вибори. Ні «цитові гроші», ні інші платежі васалів він не міг тепер стягувати без згоди «загальної ради королівства», до якої належали барони.

ЖИВА ІСТОРІЯ: **документи, особистості, цікаві подробиці**

Велика хартія вольностей (1215 р.)

Іоанн, Божою милістю король Англії, сеньйор Ірландії, герцог Нормандії й Аквітанії і граф Анжу, архієпископам, єпископам, абатам, графам, баронам, юстиціаріям [суддям королівського суду], слугам і всім посадовим особам і вірним синам своїм, привіт. Знайте, що ми за Божим навіюванням для спасіння душі нашої і всіх посередників і спадкоємців наших, на честь Бога і для підвищення святої церкви і для покращення королівства нашого...

39. Жодна вільна людина не буде заарештована або ув'язнена, або позбавлена володіння, або оголошена поза законом, або вигнана, або якимось [іншим] способом знедолена, і ми не підемо на неї... інакше, як за законним вироком рівних їй і за законами країни.

1. До кого звертається король Іоанн у цьому документі?
2. Як король називає себе, про що це може свідчити?
3. Які з положень статті 39 Хартії ви вважаєте правильними сьогодні, а які, на ваш погляд, варто було б змінити?

Велика хартія вольностей (гравюра)

Пам'ятний знак в містечку Раннімед (Anglia), присвячений Великій хартії вольностей

Найважливішою в хартії була стаття 39, яка фактично захищала особисті та майнові права людини. Тоді таким правом могли користуватися лише барони. Менше прав хартія дала іншим верствам населення. Віднині король і барони не могли вимагати від рицарів більших платежів, ніж було заведено. Усім вільним було обіцяно захист від сваволі королівських чиновників. Хартія підтвердила вже існуючі права Лондона та інших міст.

Щоб контролювати виконання хартії, з баронів обиралися «рада 25». Ця рада могла розпочати воєнні дії проти короля, якщо він або його урядовці порушать умови угоди. Таким чином, закон і порядок мали дотримуватися королем під загрозою феодальної війни!

НАСЛІДКИ ТА ЗНАЧЕННЯ ПРИЙНЯТТЯ ВЕЛИКОЇ ХАРТІЇ ВОЛЬНОСТЕЙ.

Прийняття Великої хартії вольностей уже в ту пору мало велике історичне значення: хартія захищала не тільки знать від свавілля короля, а й рицарів і городян — від утисків знаті. Згодом англійці почали вважати, що цей документ захищає права всього народу.

Сьогодні в Англії цей документ вважається першим конституційним актом.

Підписавши хартію, Іоанн Безземельний відмовився її дотримуватися. Заручившись підтримкою папи, він розпочав війну проти своїх супротивників — баронів. У розпалі воєнних дій Іоанн помер.

Конституція (лат. *constitutio* — устрій, порядок) — основний закон держави, що визначає її устрій, порядок роботи її органів влади, права та обов'язки держави, суспільства та громадян.

Конституційний акт у середньовічній Європі — закон, що закріплював привілеї та вольності феодалів. Пізніше «конституційний акт» набув змісту закону важливого державного значення.

Текст Великої хартії вольностей на стіні будинку в Баті, Англія

§ 18. ЗАКРІПЛЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ СВЯЩЕНОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА ІТАЛІЇ

Пригадайте, якими були заняття германських племен. Коли виникла імперія Карла Великого, які землі були в її складі? Дайте визначення понять: «феодална роздробленість», «король», «імператор».

УТВОРЕННЯ НІМЕЦЬКОГО КОРОЛІВСТВА.

Німеччина виділилася від Каролінгської імперії в результаті її розпаду. За Верденським договором (843 р.) землі, розташовані на схід від Рейну (територія Німеччини), відійшли до одного з онуків Карла Великого — Людовіка Німецького. Так виникло *Східнофранкське королівство* — майбутня Німеччина. Впродовж 60 років тут правили нащадки Карла Великого.

Роком виникнення *Німецького королівства*, на думку сучасних німецьких істориків, є 911 р. Тоді, після смерті останнього правителя Східнофранкського королівства з династії Каролінгів, королем було вперше обрано представника місцевої знаті — герцога Конрада I (911–918 рр.).

Його онук, саксонський герцог **Генріх I Птахолов** (919–936 рр.), започаткував нову Саксонську династію на німецькому престолі. Німецьке королівство в цей час становили чотири герцогства — Швабія, Баварія, Франконія та Саксонія.

Німецького короля обирали представники вищої знаті. Через те, що королівський трон у спадок не передавався, король за життя мав отримати згоду князів на коронацію свого сина. Тому німецькі монархи йшли на великі поступки князям-феодалам. Князі діставали право чеканити свої монети, судити населення, збирати податки і мито, засновувати нові міста.

Знайдіть на карті сучасної Німеччини землі, що входили до Німецького королівства за Генріха I Птахолова.

Генріх I Птахолову підносять королівську корону.
Герман Фогель

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК НІМЕЦЬКИХ ЗЕМЕЛЬ. Історія Німеччини в середні віки багато в чому відрізняється від історії країн Західної Європи, що належали раніше до складу Римської імперії. На територію Німеччини влада імперії не поширювалася і вплив римлян на розвиток господарства був незначним. Цим пояснюються порівняно повільні темпи розвитку господарства.

У Німеччині панувала феодална роздробленість. Герцогства сильно відрізнялися одне від одного за складом населення, мовою, рівнем розвитку господарства.

Покріпачення селян відбувалося нерівномірно. Водночас із селами, в яких вся община перебувала під владою великих землевласників, існували також населені пункти, в яких жили дрібні феодали. У таких селах закріплювалися тільки окремі селяни. У багатьох селах було багато вільних селян.

Основним заняттям германців було землеробство. Вони також займалися садівництвом, городництвом. У XI ст. розпочалося піднесення господарства. Багатіли міста. Найбільші з них приваблювали населення навколишніх сіл, однак жодне місто не стало центром всієї країни. Великі міста більше торгували з іншими країнами, ніж між собою. Тому німецькі міщани не прагнули до об'єднання.

Дрібні і середні феодали потрапили в підлеглість до князів. Вони були занадто слабкими для того, щоб стати надійною опорою центральної влади.

Об'єднання Німеччини відбувалося навколо місцевих центрів. Замість єдиної централізованої держави в ній утворилось безліч держав на чолі з князями.

Селяни йдуть на ринок (фрагмент). Пітер Пауль Рубенс

ОТТОН I ТА УТВОРЕННЯ НОВОЇ ІМПЕРІЇ. Німецьке (Тевтонське) королівство поступово захоплювало нові землі. Спочатку воно вело боротьбу з полабськими слов'янами. Слов'яни пообіцяли прийняти християнство і платити данину.

Німецьку знать приваблювала також багата Італія. Король був зацікавлений у встановленні верховенства над папою для зміцнення свого панування над духовенством усередині самої Німеччини. У середині X ст. німецький король **Оттон I** (936–973 рр.) зі своїми феодалами захопив Північну і частково Середню Італію.

У **962 р.** Оттон I був коронований у Римі як імператор. Пізніше, в 1157 р., нова імперія була названа Священною Римською імперією німецької нації. Німецькі імператори прагнули до завоювання всієї Західної Європи.

Панування німецьких імператорів над Північною і Середньою Італією було незначним. Кожний новий імператор був змушений добиватися імператорської корони і влади над Італією за допомогою нових загарбницьких походів. Витрати, пов'язані з війнами, щоразу лягали важким тягарем на плечі селян.

Південну Італію німецьким феодалам взагалі не вдалося завоювати. Майже всі свої землі повернули слов'янські племена лютичів і бодричів. Военні походи Генріха III (1039–1056 рр.) на Угорське королівство закінчилися невдачею. Не вдалося підкорити і Чехію, вона перебувала лише в частковій залежності від імперії.

Оттон I Великий
(статуя
в Мангдебурі,
Німеччина)

ЖИВА ІСТОРІЯ: документи, особистості, цікаві подробиці

Оттон I уславився тим, що завдав нищівної поразки мадярам у битві на річці Лех поблизу Аугсбурга в Баварії і, за прикладом Карла Великого, знову відновив імперію на Заході. Священна Римська імперія істотно поступалася розмірами давній Римській і Франкській імперіям, але проіснувала значно довше — до початку XIX ст. Офіційно до складу Священної Римської імперії в XI ст. належали Німеччина і Північна Італія.

Покажіть на карті, вміщеній у вашому атласі, кордони Священної Римської імперії за Оттона I.

Ордени (уряди)
Священної Римської
імперії, встановлені
імператором Оттоном

Абатство Клоні було засновано в 909 р. Відмінною його рисою було те, що монастир не був підвладний світським правителям і місцевому єпископу, а підпорядковувався безпосередньо папі

БОРОТЬБА РИМСЬКИХ ПАП З ІМПЕРАТОРАМИ. У середині XI ст. помітно підсилилося папство. В абатстві (католицький монастир з належними йому володіннями) Клоні в Бургундії (Франція) розпочався рух за укріплення влади папи римського. Від назви абатства цей рух у католицькій церкві (кінець X—XI ст.) отримав назву клонійський.

Основними вимогами клонійців були: суворий режим у монастирях, незалежність їх від світської влади і від єпископів, безпосереднє підпорядкування папі. Клонійці рішуче виступали проти призначення і зняття єпископів і абатів німецькими імператорами. Єпископи й абати по всій Західній Європі (у тому числі в Німеччині) повинні були, відповідно до їхніх вимог, призначатися тільки папою або його посланцями.

Виконання цих вимог завдало б сильного удару по королівській владі. Німецький імператор позбавлявся всіх церковних володінь, підтримки духовенства. У таких умовах зіткнення між папством і Німецькою імперією було неминучим.

Відкрита боротьба спалахнула між папою Григорієм VII (1073—1085 рр.) і німецьким королем і водночас імператором Священної Римської імперії Генріхом IV (1056—1106 рр.).

Папа Григорій VII був людиною видатних здібностей, невичерпної енергії, владним політиком, що пристрасно обстоював свої погляди, але при цьому був нетерпимим до чужих. Григорій VII рішуче виступав за верховенство церковної влади над світською. Основною опорою папи були єпископи і монастирі.

Папі протистояв слабкий і зарозумілий, але спритний Генріх IV. Він нічим не гребував на шляху до досягнення панування в Німеччині й Італії. Генріх IV позбавив влади папу Григорія VII. У відповідь папа звільнив підданих Генріха від присяги на вірність королю і проголосив, що позбавляє його престолу. Скориставшись цим, великі феодали Німеччини підняли заколот проти Генріха IV.

Король змушений був шукати примирення з папою. У 1077 році без війська він вирушив до Італії. Папа перебував тоді у тосканському замку Каноссі (на півночі Італії). Протя-

Генріх IV

гом трьох днів Генріх IV приходив до стін замку в одязі грішника, що розкався, босоніж, з непокритою головою. Зрештою його допустили до папи, і він вимолвив у нього прощення.

Але, придушивши заколот феодалів, Генріх IV відновив війну проти папи і вирушив з військом до Італії. У 1084 р. Генріх IV захопив Рим. Григорій VII змушений був бігти на південь Італії, де згодом і помер.

Боротьба пап з імператорами тривала й у наступні століття. До неї була прикута увага багатьох правителів європейських країн.

БОРОТЬБА ЗА НІМЕЦЬКУ КОРОНУ. У 1138 р. у Німеччині утвердилася династія Штауфенів (Гогенштауфенів). Найбільшої могутності ця династія досягла, коли монархом став Фрідріх I Барбаросса (Рудобородий, 1152–1190 рр.).

Верховну владу німецького короля визнали королі Чехії, Угорщини, Польщі, Данії. Барбаросса ціною поступок князям добився припинення міжусобних війн у Німеччині.

У 1154 р. Фрідріх здійснив свій перший похід в Італію, щоб здобути імператорську корону. Тут він придушив виступи проти духовництва і влади папи, які очолював чернець Арнольд. На віддачу за допомогу папа проголосив Фрідріха імператором. Проте насильство і грабежі німецьких рицарів викликали в Римі таке обурення, що Фрідріх поспішив повернутися до Німеччини.

Проти Фрідріха згуртувалися і виступили його непримиренний ворог папа Олександр III і міста Північної Італії та Сицилійського королівства, якими правили тоді нормани.

Вислів «**Піти до Каносси**» вживають і сьогодні. Він означає необхідність йти на принизливі поступки та цілковите підкорення.

Фрідріх I Барбаросса підкоряється владі папи римського Олександра III (фреска Спінелло Аретіно в Палаццо Публіко в Сєні, Італія)

Фрідріху доводилось організовувати нові й нові походи. У 1176 р. під Міланом відбулася одна з найбільш знаменитих битв середньовіччя. Військо Барбаросси було вщент розгромлене, а він сам ледве не потрапив у полон.

У 1177 р., через 100 років після подій у Каносі, імператору знову довелося припинюватися перед папою Олександром III. Фрідріх, поцілувавши черевик папи, на площі у Венеції привселюдно заявив про своє каяття і підписав перемир'я на п'ять років, а пізніше — мир. Ця битва поховала плани імператора підкорити Італію.

ЖИВА ІСТОРІЯ: документи, особистості, цікаві подробиці

Фрідріх I Барбаросса був жорстоким, надзвичайно честолюбним і спритним політиком. Це був типовий рицар-король, з державницьким хистом та невичерпною енергією. Вважаючи себе видатним полководцем, дипломатом і продовжувачем справи Карла Великого, Фрідріх загорівся ідеєю відновлення Римської імперії. Для підкорення собі інших країн та їх правителів Фрідріх I Барбаросса створив чисельну для того часу армію. Її основною силою була важка, закута в сталеві обладунки рицарська кіннота. Фрідріх Барбаросса, так само як і інші війовничі монархи європейського Середньовіччя, вимагав від німецьких рицарів досконалого володіння усіма рицарськими мистецтвами. Такими були: верхова їзда, плавання, стрільба з лука, кулачний бій, соколине полювання, гра в шахи та складання віршів. Сам німецький король та його німецькі рицарі вдосконалювали своє бойове мистецтво в постійних міжусобних феодалних війнах. Крім воєн, гідним для себе заняттям рицарі вважали тільки полювання та турніри, до яких Барбаросса мав особливу пристрасть.

Фрідріх I
Барбаросса
(гравюра на міді)

Які вміння німецьких рицарів вам до вподоби? Що ви засуджуєте?

Син Фрідріха, Генріх VI (1190–1197 рр.), намагався йти шляхом батька. Він урочисто коронувався в Палермо і з Південної Італії хотів правити всією країною. Він мріяв про те, щоб навіки утвердити імператорську корону за династією Штауфенів, але на 32-му році життя несподівано помер.

Німецькі князі, стурбовані посиленням Штауфенів, вирішили обрати імператора з іншої династії. Розпочалася боротьба між двома кандидатами: Філіппом Швабським і Оттоном IV. Але перемогла партія Штауфенів, що обрала імператором сина Генріха — молодого Фрідріха II (1220–1250 рр.). Папа Інокентій III остаточно віддав йому імператорську корону.

Молодий імператор хотів воскресити силу імперії. Але це привело до конфлікту з папством. У завзятій боротьбі Фрідріх II у 1250 р. загинув. Так закінчилась історія могутньої німецької династії. Німеччина вступила в період так званого *Великого міжцарів'я* (1258–1273 рр.).

Імператор Священної Римської імперії Фрідріх II в Палермо. Артур фон Рамберг

ЗНАЮ МИНУЛЕ — ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання й завдання

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Як утворилося Німецьке королівство?
2. Чим Німецьке королівство в XI–XII ст. відрізнялося від інших держав Західної Європи? Назвіть причини цих відмінностей.
3. Розкажіть про перебіг боротьби римських пап з імператорами Священної Римської імперії.
4. Складіть план відповіді до пункту «Боротьба за німецьку корону».
5. Поясніть поняття: «кльонійський рух».

Мислю творчо і самостійно:

6. Завдяки чому Папа Григорій VII зміг змусити короля Генріха IV до каяття та приниження в Каноссі?
7. Як свідчить історія, деякі лідери країн намагаються відновити величезні імперії, обґрунтовуючи це «історичною спадкоємністю». Як це має наслідки для населення цієї країни, для її сусідів?

Обговоріть у групі:

8. Які результати боротьби імператорів з папами для Німецької держави?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ВАМ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ: ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ

- 936 — 973 рр.** • правління Оттона I
962 р. • утворення Священної Римської імперії

§ 19. МУСУЛЬМАНСЬКА ІСПАНІЯ ТА РЕКОНКІСТА

Пригадайте, де і коли виник іслам. Якими досягненнями мусульманської цивілізації збагатилась європейська наука і культура? Які представницькі органи виникли в середньовічних Англії і Франції, у чому полягали їх функції?

ІСПАНІЯ ПІД ВЛАДОЮ МУСУЛЬМАН. У 711–714 рр. Піренейський півострів завоювали араби та бербери, яких християни називали маврами (завойовники прийшли з Мавританії, що в Африці). Мусульманська Іспанія стала процвітаючою частиною Європи. Тут жили різні народи: вестготи, араби, бербери, євреї. Багато християн прийняли іслам, запозичили арабську мову, звичаї, одяг.

У середині VIII ст. арабські володіння в Іспанії відокремилися від халіфату й утворили емірат з центром у *Кордові* (або *Кордобі*).

Іспанія мала могутній флот, вела торгівлю з Африкою, Багдадським халіфатом, Італією, Візантією. На півдні збирали високі врожаї зерна і винограду, на плоскогір'ях розводили великі отари овець. Із Сходу були принесені нові культури — рис, цукрова тростина, гранатове дерево, пальма, шовковиця. Прогрес був і в ремеслі: видобуванні металів, виробництві керамічних і шкіряних виробів. У Толедо вже в X ст. виробляли папір, тоді як у християнській Європі папір почали використовувати в XII ст.

X ст. було вершиною могутності Кордовського халіфату. Але на кінець XI ст. він розпався на десятки незалежних князівств, які очолювали еміри.

Вид на Римський міст і католицький собор Мескіта в Кордові. В середні віки Мескіта була другою за величиною мечеттю у світі (сучасне фото)

ЖИВА ІСТОРІЯ:

документи, особистості, цікаві подробиці

У середньовічному Парижі милися зазвичай раз на півроку. Це неабияк шокувало Анну Ярославну — слов'янську королеву Франції. Через тисячу років після доби, коли існували римські терми, вона, за легендою, ознайомила франків із поняттям «ванна».

У той же час Кордова славилася великою кількістю громадських лазень, бібліотек, мислителів, музикантів. При Кордовському халіфаті процвітали науки і мистецтва. Кордова протягом століть ісламського панування була інтелектуальним центром Європи. Тут працювала одна з найбільших у світі академії і бібліотека халіфа аль-Хакама II, яка налічувала понад 400 тис. томів. За правління аль-Хакама II було перекладено арабською чимало книг із давньогрецької і латинської мов.

За розквіту халіфату в X–XI ст. в Кордові жило понад 500 тис. людей — це було найбільш густонаселене місто у світі (сьогодні тут мешкає приблизно 330 тис. осіб). Під владою мусульман вільно почуваючись християни та юдеї. У Кордові діяли понад 3 тис. мечетей, поряд з ними стояли християнські церкви та синагоги. Християн у халіфаті називали «мозарабами» — від арабського «мустараб» — «той, хто став братом». Серед євреїв було чимало видатних учених, філософів, поетів, торговців

Халіф Кордови аль-Хакама II

РЕКОНКІСТА. Одночасно з мусульманськими володіннями в Іспанії на півночі Піреней існували християнські держави. Християни прагнули **реконквісти** — відвоювання європейських земель у мусульман.

Феодали в ході Реконквісти одержали нові землі і посади на відвоюваній території. У війнах брали участь і селяни. Вони отримали землю, особисту свободу. У відвоюваних містах упроваджувалося самоврядування.

Підсилювався вплив християнської церкви. Крім корінних жителів півострова в Реконквісті брали участь французькі й італійські рицарі.

У ході Реконквісти на півночі Піренейського півострова утвори-

Реконкіста (ісп. reconquistar — відвоювати) — відвоювання християнами у VIII–XV ст. Піренейського півострова та інших територій, що були захоплені арабами та берберами (які пізніше отримали загальну назву маври). Реконкіста тривала близько восьми століть.

Карта
середньовічної
Іспанії.
Реконкіста

лися королівства Кастилія (у перекладі — *Країна замків*) і Арагон, а в Піренейських горах — Наварра. На заході півострова з Кастилії виділилося королівство Португалія.

У 1085 р. християни захопили місто Толедо і незабаром перенесли до нього столицю Кастильського королівства. Португальці захопили Лісабон.

Згодом у маврів на Піренейському півострові залишилася тільки одна багата область на півдні — гранадський емірат, що вже не був небезпечним для християнських держав.

ЖИВА ІСТОРІЯ: документи, особистості, цікаві подробиці

Після падіння Кордови Гранада лишалася єдиним оплотом ісламу в Західній Європі. Тут розвинена та вишукана арабська культура створила архітектурну перлину, якою є Альгамбра (у перекладі з арабської — *червона фортеця*). Повітря, світло, вода та зелень рослин тут гармонійно поєднуються з елегантністю архітектурного оздоблення, передаючи відчуття насолоди життям, що притаманне Альгамбрі.

Левовий дворик в Альгамбрі

Палац і сади Хенералфе
в Гранаді

Обидві пам'ятки архітектури належать до списку світової спадщини ЮНЕСКО як «безцінний зразок королівських арабських резиденцій середньовічного періоду».

УТВОРЕННЯ ОБ'ЄДНАНОГО ІСПАНЬСЬКОГО КОРОЛІВСТВА. КОРТЕСИ.

Протягом XIV ст. і більшої частини XV ст. Іспанія залишалася розділеною. На цей час на Піренейському півострові налічувалось п'ять держав: королівство Кастилія, Арагон з Каталонією і Валенсією, Португалія і Наварра, а також Гранадський емірат — останній оплот маврів на півострові.

Держави, що утворювалися на Піренейському півострові, були становими монархіями. Спочатку в Кастилії королі скликали на раду вищу світську і церковну знать. Пізніше на засідання почали запрошувати представників міщан і навіть вільних селянських общин. Так виникли збори представників станів — **кортеси**.

Кортеси (ісп. *cortes*, від *corte* — королівський двір) — у державах Піренейського півострова станово-представницькі збори (парламенти), найдавніші на території Західної Європи. У сучасній Іспанії кортесами називається парламент.

ЖИВА ІСТОРІЯ:

документи, особистості, цікаві подробиці

Раніше від інших кортеси з'явилися в Леоні, об'єднаному з Кастилією. Тут з 1188 р. почали засідати представники міст. З 1250 р. кортеси збиралися і в Кастилії, пізніше — в Каталонії, згодом — в Арагоні, Португалії, Наваррі. До кортесів належали три стани: духовенство, дворяни, міщани. В Арагоні — чотири: феодална знать, дворяни, духовенство і представники деяких міст.

Порівняно з парламентом кортеси мали ширші права: вони не лише затверджували податки та вирішували інші фінансові справи, а й брали участь у творенні законів, престолонаслідуванні. Арагонські кортеси приймали присягу короля, що він буде поважати закони і звичаї країни. Кастильські кортеси встановлювали бюджет королівського двору. Члени кортесів користувалися парламентською недоторканістю.

Дізнайтеся з додаткових джерел інформації, які саме податки встановлювали кортеси, які закони ухвалювали.

Каталонські кортеси (середньовічна мініятура)

Досягнувши вирішальних успіхів, Реконкіста надовго припинилася. Рівень розвитку культури християнських завойовників був набагато нижчим, ніж у переможених мусульман, що потребувало здійснення певних кроків від католицьких правителів.

Між християнськими державами розпочалися затажені міжусобні війни. Основною перешкодою до об'єднання держави були великі сеньйори. Опорою королівської влади було дрібне і середнє дворянство та міста.

Тільки наприкінці XV ст. настав останній етап в об'єднанні країни.

Фердинанд Арагонський та Ізабелла Кастильська

Герби держав Арагонської корони (барельєф над будівлі депутації в Сарагосі)

ІЗАБЕЛЛА КАСТИЛЬСЬКА І ФЕРДИНАНД АРАГОНСЬКИЙ. Імена цих двох католицьких монархів стали легендою. Саме завдяки їм відбулося об'єднання Іспанії в єдину країну. Царювання Фердинанда й Ізабелли сприяло становленню іспанської нації. Водночас це була доба жорстоких переслідувань.

Ізабелла і Фердинанд повінчалися таємно. Фердинанд був на рік молодший за свою дружину, трохи нижчий на зріст і зовнішню дуже привабливий. Ще до союзу вони домовилися допомагати одне одному і надавати підтримку в усьому.

Отримавши королівську корону, Ізабелла встановила свої порядки. Фердинанд отримав статус короля. Королева пообіцяла у своїй першій тронній промові в усьому радитися з чоловіком і ухвалювати рішення спільно.

Фердинанд отримав владу в рідному Арагоні після смерті свого батька. Об'єднавши Арагон з Кастилією у 1479 р., монархи зробили важливий крок до створення великої іспанської держави. До неї увійшли більша частина Піренейського півострова, Сицилія, Сардинія та Південна Італія. Кастилія завжди була лідером в цьому союзі, тому що її площа втричі перевищувала площу Арагона, а кількість громадян була більша в шість разів.

ГОНІННЯ НА АРАБІВ ТА ЄВРЕЇВ. Іспанія була багатонаціональною країною. Арагонці були відомі як рицарі і ревні оборонці католицької віри, каталонці вирізнялися купецькою підприємливістю, валенсійці — запальною вдачею. Крім цього, більш як півтисячоліття на Піренеях жили маври, що сповідували іслам, та євреї, які були юдеями.

Проте ревні католики Фердинанд та Ізабелла прагнули позбавитись іновірців. Фердинанд одержав від папи магістерство над орденами і конфісковував їх багаті земельні

володіння. У 1480 р. в Іспанії була введена інквізиція, детальніше про яку ви дізнаєтесь згодом. Вона наглядала за всім населенням країни, а найбільше — за маврами і євреями. Суд інквізиції міг за таємним доносом засудити будь-кого, підозрюваного в ересі. Тисячі людей були страчені у жорстокий спосіб, ще більше — засуджені до ув'язнення.

У 1492 р. після тривалої облоги впала Гранада. Маврам було обіцяно зберегти їх віросповідання, однак обіцянки були порушені. Почались переслідування іновірців.

Першого удару було завдано євреям. За королівським указом 1492 р. вони зобов'язувалися наказувалося або змінити віру, або залишити країну. Єврейські вигнанці прямували до Португалії, Італії, Нідерландів, а також до інших мусульманських країн. Переслідувань зазнали і мусульмани. Гоніням були піддані і ті араби, що прийняли християнство (їх називали моріски). Їм заборонялося носити арабські імена, розмовляти рідною мовою, дотримуватися своїх звичаїв. Уся культурна спадщина мусульман нищилася. Згодом морісків теж вигнали з країни.

Вигнання юдеїв з Іспанії.
Емліо Сала Франсес

ЖИВА ІСТОРІЯ: **документи, особистості, цікаві подробиці**

Для підняття іспанської економіки необхідні були надзвичайні заходи. Іспанські монархи вдалися до пошуків нових шляхів до Індії через Атлантичний океан, сподіваючись на багату здобич. У 1492 р. Христофор Колумб відкрив Америку. Новий шлях до Індії через Атлантику виявився хибним, але він привів іспанців до нечуванних скарбів Нового Світу — Америки. Втім, «дешеве» золото підірвало зернове господарство Іспанії. Постійно зростали податки, селяни розорювалися. Ці та інші чинники призвели до дедалі більших економічних проблем.

Які ідеї уклав художник в образ Колумба та його матросів? Що символізує фігура священника? Яка реакція на прибульців у індіанців?

В Іспанії утвердилося становище нетерпимості і фанатизму. Вигнання євреїв та морісків завдало величезної шкоди економіці країни, яка позбулася сотень тисяч працелюбних землеробів та ремісників. Колись плодючі поля і квітучі міста Півдня Іспанії були занедбані.

ЗНАЮ МИНУЛЕ — ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання й завдання

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Розкажіть про розвиток Іспанії під владою мусульман. Які народи населяли тоді цю країну?
2. Як розпочалася Реконкіста? Хто брав у ній участь?
3. Як виникли представницькі органи влади в Іспанії?
4. Поясніть поняття: «маври», «реконкіста», «кортеси».

Мислю творчо і самостійно:

5. Які досягнення мусульманської культури Іспанії вам найбільш цікаві? Дізнайтеся, що таке «патіо». Чи збереглося мистецтво вишуканого оформлення внутрішніх двориків донині в культурі сучасної Європи? Чи є його риси в Україні?
6. Визначте позитивні та негативні риси правління Ізабелли та Фердинанда. Свою думку обґрунтуйте.

Патіо в Кордові
(сучасне фото)

Умію працювати з картою:

7. Покажіть на карті, що вміщена на с. 132 або у вашому атласі, Кастилію, Арагон, Наварру, Португалію.

Обговоріть у групі:

8. Чому вирішальних успіхів Реконкіста досягла в XI–XIII ст., а її закінчення стало можливим лише наприкінці XV ст.?

**ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ВАМ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ:
ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ**

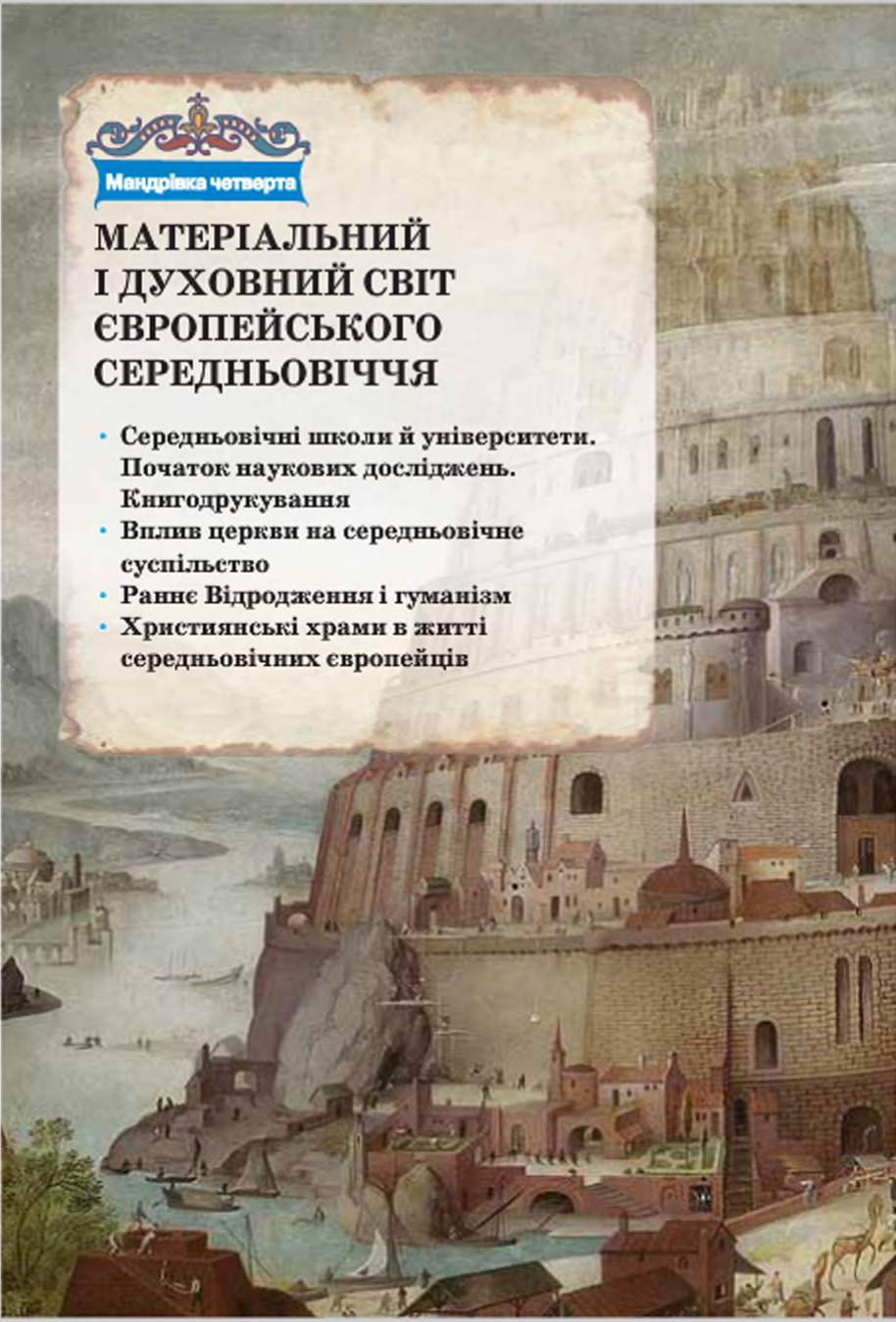
1479 р.	• шлюб Ізабелли Кастильської і Фердинанда Арагонського та виникнення єдиного Іспанського королівства
1492 р.	• відкриття Христофором Колумбом Америки

Мандрівка четверта

МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

- Середньовічні школи й університети.
Початок наукових досліджень.
Книгодрукування
- Вплив церкви на середньовічне суспільство
- Раннє Відродження і гуманізм
- Християнські храми в житті середньовічних європейців

§ 20. СЕРЕДНЬОВІЧНІ ШКОЛИ Й УНІВЕРСИТЕТИ. ПОЧАТОК НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ. КНИГОДРУКУВАННЯ

Пригадайте, що впливало на розвиток освіти й науки в давнину. Якими були навчання і виховання дітей у Стародавній Греції та Римі? Які науки найбільше цікавили жителів цих країн? Назвіть уже відомі вам з попередніх уроків винаходи й технічні удосконалення доби Середньовіччя.

Гуманізм (від лат. humanism — людяний, людський) — прогресивний рух у західноєвропейській культурі, система поглядів на людину як на найвищу цінність. Гуманісти утверджували повагу до гідності й розуму людини, її право на щастя, вільний вияв природних почуттів і здібностей.

ГУМАНІЗМ І ПОТРЕБА В ОСВІТІ.

За доби Середньовіччя виникло нове явище в культурі — гуманізм. Носіями цього світогляду були насамперед городяни: вчені, поети, художники. В центрі їхньої уваги постала людина, усе людське.

Гуманісти відроджували віру в силу і здібності людини, яка пізнавала навколишній світ і себе. Представники цього руху пропонували нові способи вивчення світу. Вони намагалися переосмислити й узагальнити знання, знайти їм практичне застосування.

Гуманісти вважали, що вдосконалення людини впливає на розвиток суспільства, і навпаки. Головну роль у цьому взаємозв'язку відіграють освіта й виховання.

Крім цього, освічених людей потребував розвиток господарства. У містах необхідно було визначати доходи від торгівлі, вести справи в міських радах. Правителям середньовічних держав потрібні були грамотні чиновники і судді.

Розвиток господарства і торгівлі потребував освічених людей (середньовічні мініатюри)

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ШКОЛИ Й УНІВЕРСИТЕТИ.

Традиційно навчанням грамоти займалися духовні особи. При великих монастирях і церквах відкривалися школи, де за релігійними книжками навчали читання, письма, лічби, церковного співу.

У містах працювали приватні школи, а також навчальні заклади, що утримувалися за кошти міста. В них ліпше, ніж у церковних школах, навчали письма й арифметики, давали знання з природознавства.

Гуманісти привнесли в освіту й виховання чимало нового. Вони наголошували на вихованні вільної, моральної, освіченої особистості, яка працює для власного блага і добробуту всього суспільства. Новим для Середньовіччя стало виховання патріотизму, почуття громадянина.

Навчання ґрунтувалося на повазі до особистості учня, відмові від покарань, прищепленні навичок самостійного мислення. Найважливішими навчальними предметами гуманісти вважали етику, поезію, літературу, медицину, право, математику, логіку й граматику. Освіченість почали розглядати як складову повноцінної особистості.

Навчання в церковній школі
(середньовічна мініяюра)

ЖИВА ІСТОРІЯ:

документи, особистості, цікаві подробиці

Найактивніше ідеї педагогів-гуманістів втілювалися в школах Італії. Лише у Флоренції в XIV ст. близько 10 тис. дітей ходили до початкової школи, 1200 — до середньої і 600 — до вищої. Видатним педагогом був **Вітторіно да Фельтре** (1378—1445 рр.), який у 1425 р. в місті Мантуя створив школу «Будинок радості». Вітторіно вважав, що оволодіння має відбуватися без примусу, зазубрювання і покарань, жартома і граючись. Водночас були чіткі вимоги до дітей, яких привозили до цієї школи не лише з Італії, а й із Франції, Німеччини, Греції. Учні мали виявити здібності до навчання, а основне — бажання вчитися. Завданням учителя було допомогти учневі якнайліпше розкрити самого себе.

Вітторіно да
Фельтре

Університет (від лат. *universitas* — сукупність) — вищий навчальний заклад, у якому об'єднуються різні напрями підготовки фахівців з точних, природничих і гуманітарних наук.

В університетах також проводяться наукові дослідження.

Студенти Болоньї німецького земляцтва (мініатюра XV ст.)

У тих містах, де жили найбільш освічені, відомі вчителі, з'явилися перші вищі школи — **університети**. Найстаріший університет Європи в 1088 р. було засновано в м. Болонья, що в Італії. На українських теренах першим освітнім центром на взірць європейського була Острозька школа (1576 р.); у XVII ст. почала діяти славетна Києво-Могилянська академія.

У перших університетах традиційно вивчали богослов'я, право й медицину. На заняттях викладач зачитував уривки з книжок і пояснював незрозумілі місця, а студенти слухали і записували *лекції* (у перекладі з латинської *lectio* — читання).

Заняття у вищих школах проводилися латинською мовою, тому в них могли навчатися представники різних країн. Викладачі створювали об'єднання за предметами — *факультети*.

ЖИВА ІСТОРІЯ: документи, особистості, цікаві подробиці

Диспут між богословами (гравюра на дереві, XV ст.)

Окрім лекцій, в університетах проводилися диспути. Це були усні словесні змагання в знаннях із заздалегідь визначених тем. Учені, що брали участь у диспуті, займали місця на двох кафедрах у протилежних кінцях великої зали. Нападаючий намагався за допомогою запитань з'ясувати погляди опонента на Біблію і твори церковних письменників. Для перемоги потрібно було складно говорити, швидко міркувати, мати добру пам'ять, щоб запам'ятати запитання і докази супротивника, уміти заперечити йому. Іноді диспути були такими бурхливими, що закінчувалися бійками між учасниками або між слухачами.

Болонський університет,
Італія

Оксфордський університет,
Велика Британія

Слово «студент» походить від латинського слова *studens*, що означає *старанно вчитися*. Студенти, що приїхали з однієї країни, об'єднувалися в земляцтва. Викладачі і студенти обирали главу університету — *ректора*.

У боротьбі з міською владою університети добивалися самоврядування: вони мали виборних керівників, власний суд. Студенти звільнялися від військової служби.

У XV ст. в Європі діяли 65 університетів. Найвідомішими були Паризький, Болонський, Оксфордський, Празький і Краківський.

ПОЧАТОК НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ. У період Середньовіччя особливо помітними були досягнення *математики*, яка мала практичне спрямування. Її здобутки використовували в бухгалтерії, будівництві й навіть в образотворчому мистецтві. Найвідоміший математик *Лука Пачолі* (1445–1514 рр.) сформулював правила арифметичних дій, бухгалтерського обліку, виклав теорію геометричних пропорцій. Його праця «*Про божественну пропорцію*» стала практичним посібником для архітекторів і художників.

У середні віки розвивалися також *астрологія* й *алхімія*. Астрологи стверджували, що по зірках можна визначати майбутнє. Королі, полководці, мандрівники, перш як розпочинати важливі справи, радилися з астрологами. Алхіміки шукали «чарівний камінь», за допомогою якого, як вони вважали, будь-який метал можна перетворити на золото.

Лука Пачолі. Картина художника Якопо де Барбарі

Пригадайте, яке значення для художників має розуміння пропорцій?

Лікар середньовіччя
(мініятура)

Аптека (мініятура з
трактату про здоров'я,
XIV ст.)

Спостереження, досліди астрологів і алхіміків сприяли накопиченню знань з астрономії та хімії. Алхіміки відкрили й удосконалили чимало способів добування фарб, металевих сплавів, лікарських речовин, створили хімічні прилади й пристрої для проведення досліджень.

Відомим ученим був **Роджер Бекон** (1214–1294 рр.). Він одним із перших наполягав на необхідності пізнання природи через наукові дослідження. У своїх працях він висунув чимало цікавих ідей про літальні апарати, підйомні крани, про способи видобування багатьох хімічних речовин. Бекон винайшов збільшувальні лінзи.

За Середньовіччя розвивалася і **медицина**. Лікарі вміли вимірювати пульс хворого, визначати захворювання за кольором язика або сечі. Медики вчили людей дотримуватися правил особистої гігієни: вмиватися, чистити зуби, мити перед їдою руки, не переїдати.

Чимало цікавих відомостей європейці отримували від мандрівників. Венеціанський купець і мандрівник **Марко Поло** (1254–1324 рр.) написав книжку, в якій розповів про життя і звичаї народів Азії. Його праця тривалий час була посібником для складання географічних карт.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Роджер Бекон
(статуя в
Оксфорді)

Уривки з творів Роджера Бекона

У стародавніх книжках сказано, що алмаз можна розколоти за допомогою козлиної крові. Я змочував алмаз козлиною кров'ю, і в мене нічого не вийшло. Проте спосіб розколювати алмаз добре знають ювеліри.

...Можна зробити вози без коней, які можуть котитися з неймовірною швидкістю; літальні машини, сидячи в яких людина зможе надавати руху крилам, що б'ють по повітрю, подібно до пташиних.

Прозорі тіла можна так обробити, що далекі тіла здаватимуться близькими, і навпаки. На неймовірній відстані можна буде читати найдрібніші літери... розглядати зірки...

Винайдення яких технічних пристроїв і приладів передбачив Роджер Бекон?

ВИНАЙДЕННЯ КНИГОДРУКУВАННЯ. З розвитком шкіл і університетів з'являється попит на книжки. Вони в Ранньому Середньовіччі були дуже дорогими. Книжки були рукописними і являли собою справжні витвори мистецтва. В XI ст., наприклад, граматики Прісціана дорівнювала вартості будинку з ділянкою землі. Королі, феодали дарували один одному книжки в найурочистіших випадках.

У XIV ст. в Європі почали виготовляти папір. Тексти розмножували, роблячи відбитки на дерев'яній або мідній дошці, із вирізаними на ній літерами. Але цей спосіб потребував великих зусиль і часу.

У середині XV ст. німець **Йоганн Гутенберг** (1397–1468 рр.) винайшов друкарський верстат, що дало змогу впровадити промислово технологію друкарства. Близько 1450 р. Гутенберг опанував виготовлення однакових змінних літер з металу (необхідний для друку прес з 1438 р. вже був відомий), з цих літер складав рядки і сторінки набору й за допомогою верстата робив відбитки на папері. Розбірний шриффт давав можливість набирати скільки завгодно сторінок будь-якого тексту.

Близько 1455 р. вийшла друкована Біблія — перша велика книга, технічно й естетично досконала як на той час. Відтоді книгодрукування швидко поширилося в Європі. Наприкінці XV ст. було надруковано 40 тис. книжок. Їх видавали всіма європейськими мовами.

Винайдення книгодрукування — одне з найвидатніших відкриттів в історії людства. Це сприяло розвитку освіти, науки й літератури. Знання почали поширюватися швидше, повніше зберігатися і передаватися наступним поколінням.

Йоганн Гутенберг у своїй друкарні.
Федір Шаврін

Біблія видання Гутенберга
(Бібліотека Конгресу,
Вашингтон, США)

Сторінка із Біблії, виданої Гутенбергом

Друкарський верстат Гутенберга

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання й завдання

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Поясніть поняття «гуманізм». Назвіть основні його ідеї?
2. Що викликало необхідність розвитку освіти в епоху Середньовіччя?
3. Розкажіть, як і чого навчали в середньовічних школах?
4. Як було організовано навчання в університетах? Поясніть поняття «університет», «студент», «ректор», «факультет», «лекція», «диспут».
5. Назвіть, які наукові знання набули розвитку в середні віки.
6. Хто винайшов книгодрукування? Яке історичне значення цього винаходу?

Мислю творчо і самостійно:

7. Як ви вважаєте, чому гуманісти найважливішими для вивчення вважали такі предмети, як етика, поезія, література, медицина, право, математика, логіка й граMATика.

Умію працювати з картою:

8. Покажіть на політичній карті світу, де розташовані найвідоміші університети середньовічної Європи.

Обговоріть у групі:

9. Які принципи навчання, вироблені гуманістами, використовують у сучасних школах?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ВАМ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ: ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ

- близько 1450 р.** • винайдення друкарського верста з розбірним шрифтом Йоганном Гутенбергом
- близько 1455 р.** • світ побачила перша друкована Біблія, що започаткувала історію книгодрукування в Європі

§ 21. ВПЛИВ ЦЕРКВИ НА СЕРЕДНЬОВІЧНЕ СУСПІЛЬСТВО

Пригадайте, де і коли виникло християнство. Коли християнство стало державною релігією в Стародавньому Римі? За яких обставин утворилися духовно-рицарські ордени?

ЦЕРКОВНИЙ РОЗКОЛ. До середини XI ст. християнська церква вважалася єдиною. Проте у Західній Європі главою церкви був папа римський, а у Візантії — константинопольський патріарх. Розбіжності між західною та східною крилами церкви посилювалися, коли папа римський оголосив намір реформувати церкву. Візантійське духовництво побачило в цьому загрозу свого підпорядкування папі. Крім цього, між західними та східними християнами наростали розбіжності в розумінні релігійного вчення, здійсненні літургії й обрядів.

У 1054 р. відбувся остаточний поділ християнської церкви на західну і східну. Відтоді західна церква почала називатися католицькою (*всесвітньою*), або римо-католицькою, а східна — православною (*правильної віри*), або греко-православною, або візантійською. Після поділу обидві церкви стали цілком самостійними.

ПОЯВА ЄРЕТИКІВ. За доби Середньовіччя церква мала значну силу і надзвичайно великий вплив на суспільство. Проте з'являлося дедалі більше людей, що виступали проти її вчення. Їх називали єретиками.

Єретики виступали проти дорогих церковних обрядів, пишних богослужінь, десятини церкви, її багатих володінь. Вони прагнули не слухати церковників, а читати і сприймати єдине джерело віри — Біблію. Єретики вірили в євангельську ідею апостольської скромності й бідності, і самі показували приклад праведного життя. Вони роздавали своє майно бідним і жили з пожертв.

Чимало єретиків захищали селян і бідняків, виступали проти феодальних повинностей і податків, закликаючи жити «працею рук своїх». Деякі єретики проповідували, що незабаром настане Царство Боже на Землі.

Були і більш рішуче налаштовані єретики — *катари* (у перекладі

Патріарх
православної
церкви

Папа римський
католицької
церкви

Єретик (від грец. *αἵρεσις* — відступник) — людина, яка відступилася від догм панівної релігії, виступає проти загальноприйнятого в суспільстві вчення; віровідступник, послідовник *ересі* — відступництва.

з грецької — *чистий*), які вважали матеріальний світ породженням диявола, засуджували все земне, закликали вкрай обмежувати свої життєві потреби.

Таблиця 5

ОСНОВНІ ВІДМІННОСТІ МІЖ КАТОЛИЦЬКОЮ І ПРАВОСЛАВНОЮ ЦЕРКВАМИ

	Римо-католицька церква	Греко-православна церква
Назва глави церкви	Папа	Патріарх
Місцезнаходження резиденції глави церкви	Рим	Константинополь
Відмінності у релігійному вченні	Дух Святий виходить від Бога-Отця і Бога-Сина	Дух Святий виходить від Бога-Отця через Бога-Сина
Релігійні зображення	Живопис — фрески на релігійні теми; кам'яні скульптури	Ікони, написані за спеціальними канонічними (<i>чітко визначені</i>) правилами
Виконання церковної музики	Церковна музика виконується на органі	Існує церковне піснопіння, проте заборонена гра на музичних інструментах
Церковні обряди	Причащання віруючих тільки прісним хлібом. Під час богослужіння можна сидіти. За доби Середньовіччя богослужіння здійснювалося тільки латинською мовою	Причащання віруючих дріжджовим хлібом і вином. Під час богослужіння не можна сидіти. Богослужіння здійснювалося національними мовами
Право священика на одруження	Існує celibat — безшлюбність католицького духовництва, що було затверджено папою Григорієм VII у XI ст. (остаточно — з XIII ст.)	Допускається шлюб, що має передувати посвяченню в дияконський і священицький сани. Проте кандидатів до єпископів обирають серед неодружених священиків
Особливі свята (поряд зі спільними)	Свята Тіла і Крові Христа, Пресвятого Серця Ісуса Христа та ін.	Стрітєння Господнє, Преображення Господнє (також Спас), Воздвиження

ІНКВІЗИЦІЯ. Служителі церкви в усіх країнах переслідували еретиків і чинили жорстокі розправи над ними. Страшною карою було відлучення від церкви. Така людина була поза законом. Жоден вірянин під загрозою жорстокої кари не мав права їй допомагати, надавати прихисток.

У XIII ст. для боротьби з еретиками папа створив особливий церковний суд — інквізицію.

Інквізиція широко використовувала стеження і доноси. Обвинувачуваних ув'язнювали і жорстоко катували, намагаючись «вирвати» в них визнання своєї провини. Не витримуючи катувань, чимало хто із звинувачених зводив наклеп на себе та інших. Ті, хто зізнавалися в ересі, зазнавали різних покарань — від покаяння, тюремного ув'язнення до страти.

Переслідування еретиків давало великі доходи. Майно засудженого ділилося між церквою, представниками влади і донощиком.

Особливо лютувала інквізиція в Іспанії та Португалії. Засуджених до смерті зазвичай передавали до рук світської влади для *аутодафе* — оголошення вирока, а також його виконання, зазвичай прилюдне спалення на вогнищі. Перше аутодафе відбулося у XIII ст., останнє — у 1826 р. у Валенсії.

Лише за 18 років діяльності головного іспанського інквізитора Торквемади (XV ст.) було спалено живцем більш як 10 тис. осіб. Жертвами інквізиції було багато видатних учених, мислителів, які висловлювали думки, що суперечили релігійному вченню.

Інквізитори переслідували не лише еретиків, а й жінок, яких звинувачували в чаклунстві. За деякими підрахунками, протягом 150 років в Іспанії, Італії, Німеччині було спалено більш як 10 тис. жінок.

Інквізиція (від лат. *inquisitio* — розслідування, розшук) — особливий суд католицької церкви, метою якого було переслідування еретиків. З XIII ст. папа римський доручив цю справу спеціальним уповноваженим — інквізиторам, які володіли особистою недоторканістю і непідсудністю місцевим світським і церковним властям.

Страта тамплірів
(середньовічна мініатюра)

Аутодафе.
Картина художника
Педро Берругете

Чумний стовп у Відні.
Подібні пам'ятники ставили над спільними могилами померлих від «чорної смерті»

«ЧОРНА СМЕРТЬ». У середині XIV ст. в Європі вибухнула епідемія страшної хвороби — чуми, яка охопила весь континент: від Португалії до Росії. Найбільш враженими епідемією були землі Італії, Німеччини, Франції, Іспанії, Англії, меншою мірою — території Польщі й Угорщини. «Чорна смерть» мала катастрофічні наслідки в Європі — тут загинуло до третини всього населення.

Епідемія сильно вплинула на духовне і культурне життя середньовічного суспільства. Страшна хвороба «викошувала» людей незалежно від їхнього походження і соціального стану. Невпевненість у майбутньому породжувала песимістичні настрої. Одні люди вирішили, що «чорна смерть» — це Божья кара людству. З'явилися самобичевателі, які хльоскали себе бичами на знак каяття за свої і чужі гріхи. Натомість інші люди поринали у розваги і втіхи.

Серед жертв людських забобонів опинилися євреї. Відмінності їхньої культури і звичаїв часто спричиняли вороже ставлення до них інших людей. Попри походження християнства від юдейської релігії, християнські священики звинувачували євреїв у багатьох гріхах і спрямовували проти них віран.

«Чорна смерть» посилювала переслідування євреїв: їх стали вважати винними в тому, що це вони викликали страшну епідемію. Внаслідок цього посилюлися єврейські погроми, а часом євреїв масово страчували.

Чума в Ашдоді.
Нікола Пуссен

Поховання померлих від чуми
(ілюстрація з хронік)

ЖЕБРУЧІ ОРДЕНИ ЧЕНЦІВ. Наприкінці XI ст. діяльність деяких монастирів суперечила євангельським ідеалам. Це породжувало тугу за колишньою простотою життя ченців. Тому впродовж XI–XV ст. виникають нові чернечі союзи зі своїми статутами, що отримують назву орденів.

Численні середньовічні ордени можна поділяти на три групи:

- *чернечі* (цистеріанські, бенедиктинські, августинські);
- *жебручі* (домініканські, капуцинські, кармелітські, салезіанські, францисканські);
- *духовно-рицарські* (про них йшлося в попередніх параграфах).

У 1256 р. утворився орден пустельників святого Августина, або *августинців*. В основу їхнього статуту лягло прагнення християнської любові. Августинці сповідували, що вища любов до Бога вимагає жертвової любові до ближнього. Монахи цього ордену відчували свою відповідальність за врятування всіх християнських душ, і вони активно проповідували серед людей.

Початок жєбручим ченцям поклав *орден кармелітів*, заснований у 1156 р. хрестоносцем Бертольдом на горі Карміель у Палестині. Після завершення хрестових походів кармеліти переселилися до Європи як мандрівні ченці. Тут вони суворо дотримувалися особистої убогості.

Одним із двох найбільш відомих і впливових жєбручих орденів став *орден францисканців*. Його заснував син багатого італійського купця **Франциск Ассізький** (1182–1226 рр.). Він ще в юності відмовився від сім'ї, спадку і всіх земних благ. Франциск проповідував любов і співчуття до ближнього, дбав про єдність церкви і боровся з ересями. Він звертався зі словами Євангелія не лише до людей, а й до птахів, звірів і змії, бачачи у всілякій природі Бога.

Спочатку папство підозрювало францисканців у ересі, і лише в 1223 р. затвердило їхній статут. Францисканці активно займалися *місіонерством* — проповідували християнство у віддалених куточках Землі. Вони організували церкву в Китаї, а згодом — на відкритому Американському континенті.

Орден — організація ченців або рицарів зі своїми цілями і правилами поведінки.

Монастир кармелітів у м. Бердичів, Україна

Франциск Ассізький (мініатюра XIV ст.)

Головний храм ордену францисканців у м. Ассізі, Італія

Диспут Святого Домініка з альбігойцями. Книги обох груп були вкинуті у вогонь, проте книги Святого Домініка у дивний спосіб не згоріли

Поступово орден францисканців перетворився на один із найбагатших чернечих орденів. Він дав світові чимало мислителів, зокрема, Роджера Бекона. Життєвих правил ордену дотримувалися чимало відомих людей — король Людовик IX, мандрівник Христофор Колумб, геніальний скульптор і художник Мікеланджело.

Другим великим жезручним орденом став *орден домініканців*. Вони так само, як і францисканці, жили за рахунок милостині. Але домініканці намагалися наворотати до християнства не почуттями і емоційними закличками, а логікою проповідей, аргументами. Заснував орден іспанський чернець Домінік де Гусман (1170–1223 рр.) у Тулузі (сучасна Франція). Він вважав, що з ересями потрібно боротися переконаннями, прикладом особистого аскетизму і простоти.

ЖИВА ІСТОРІЯ: документи, особистості, цікаві подробиці

У статуті домініканців, затвердженому папою римським у 1216 р., відзначалося: «Кожен, хто вступить до ордену, повинен, мов пес, захищати Святу Віру і Господа нашого,... боротися проти ворогів матері нашої, святої римської церкви... і випалювати скверну із заблудлих душ рабів божих». Емблемою ордену була собака з палаючим смолоскипом у пащі, через що домініканців називали в народі «псами Господніми» (так дослівно перекладається латинський вислів *domini canes*).

Домініканський собор у м. Львів (Україна) та емблема ордену, зображена на ньому

СХОЛАСТИКА. ФОМА АКВІНСЬКИЙ. Напрямом середньовічної християнської філософії була схоластика (у перекладі з грецької — *шкільний, вчений*). Її головною метою було обґрунтування релігійних догм (вчень). Яскравим представником схоластики був **Фома Аквінський** (1225–1274 рр.). Він навчався в монастирській школі та в університеті в Неаполі, а потім став ченцем-домініканцем.

Найвідоміша книга Фоми Аквінського — «Сума богослов'я». У ній він виклав погляди церкви на устрій світу, мораль, торгівлю, лихварство. Ця робота є своєрідною енциклопедією середньовічного світогляду.

У своїх творах Фома Аквінський намагався по-філософськи обґрунтувати католицьке віровчення. Він вважав, що віра не суперечить розуму, тому що і те, і інше є істинним. В основі людської добropорядності, на думку Фоми Аквінського, лежить «закон природи». Він є в серці кожної людини, і вимагає уникати зла і творити добро. Добродієсне життя є запорукою досягнення вічного блаженства в потойбічному світі.

Фома
Аквінський

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Середньовічний збірник законів про єретиків

Єретики — це ті безумці, що намагаються перекрутити слова Господа нашого Ісуса Христа, і надати їм іншого змісту... протилежного тому, що надали їм Святі Отці, і в який вірять Свята Римська церква, і велить берігти.

«Єресь» означає поділ, і звідси слово «єретик», тобто християнин, що відхилився від католицької релігії. Є дуже багато категорій єретиків, але дві з них найголовніші. До першої належать ті, хто вірує, але їхнє вірування має розбіжності зі справжньою вірою, яку Римська церква велить сповідати й оберігати. До другої категорії належать ті, хто взагалі не вірує, і це дуже негідні люди, які вважають, що душа вмирає разом з тілом і що ні за добро, ні за зло, зроблене людиною в цьому світі, вона не дістане ні нагороди, ані покарання.

Єретики можуть бути обвинувачені будь-якою людиною з роду перед місцевим єпископом або місцевими вікаріями. І якщо трапиться, що будуть заперечувати свою провину, то їх треба судити і передати їх потім світським суддям, і ті повинні піддати їх такому покаранню: якщо проповідував єресь, був закоренілим, то його треба спалити на вогні так, щоб він помер. І на таке саме покарання заслуговують невірні, що, як ми вже зазначили вище, у попередньому законі, не вірять ні в нагороду, ні в кару в іншому світі.

На які категорії церква поділяє єретиків? Як пропонувала карати віровідступників католицька церква?

Церковна влада, за Фомою Аквінським, вища за владу правителя. Основним завданням духовної і світської влади є сприяння загальному благу, збереженню миру й справедливості. Водночас народ має право скинути несправедливо-го і жорстокого правителя.

Філософа і богослова високо цінував папа римський. Він не раз відряджав Фому до Парижа для викладання богослов'я в університеті й для боротьби з еретиками.

Здобувши величезний духовний авторитет, Фома Аквінський дістав титул «Всесвітнього наставника» і «Князя схоластів». Його вчення було визнано єдиною істинною філософією католицизму. У 1323 р. Фома Аквінський був канонізований.

ЗНАЮ МИНУЛЕ — ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання й завдання

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Хто такі еретики? За що вони боролися? Що проповідували?
2. Дайте визначення поняття «інквізиція». Розкажіть про її дії в Європі.
3. Що називали «чорною смертю»? Які її наслідки були для Європи?
4. Які ви знаєте жемручі ордени ченців? Що відмінного і спільного було в їх діяльності, способі життя і проповідуванні?
5. Поясніть поняття «схоластика». Хто був яскравим представником цієї християнської філософії?

Мислю творчо і самостійно:

6. Назвіть відмінності між католицькою і православною церквами. Чи послаблюються вони сьогодні?
7. Кого і чому переслідувала інквізиція?

Умію працювати з картою:

8. Покажіть на політичній карті світу, вміщеній у вашому атласі, країни, населення яких найбільше постраждало від епідемії чуми.

Обговоріть у групі:

9. Чому Фома Аквінський дістав титул «Всесвітнього наставника»?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ВАМ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ: ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ

1054 р. • поділ християнської церкви на римо-католицьку і православну

§ 22. РАННЄ ВІДРОДЖЕННЯ І ГУМАНІЗМ

Пригадайте, що означає поняття «античність», які ідеї сповідувало античне мистецтво. Як ви вважаєте, де розташовані центри розвитку науки і мистецтва: в містах чи селах? Які чинники впливають на розвиток мистецтва і культури? Що означає «гуманізм», які його основні ідеї?

ДОБА ВІДРОДЖЕННЯ. З останньої третини XIII ст. у Західній Європі почав формуватися новий етап розвитку культури — **Відродження**. Назва цієї доби пов'язана з тим, що діячі культури прагнули відродити античне мистецтво, його високий художній рівень і гуманізм. Здобутки античної, нехристиянської культури засуджувалися церквою і були частково забуті, тож вони потребували відродження.

Відмітними особливостями Відродження були реалістична і гуманістична художня творчість, нерелігійне світосприйняття, уявлення про свободу і гідність людської особистості. Ця велична доба в історії світової культури поділяється на такі періоди:

- **Раннє Відродження:** середина XIII ст. — кінець XV ст.
- **Високе Відродження:** кінець XV ст. — початок XVI ст.
- **Пізнє Відродження:** перша третина XVI ст. — початок XVII ст.

ПЕРЕДУМОВИ РЕНЕСАНСУ. Батьківщиною Ренесансу була *Італія* з її багатими і процвітаючими містами. В цій країні працювало багато шкіл, тому чимало городян були письменними й добре освіченими. Розвиток господарства потребував дедалі більше інженерів, техніків, фінансистів, правників, вчителів, лікарів. Саме в містах виникла *інтелігенція* — група людей, що мала високий рівень освіти і займалася розумовою працею.

Боротьба за свої права ремісників і торговців послабила владу феодального дворянства. Виникали незалежні міські республіки, в яких формувалися нові соціальні відносини.

Відродження, або Ренесанс (від італ. rinascimento, франц. renaissance — *відродження*) — нова доба в розвитку культури що виникла за Середньовіччя і тривала у різних країнах Європи з середини XIII ст. до початку XVII ст. Відродження ґрунтувалося на ідеалах гуманізму і кращих традиціях античності. Ця епоха подарувала людству неперевершені шедеври живопису, скульптури, архітектури, наукові винаходи тощо.

Церква Святого Петра
в м. Цюріх, Швейцарія

Тут у XV ст. був встановлений
найбільший баштовий
годинник в Європі діаметром
8,64 м

Заможні городяни, активні й підприємливі, по-новому сприймали довколишній світ. На відміну від феодалів, вони прагнули розбагатіти не завдяки грабездам і захопленням земель під час війн, а займаючись торгівлею, фінансовою справою і виробництвом товарів. Городяни високо цінували час. Недарма на баштах ратуш з'явилися годинники, що нагадували про цінність часу.

Прагнення до прибутків «гнало» купців у небезпечні подорожі до далеких країн. Там мандрівні торговці долучалися до нових знань, досвіду, і переносили це до своєї батьківщини.

Городяни дедалі частіше намагалися дістати більше радощів у земному, а не в потойбічному житті. Представники міської еліти змагалися між собою в пишноті своїх палаців, розкоші домашньої обстановки й одягу. За замовленням багатих городян архітектори будували великі й вишукані будинки, а живописці і скульптори прикрашали їх картинами і статуями.

ІДЕЇ ГУМАНІЗМУ В КУЛЬТУРІ ТА МИСТЕЦТВІ ВІДРОДЖЕННЯ. Гуманісти виявляли великий *інтерес до культури Стародавньої Греції і Риму*. Саме досягнення античних філософів, поетів, художників, архітекторів і скульпторів були взірцем для митців і вчених епохи Відродження. Культура Ренесансу не відкидала і середньовічні надбання: світські традиції і мотиви народної, міської і рицарської культур.

Добу між Стародавнім світом і Відродженням гуманісти оголосили часом темряви і неучтва. Вони першими назвали цей період Середніми віками, а добу, коли вони самі жили, вважали Новим часом.

Мислителі Відродження часто ототожнювали Бога з природою, а природу й людину обожнювали. Класичні ідеали людини середньовіччя — аскета-ченця чи рицаря-воїна — заступає новий *ідеал яскравої, сильної особистості*, що, прагнучи досягти щастя на Землі, розвиває й утверджує творчі здібності своєї активної натури.

Письменники-гуманісти *оспівували природу*, але водночас описували *тогочасне бурхливе життя, прекрасні і сильні людські почуття*. Живописці продовжували ство-

рювати картини на біблійні сюжети, проте для зображення Ісуса Христа і святих їм позували звичайні люди. Дедалі більше з'являлося портретів сучасників і митців: і вельможних правителів, і простих городян.

Засуджуючи феодальні порядки, гуманісти не пропонували їх зруйнувати. Вони мріяли лише «виправити» їх через освіту знаті, від якої, на їхню думку, народу варто було чекати поліпшення свого життя.

Чимало гуманістів різко *виступали проти церкви*. Засуджуючи зловживання її ієрархів, діячі Відродження зверталися до людських радощів і проблем мирського життя. Але при цьому гуманісти не поривали з релігією.

Отже, в центрі уваги гуманістів була земля людина, з її земними радощами та повсякденною працею.

ДАНТЕ АЛІГ'ЕРІ. Засновником раннього італійського гуманізму вважають Данте Аліг'ері (1265–1321 рр.). Він був останнім поетом Середньовіччя і водночас першим поетом Відродження.

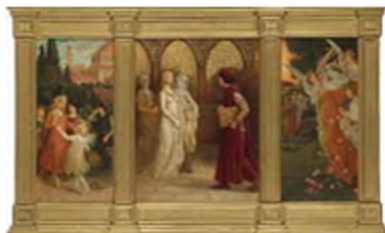
Народився Данте в італійському місті Флоренція, у знатній сім'ї. Вивчав правознавство в Болонському університеті. Ще у студентські роки захопився поезією, яка згодом принесла йому славу. Данте був активним громадянином і патріотом, у 30-річному віці він занурився у політичне життя. Але згодом зневірився в політичній боротьбі й став вигнанцем. Йому заборонили повертатися до Флоренції під загрозою смерті.

Основною подією молодості Данте було його кохання до Беатріче. Уперше він її побачив у дитинстві. Вдруге вони зустрілися через 10 років. Чарівний образ молодої жінки надихнув поета на створення прекрасних зразків ліричної поезії. Цикл віршів, народжених коханням, а згодом — раною смертю Беатріче, склав збірку «Нове життя» (1292 р.). Книжка написана італійською мовою, а не латинською, як було прийнято в часи Середньовіччя. Отже, Данте став засновником літературної італійської мови.

Вершина творчості Данте — поема «Божественна комедія» (1307–1321 рр.). Цей твір був задуманий автором як монументальний пам'ятник Беатріче. Поема

Пам'ятник Данте Аліг'ері у м. Флоренція, Італія

Сцена із «Божественної комедії» Данте Аліг'ері. Елізабет Сонрель

написана у формі «видіння», у ній йдеться про мандри поета потойбічним світом. Тут автор розкриває тему кохання як велику силу, що дає життя усьому на Землі. Про це Данте написав так: «Любов, що водить Сонце і світила».

Данте належать також політичні трактати «Бенкет», «Про монархію». Данте висував ідею національної імперії на чолі з освіченим монархом, незалежним від папи римського. Політичні вороги переслідували поета. У Флоренції він був заочно засуджений до спалення з конфіскацією (примусове і безплатне забирання) майна, кілька років блукав по Італії.

Лишаючись віруючою людиною, поет бачив єдність божественного і людського. Його гуманізм був сповнений віри у творчі сили людини. На думку Данте, людина сама має відповідати за своє благополучтя. І визначається це не багатством чи благородним походженням, а особистими людськими якостями.

ТВОРЧИСТЬ ФРАНЧЕСКО ПЕТРАРКИ. «Батьком» гуманістичної культури в Європі був поет і вчений **Франческо Петрарка** (1304–1374 рр.). Петрарка розшукував і збирав античні рукописи, вивчав не лише латинську мову, а й античну філософію, спосіб мислення римських авторів. Світову славу Петрарка здобув як поет, співець високого кохання.

У 23-річному віці у церкві Петрарка побачив дівчину Лауру, яка ще була майже дитиною, і закохався в неї. Відтоді понад 30 років поет оспівував кохану у своїх *сонетах* (ліричних віршах з особливою римою). Донині дуже мало відомо про справжню Лауру. Є відомості, що вона вийшла заміж у 18 років, народила 11 дітей і померла молододією під час епідемії чуми. Розбитий горем поет шукав зустрічі з Лаурою хоча б у мріях і снах.

Збірка сонетів Петрарки отримала назву «Канцон'єре» («Книга пісень»). Цей твір, написаний італійською, складається з двох частин: «На життя донни Лаури» (17 сонетів) та «На смерть донни Лаури» (90 сонетів). Красу Лаури (у перекладі з латинської *laurus* — *лавр*, *золоте волосся*, *приємний подих*) Петрарка порівнював із зірками, перлами і квітами. Образ Лаури, який пройшов крізь віки, нагадує красою Мадонну:

Зустріч Петрарки і Лаури в Авіньйоні.
Жозеф Манес

*Як не любов, то що це бути може?
 А як любов, то що таке вона?
 Добро? — та ж в ній скорбота нищівна.
 Зло? Але ж муки ці солодкі, Боже!
 Горіти хочу? — Відкатись неможе.
 Не хочу? — То даремна скарг луна...*

Петрарка отримав визнання за життя. Як кращого поета його увінчали лавровим вінком у Римі. Відтоді він жив при дворах правителів у різних містах Італії.

Продовжувачами справи Петрарки у становленні нової культури були його послідовники. Серед них — Джованні Боккаччо, автор безсмертного «Декамерону», де було яскраво показано повсякденне життя італійців, нещадно висміюється духовенство, лицемірство, неробство і розгульне життя ченців.

МИСТЕЦТВО РАНЬОГО ВІДРОДЖЕННЯ. Центрами італійського Раннього Відродження були великі торгові міста. Серед них особливо виділялась *Флоренція*, на той час економічно незалежне і політично самостійне місто. Ще у XIII ст. тут була ухвалена перша демократична Конституція Італії — «Встановлення справедливості». Тоді вперше людську особистість почали визначати не за соціальним походженням, як у феодальних державах, а за її особистісними характеристиками.

Нові суспільні умови позитивно впливали на творчість митців, наукові розвідки. Художники пізнавали будову людського тіла, досліджували правила перспективи і пропорцій, відображували на полотнах гру світла і тіні. Нову техніку письма вони використовували не лише для більш реалістичного зображення героїв своїх картин, а для відображення характеру і почуттів людини.

Найвизначніший твір видатного італійського скульптора *Донателло* (1386–1466 рр.) — бронзова статуя «*Давид*». Митець зобразив юного героя після його перемоги над велетнем Голіафом, на відрублену голову якого він поставив свою ногу. Подібно до грецьких богів і героїв, Давид не прикриває свого стрункого тіла одягом. Його образ сповнений внутрішньої гармонії, втілює високі духовні ознаки особистості — благородство і велич душі.

На замовлення цеху зброярів *Донателло* виконав *статую «Святий Георгій»* (покровителя воїнів). Створений скульптором образ молодого воїна став романтичним символом Флоренції.

Автограф одного з віршів Петрарки

Статую «Давид» і «Святий Георгій». Донателло

Основоположником архітектурного стилю Раннього Ренесансу став **Філіппо Брунеллескі** (1377–1446 рр.) — італійський архітектор, скульптор, вчений, один із творців теорії перспективи. Збудований за його проектом купол Флорентійського собору (1420–1436 рр.) не тільки був технічним дивом на той час, а мав виняткове суспільне та ідейно-художнє значення. Купол домінував над містом і вперше виконував пріоритетну функцію у зовнішньому вигляді будівлі, сприймався як величний світський пам'ятник, приклад торжества людського розуму.

Особливе місце посідає творчість видатного італійського художника **Сандро Боттічеллі** (1445–1510 рр.), найвидатнішого майстра Раннього Відродження. Вже перші твори митця вирізняються ніжним ліризмом. Водночас із релігійними композиціями він пише портрети, сповнені життя, душевної чистоти, витонченості.

Протягом кількох років Боттічеллі виконував замовлення для могутніх правителів Флоренції — роду Медічі. Дві найбільш прославлені свої композиції — «Народження Венери» (близько 1484 р.) і «Весна» (близько 1485) — Боттічеллі присвятив Джуліано Медічі і його коханій Сімонетті Веспуччі, прекрасний образ якої художник втілює майже в усі свої живописні роботи. Боттічеллі був також автором ілюстрацій до «Божественної комедії» Данте (1492–1497 рр.), які вирізняються глибоким драматизмом.

Ренесанс знаменував величезний переворот у світогляді людей, у культурі та мистецтві. Історик Леон Леруа так писав про своє XV століття: «Ніколи в минулому не було сторіччя, коли б культура й вільні мистецтва досягли такої досконалості, як тепер. За останні сто років не тільки

Купол собору Санта Марія дель Фьоре.
Флоренція, XV ст.

Собор Санта Марія дель Фьоре будували близько 100 років. На початку XV ст. постало неймовірно складне технічне завдання: спорудити купол діаметром 42 м. За цю роботу взявся Брунеллескі, ювелір за фахом, архітектор-аматор. Після точних розрахунків він запропонував звести купол методом цегляної кладки без спорудження будівельних лісів. Купол заввишки 91 м було збудовано в 1446 р. Його вага — близько 9 тис. тонн. Це архітектурне диво є одним з яскравих свідчень людської геніальності доби Ренесансу.

стали очевидними речі, перед тим сховані у п'їтьмі неуцтва, а й відкрито невідомі древнім нові моря, нові землі, нові типи людей, законів, звичаїв, нові трави, дерева, мінерали, зроблено нові винаходи: книгодрукування, артилерія, компас...».

ЖИВА ІСТОРІЯ: документи, особистості, цікаві подробиці

«Народження Венери» — одне з найбільш світлих творів Раннього Відродження. Художник зображує оголену богиню Венеру (Афродіту), яка ковзає по поверхні моря у величезній мушлі. Ліворуч дмуть на неї алегоричні фігури вітрів, праворуч на березі богиню зустрічає німфа, щоб покрити її прозорим, затканим квітами плащем.

Картини Сандро Боттічеллі

«Народження
Венери»

«Весна»

Сюжет картини «Весна» не зовсім зрозумілий. Наприклад, складно пояснити, чому в лівій частині композиції зображено античного бога Меркурія. Фігури взагалі не поставлені в якісь дієві відносини між собою. Венера в пишному вбранні в центрі картини, танцюючі грації, Меркурій, Весна йде у супроводі німфи, яку ловить Зефір, — всі вони живуть у фантастичному зачарованому саду серед плодів і квітів незалежним один від одного життям. Рисами трагізму і втоми художник наділяє особу самої Весни.

Висловіть свої міркування щодо сюжетів картин Боттічеллі.

**ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ:
запитання й завдання**

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Поясніть поняття «Відродження».
2. На які періоди поділяють добу Відродження в історії світової культури?
3. Назвіть передумови Ренесансу.
4. Чому гуманісти виявляли великий інтерес до античної культури?
5. Хто є засновником раннього італійського гуманізму? Розкажіть, чим уславилася творчість цього митця.
6. Чому Петрарку вважають «батьком» гуманістичної культури в Європі?
7. Поясніть, чому центром Раннього Відродження була Флоренція.
8. Дайте характеристику творчості Донателло, Брунеллескі, Боттічеллі.

Мислю творчо і самостійно:

9. Використовуючи текст підручника, додаткову літературу й інтернет-ресурси, підготуйте комп'ютерну презентацію «Художні роботи майстрів Раннього Відродження».

Обговоріть у групі:

10. Які ідеї гуманізму були визначальними в мистецтві Відродження? Які з них найбільш до вподоби вам?

**ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ВАМ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ:
ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ**

Середина XIII ст. – кінець XV ст. • доба Раннього Відродження в Європі

§ 23. Практичне заняття.

ХРИСТИЯНСЬКІ ХРАМИ В ЖИТТІ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ЄВРОПЕЙЦІВ

1. АРХІТЕКТУРНІ СТИЛІ

Пригадайте з уроків образотворчого мистецтва, що таке архітектура. Які її стилі вам відомі? Використовуючи текст підручника, додаткову літературу й інтернет-ресурси, підготуйте розповідь про особливості архітектури романського або готичного стилів (*на вибір*). Доберіть ілюстративний ряд. Свою роботу представте однокласникам.

Стилістичні особливості середньовічного мистецтва IX — XII ст. яскраво втілювала архітектура. Як ви вже знаєте, архітектура — це мистецтво проектування і будівництва споруд та їх комплексів, що формують просторове середовище для життя і діяльності людини. Видатні зразки архітектурних споруд є культурно-історичними пам'ятками.

На архітектуру, як і на все мистецтво цієї доби, значний вплив мало християнство. Діючі храми розширювали; неміцні, плоскі, дерев'яні перекриття замінювали довговічними кам'яними склепіннями. Зводили храми ценці спільно з найманими ремісниками.

Спочатку середньовічна архітектура орієнтувалася на візантійський взірець. Згодом сформувалися два основні архітектурні стилі тих часів: *романський* і *готичний*.

РОМАНСЬКИЙ СТИЛЬ. Романський стиль сформувався у X ст. і панував в архітектурі понад 300 років. Будівельники запозичили елементи цього стилю в архітектурі давніх римлян, чим зумовлена його назва.

Основними типами архітектурних споруд у романську епоху були замки, монастирські ансамблі й храми. Їх відмітними особливостями були масивні кам'яні склепіння, потужні стіни з нечисленними вузькими вікнами, ступінчасто-поглиблені входи.

Романські будови не були багатими на архітектурні оздоблення

Костьол в абатстві Сант Антімо,
Італія, XII ст.
а — башта; б — вікна; в — апсиди

Ротонда Сан-Лоренцо та її внутрішнє оздоблення в м. Мантуя, Італія, XI ст.

Церква-ротонда Аскольдова могила в м. Київ, Україна (відбудована в XVIII ст.)

Які архітектурні особливості цих споруд вказують на романський стиль?

ні ззовні, ні всередині. Найважливішим їх елементом були бапти. Ознакою цього стилю є також напівкруглі арки на стінах, в отворах вікон, біля входу в собор. Стіни храмів і замків прикрашали фресками, широко використовували для їх оздоблення вітражі. У центрі романських храмів розміщували зображення Ісуса Христа або Богоматері, нижче — ангелів, апостолів, святих.

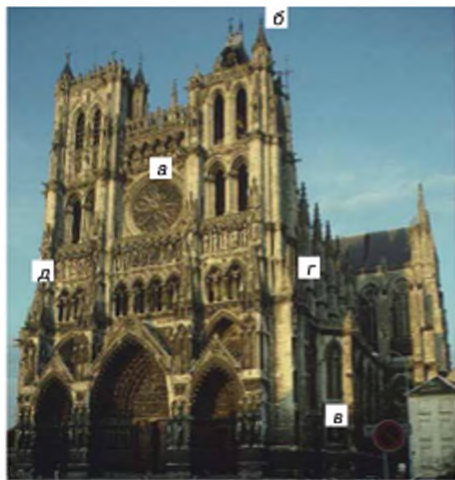
Своєю суворістю і могутністю романські храми нагадують фортеці. І це не випадково, бо інколи вони справді надавали прихисток населенню навколишньої місцевості.

ЖИВА ІСТОРІЯ: документи, особистості, цікаві подробиці

Знаменитий ангел, що плаче, в Ам'єнському соборі, Франція

Яскраві зразки готичного стилю з'явилися у Франції. Тут у XII—XIII ст. провадилося таке бурхливе будівництво, що, за підрахунками вчених, на спорудження храмів було витрачено більше каменю, ніж у Стародавньому Єгипті. Серед будівель, спорudzених у той час, і сьогодні вражають собори в Реймсі та Ам'єні, Лані та Бове, Шартрі та Парижі. Фундаменти цих будівель закладалися на глибину до 10 м, а їх вежі підносилися на висоту 40-поверхового будинку. Ці величні собори мали вмістити майже всіх мешканців тогочасного міста. Так, Ам'єнський собор вміщував до 10 тис. вірян.

Кафедральний собор Нотр-Дам в Ам'єні. Франція, XIII ст. (сучасне фото)

а — розета — кругле вікно, в якому вміщався вітраж;
 б — висока вежа — слугувала для спостереження, з неї було видно все навкруги;
 в — великі вікна, що пропускали багато світла до приміщення;
 г — підпори і колони, що надавали міцності споруді.
 Завдяки цим зовнішнім підпорам готичні храми були вищими та виглядали менш масивно, ніж романські.
 д — архітектурні деталі: кам'яне різьблення, що оздоблювало фасад будови

ГОТИЧНА АРХІТЕКТУРА. З середини XII ст. в Європі розвивався готичний стиль. Його назва виникла в Італії пізніше, у XVI ст., і була пов'язана з назвою варварських племен готів.

Готичну архітектуру характеризує стрілочатість і легкість. Найважливішими ознаками цього стилю є тонкі стіни, висока стрімка аркова стеля, великі вікна, прикрашені кольоровими вітражами, просторі зали, наповнені повітрям. Важливою особливістю готичного стилю була спрямованість будівлі вгору.

Усього цього можна було досягти лише завдяки новій системі і техніці будівництва. Конструкція спиралася на несучий каркас, збудований поза стінами собору. Це дало змогу будівельникам споруджувати собори небаченої висоти з тонкими стінами і великими стрімчастими вікнами. Обриси стрілочастих арок на стінах нагадують мереживо на воді. Стрімчасті вікна, стрілочасті арки, високі ажурні башти готичних храмів створюють дивовижне враження летючості, пориву в піднебесся.

Кафедральний собор Дуомо в м. Мілан (Італія) будувався у XIV — XIX ст. (сучасне фото)

Побудований в стилі полум'яної готики з білого мармуру. В соборі розміщено 3400 статуй

ХАРАКТЕРНІ РИСИ РОМАНСЬКОГО І ГОТИЧНОГО АРХІТЕКТУРНИХ СТИЛІВ.

Подвійне вікно
романського
стилю

Вікно
готичного
стилю

Романський стиль (X – XII ст.)	Готичний стиль (середина XII – XV ст.)
Товсті масивні стіни, на яких покоїться важкий напівкруглий звід	Високі, наче спрямовані в небо, будови, що створюють враження легкості
Потужні приземисті будівлі, що ззовні схожі на фортеці	Звід будівлі покоїться на опорних стовпах, простір між ними забудовувався легкими стінами
Вузькі вікна, що нагадують бійниці	Ажурні великі і маленькі башти, а також шпилі, що звужуються догори
Широке використання напівкруглих арок: на стінах, в отворах вікон, при вході до собору. Використовувалися вітражі	Величезні вікна з вітражами
Оздоблення стін фресками	Прикрашання храмів і будівель скульптурними композиціями

2. ГОТИЧНА СКУЛЬПТУРА, ФРЕСКИ, ВІТРАЖІ

Пригадайте з уроків образотворчого мистецтва, що таке скульптура, фрески, вітражі. Використовуючи текст підручника, додаткову літературу й інтернет-ресурси, підготуйте презентацію про роль зазначених видів мистецтва у готичних і романських храмах (соборах). Свою роботу проілюструйте й представте в класі.

Важливим елементом архітектурного оздоблення є **скульптура**. Як вам уже відомо, це вид образотворчого мистецтва, твори якого мають об'ємну або рельєфну форму і виконуються способом витісування, виливання, різьблення, ліплення тощо з твердих чи пластичних матеріалів (каменю, металу, дерева, глини і т. ін.). Творами цього виду мистецтва є статуя, бюст, барельєф тощо.

У готичному храмі скульптура ніби сповнює споруду рухом. Вона відіграє роль, з одного боку, архітектурного оздоблення, з іншого — енциклопедії знань і уявлень про світ середньовічної людини. Водночас із скульптурами святих, ангелів, Ісуса Христа, Діви Марії, демонів з'явилися статуї і барельєфи звичайних людей. Окрім цього, всі скульптури набули людських рис і характеру.

Особливістю скульптури в готичному храмі є також те, що статуї майже завжди об'ємні, вільно стоять на своїх п'єдесталах біля стіни, часто виступаючи за її межі. Складки одягу підкреслюють об'ємність постаті.

Шедеври готичної скульптури вважають *портретні зображення маркграфа Еккхарда і його дружини Ути* в соборі Наумбурга (*Німеччина*). В образі маркграфа скульптор представив грубого, чуттєвого, владного рицаря тих часів. Він тримає себе з гідністю, усвідомлюючи свою силу і владу. Цілковитою протилежністю йому є Ута — справжнє уособлення жіночності.

Так у надрах готичного стилю виявлялося зацікавлення людиною і світом, в якому вона живе. Особливого розвитку це отримало у подальші часи, в період Високого Відродження, який ви вивчатимете пізніше.

Храми та інші споруди романського стилю оздоблювали *фресками* (від італ. affresco — *свіжий*) — живописом на вологій штукатурці.

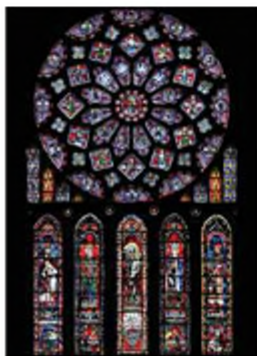
Скульптурні портрети Еккхарда і Ути фон Балленштед (бл. 1250–1260 рр.) в Наумбургському соборі, Німеччина

Ісаак благословляє Іакова (фрагмент фрески в церкві Сан-Франческо в м. Accisi, Італія)

Архангел (фреска в Софійському соборі в м. Київ, Україна)

Шартрський собор у французькому місті Париж та його вітражі (сучасне фото)

Поява великих вікон дала поштовх до розквіту вітражів — мозаїки з кольорового скла, яка за допомогою зв'язок (у середні віки використовували свинець) з'єднувалася в художню композицію. У XIII ст. вітражі поширилися по всій Європі.

У католицьких храмах вони відтворювали біблійні сюжети і замінили розписи. В них використовувалися також геометричні та рослинні орнаменти. Кольорове світло, що потрапляло до приміщення через вітражі, створювало виняткову атмосферу. Яскравим підтвердженням цього є Шартрський собор (Франція), оздоблений 173-ма вітражами площею 2000 м².

ЗНАЮ МИНУЛЕ — ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання й завдання

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Охарактеризуйте архітектурні особливості романських храмів (соборів).
2. Що є характерним для готичного архітектурного стилю?
3. Чим готична архітектура відрізняється від романської?
4. Розкажіть про особливості готичної скульптури.
5. Яку атмосферу в католицькому храмі створюють фрески, вітражі?

Мислю творчо і самостійно:

6. У чому відмінність середньовічної скульптури від античної?
7. Дізнайтеся, чи є у вашому населеному пункті, обласному центрі споруди, побудовані в романському або готичному стилі. Як і чим вони оздоблені?

Мандрівка п'ята

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

- Формування Польського та Угорського королівств
- Новгородська боярська республіка.
Александр Невський
- Утворення та зміцнення Московської держави
- Чеське королівство.
Ян Гус і Гуситські війни
- Виникнення слов'янської писемності.
Кирило і Мефодій

§ 24. ФОРМУВАННЯ ПОЛЬСЬКОГО ТА УГОРСЬКОГО КОРОЛІВСТВ

Пригадайте, кого стародавні римляни називали варварами. Що означає Велике переселення народів? На яких територіях Римської імперії та поза її межами жили варварські племена? Коли загинула Західна Римська імперія? Користуючись знаннями з історії України, поясніть поняття «князь», «дружина». Пригадайте, що означає станова монархія. У яких країнах за часів Середньовіччя вона була встановлена?

Кам'яний ідол чотирилікого бога був знайдений у річці Збруч на Подолі (сучасна Україна). Подібні ідоли були і в інших слов'янських племен

СЛОВ'ЯНИ В ДАВНИНУ. Слов'яни мають давню і багато в чому таємничу історію. Одні вчені вважають, що слов'яни прийшли в Європу разом із гунами. На думку інших істориків, прабатьківщиною слов'ян є землі від правобережжя Дніпра до північного Прикарпаття (тобто, територія сучасної України). При цьому населення слов'яно-сарматського племінного союзу антів було прямими предками українців.

Збереглися письмові відомості щодо слов'янських племен доби Середньовіччя. Про одного з вождів Антського союзу розповідає в «Історії готів» готський історик Йордан. У римських джерелах можна знайти перші відомості про слов'ян, що належать до IV ст. Історики Римської імперії вперше згадують їхню назву — *славяни (slavini)*. За раннього Середньовіччя слов'ян називали також *венетами*.

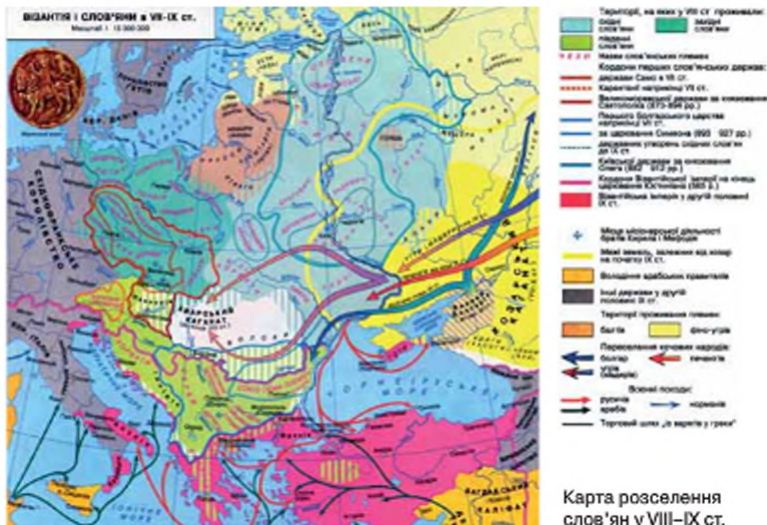
Спільно з іншими варварськими племенами слов'яни рухались Європою під час Великого переселення народів, воювали з Римською імперією, що врешті закінчила своє існування. Близько 550 р. слов'яни здійснювали напади на Візантію.

У VI ст. слов'яни займали величезну територію від Лаби (Ельби) на заході до середнього Подніпров'я на сході, від Балтійського моря на півночі до Дунаю і Чорного моря на півдні.

Історики виділяють три групи слов'ян, які сформувалися у VI — IX ст.

До *західних слов'ян*, які жили між Віслою і Лабою, відносять такі племена: лютичі, помор'яни, кашуби, лужичани, поляни, мазовшани, дуліби, чехи, хорвати, морави, словаки та ін. Це були предки сучасних народів — *поляків, чехів, словаків*.

Південні слов'яни жили на Балканському півострові. Племена словенців, хорватів, сербів, союз семи племен та інші були предками таких сучасних народів, як *словенці*,

Карта розселення слов'ян у VIII–IX ст.

хорвати, серби, чорногорці, македонці, боснійці, болгари.

Племена *східних слов'ян* жили на величезному просторі від річки Прут на заході й до Волги на сході, від Чорного моря на півдні й до Ладозького озера на півночі. До них належали такі племена: білі хорвати, волиняни (дуліби), тиверці, дреговичі, деревляни, поляни, уличі, сіверяни, радимичі, кривичі, ільменські словени, в'ятичі. Тут бере початок складна історія формування *українців, білорусів, росіян*.

У середині I тисячоліття зароджується більшість європейських народів, чиї землі лежали уздовж північного кордону Римської імперії. Відтоді ж простежується історія *праукраїнців* — предків української національної спільноти.

У ході свого розвитку та під загрозою нападу ворогів слов'яни об'єднувалися в *союзи племен*. На чолі їх стояли *князі* — *військові вожді*. Князі та їх *дружинники* (княже військо) воювали з сусідніми племенами, захоплювали військову здобич і мали великий авторитет серед сородичів. Проте всі важливі питання в слов'янських племенах вирішували на *віче*.

Віче (від старослов'ян. вет — *рада*, і віщати — *говорити*) — загальні збори слов'ян, на яких вирішувалися найважливіші питання.

Пам'ятник Само
в м. Дубняни,
Чехія

Деякі із союзів племен стали основою для утворення слов'янських держав, зокрема — Само (VII ст.). Як йдеться у середньовічних джерелах, ця держава постала в ході боротьби слов'ян проти аварів, а пізніше — франків. До її складу входили племена словаків, чехів, моравів, сербів та ін. Після смерті правителя Само у 658 р. це державне утворення розпалося.

УТВОРЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. МЕШКО I ТА БОЛЕСЛАВ I ХОРОБРИЙ. Польські племена жили на землях між річками Одра на заході й Західний Буг на сході, що на півночі омивалися Балтійським морем, а на півдні межували з Карпатськими горами. Понад 80 % цих земель покривали густі ліси, які називають пуца.

Уздовж річки Вісла жило плем'я *мазов'ян*, а на захід від них — *поляни* (його назва така сама, як усхіднослов'янського племені поляни, що на території сучасної Київщини). Поляни заснували місто Гнезно, яке вважається першою історичною столицею Польщі.

ЖИВА ІСТОРІЯ: документи, особистості, цікаві подробиці

Герб Польщі

Напевно, немає в сучасній Польщі людини, яка не знала б легенду про заснування польської держави. А звучить вона так: мандрували троє братів — Лех, Чех і Рус. Лех заснував столицю своєї держави на місці, де стояло дерево з гніздом білого орла. На його честь він назвав град Гнезном (Gniezno). Чех подався на південь, а Рус — на схід. Від імен братів, за цією легендою, отримали свої назви яхи (поляки), чехи і русичі. А білий орел став гербом Польської держави.

Які ще легенди про заснування міст вам відомі?

Лех, Чех і Рус (сучасна скульптура з дерева)

Реконструкція Гнезна часів
Болеслава I Хороброго.

Місто займало площу 6 га, а висота його
дерев'яно-земляних
захисних валів сягала 10–12 м.

Мешко I та Болеслав I Хоробрий.

Портрети роботи

Яна Матейка,

*створені за творчою увагою
художника, XIX ст.*

Першим князем полян, про якого відомо історикам, був **Мешко I** (960–992 рр.) з династії П'ястів. Підкоривши інші племена, що жили уздовж Вісли, він поступово усвідомив, що для налагодження зв'язків із провідними середньовічними державами Європи треба відмовитися від язичництва. Мешко I одружився з чеською княжною Добрава, яка була християнкою, і сам 966 р. прийняв християнство.

Після смерті Мешка на княжий трон сів його 25-річний син **Болеслав I** (992–1025 рр.), якого пізніше назвали Хоробрим. Він був енергійним і рішучим правителем, який завершив об'єднання польських земель.

Свідченням зростання авторитету Болеслава I був дозвіл папи римського на створення архієпископства з центром у Гнезно, а також візит до польської столиці імператора Священної Римської імперії Оттона III. Ці події значно зміцнили міжнародний авторитет Польської держави.

Болеслав Хоробрий і Святополк біля
Золотих воріт Києва. *Ян Матейко*

Пригадайте, коли княжив у Києві Володимир Святославич. Якою визначною подією відзначилося його правління?

Казимир Відновитель повертається до Польщі. *Войцех Герсон*

би спромігся посадити зятя на київський великокняжий престол.

У 1025 р. Болеслав I самочинно проголосив себе королем, проте це не визнали папа римський та імператор Священної Римської імперії. Недовзі Болеслав I Хоробрий помер.

За наступників Болеслава I Польська держава потерпала від внутрішніх конфліктів та воєн із сусідами, яким вдалося загарбати чимало польських земель. Військовий похід до Польщі в 1031 р. здійснили й київські князі Ярослав Мудрий і Мстислав.

Польську державу об'єднав та укріпив Казимир I Відновитель (1034–1058 рр.) з допомогою Ярослава Мудрого. Союз руського і польського князів, за традиціями тих часів, був підкріплений родинними зв'язками: Казимир I одружився із сестрою Ярослава Доброгою, а свою сестру Гертруду видав заміж за Ярославового сина Ізяслава.

Владіслав I Локетек. Так у XVIII ст. уявляв собі польського князя італійський художник Марчелло Баччареллі

ЗМІЦНЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ Й КОРОЛІВСЬКОЇ ВЛАДИ. ВЛАДИСЛАВ I ЛОКЕТЕК. Міжусобиці в Польщі тривали ще багато років, та й сусіди зазіхали на польські землі. У XII ст. частина їх відійшла до Данії та Німеччини. У 1241 р. після розорення східнослов'янських князівств, польською територією прокотилася монголо-татарська неволя. Наприкінці XIII ст. польські землі були об'єднані з чеськими під владою чеського короля. З півночі над Польщею нависла загроза Тевтонського ордену.

Постійні зовнішні загрози, безлад у Польщі, розбої на дорогах спонукали до об'єднання країни. У цьому були зацікавлені польські городяни і селяни, представники вер-

хівки польського суспільства — шляхта, а також дучівництво. Перепонами для об'єднання були польські магнати, які прагнули повного панування на своїх землях, та міста, які мали торговельні зв'язки з іншими державами і не хотіли втрачати своєї автономії.

Об'єднання польських земель очолив князь маленького брест-куявського князівства **Владіслав I Локетек** (правив Польщею у 1305, 1306–1311, 1312–1333 рр.). Він був так прозваний за невеликий зріст: за деякими свідченнями — до 140 см. «Малий зростом, незламний духом», — так казали про вольового й енергійного князя.

Владіславу I вдалося об'єднати польські землі Малопольщі, Кувяві та Гданського Помор'я. Але проти його дій виступили польські магнати, німецьке населення великих міст і сусідня держава Бранденбург. Проте терпляче й наполегливо польський володар вів свою боротьбу, і поступово, за підтримки шляхти, об'єднав велику частину польських земель.

У 1320 р. у місті Краків гвезнінський архієпископ урочисто коронував Владіслава I Локетєка польською короною. Але йому так не вдалося встановити владу над усією країною. Окремі польські землі зберігали свій устрій, свої органи управління.

ПОСИЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА КАЗИМИРА III ВЕЛИКОГО. Наступником на троні Владіслава I Локетєка став його 23-річний син **Казимир III** (1333–1370 рр.), останній з династії П'ястів. Він був єдиним польським монархом, який отримав прізвисько **Великий**.

На відміну від батька, Казимир у зовнішній політиці віддавав перевагу дипломатичним методам. Для нормального існування Польської держави треба було, насамперед, вирішити спірні питання з сусідами. У 1343 р. Польща уклала мирну угоду з *Тевтонським орденом*, згідно з якою хрестоносці повернули Кувявію та Добжинську землю. У 1348 р. Казимир III відмовився від прав на Сілезію, завдяки чому *Польща здобула мир з Чехією*. У 1355 р. Мазовія (історична область на сході Польщі, центральним містом якої є сучасна столиця цієї держави — Варшава) визнала васальну залежність від Польщі.

Проте агресія короля, спрямована на схід, на захоплення руських земель, створила для Польщі нові проблеми. Кілька століть це відволікало сили країни від боротьби за повернення власне польських західних земель. У 1340 р. Казимир III Великий *вдерся з військом у Галичину* (тери-

Казимир III Великий.
Портрет роботи Яна Матейка, XIX ст.

Печатка Казимира III Великого

торія сучасної України), нібито для захисту католиків. Він захопив Галич і Львів, пограбував державну казну, забрав символи влади галицько-волинських князів. Але галицькі бояри звернулися по допомогу до своїх сеньйорів-татар. Ті напали на Польщу і пограбували її. Казимир відступив до Кракова. У 1349 р. польський король удруге напав на Галичину. Між Польщею і Литвою розпочалася тривала війна за Галицько-Волинську землю.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Магдебурзьке право, надане Казимиром III місту Львів

17 червня 1356 р. Казимир III надає Львову магдебурзьке право. В документі від імені польського короля йшлося:

...Дбаючи про численні клопоти і незручності, що наше місто Львів зазнало від усіляких немилосердних ворогів, прагнемо, щоб це місто процвітало і збільшувало свої вигоди, прибутки, користі й добробут. Для втіхи згаданого міста й збільшення кількості його вірних жителів даємо і встановлюємо вищезгаданому містові на вічні часи німецьке право, яке по-простому називається магдебурзьким... Нарешті, звільняємо згадане місто і його жителів від усіх юрисдикцій каштелянів, воєвод, суддів, підсудків, возних і від влади будь-кого, яким би іменем не називався; так, щоб перед ним або перед будь-ким з них у великих і малих справах міщани не відповідали, а тільки — перед своїм війтом, а війт — перед нами або нашим старостою, якому ми це доручимо тільки за умови, що війт буде запрошений або викликаний нашою або нашого старости грамотою та відповідатиме тільки згідно зі своїм німецьким правом. А в кримінальних справах чи будь-яких, які виникають, війтові згаданого міста надається повне і цілковите право судити, виносити вироки, карати та вирішувати так, як передбачає та вимагає німецьке право. Усьому згаданому містові і всім, хто мешкає та перебуває в ньому, надаємо вищеназване магдебурзьке право, однак з особливою нашої прихильності іншим народам, що живуть в тому місті, а саме: вірменам, євреям, сарацинам, українцям та іншим народам будь-якого походження та статусу, надаючи виняткову ласку, хочемо зберегти їх згідно з їхніми незмінними обрядами і правами, даючи їм можливість будь-які справи, в тому числі й кримінальні, які виникнуть між ними самими або між ними й іншими, вирішувати за магдебурзьким правом і при війті відповідно до їхнього поданого та внесеного прохання...

За якими правовими нормами мало жити місто Львів згідно з королівським рішенням? Які рядки документа засвідчують посилення центральної королівської влади? Як визначалися права представників різних народів — мешканців Львова?

Краківський
гріш, лицьовий
бік (копія,
латунь)

Краківський (Ягелонський) університет — перший вищий навчальний заклад у Польщі, заснований Казимиром III (сучасне фото)

У результаті Галичина відійшла до Польщі, а Волинь — до Литви. Внаслідок цього територія Польської держави збільшилася майже удвічі.

Казимир III Великий розумів надзвичайну важливість внутрішнього об'єднання і розвитку держави, тому саме на цьому зосередив свою увагу. Він перетворив удільні князівства на воєводства і землі, якими від королівського імені управляли старости. На відміну від воєвод, яких обирали місцеве знать, старост призначав сам король.

Були створені загальнопольські органи влади. У 1337–1346 рр. Казимир III здійснив грошову реформу. Карбований королем срібний «краківський гріш» сприяв пожевленню торгівлі й посилював економічну єдність країни.

У 1346–1347 рр. Казимир III видав Віслицький статут, у якому законодавчо закріплювалося існування стано-вої монархії в Польщі.

Казимир III активно будував міста та поширював на них передове на той час магдебурзьке право. Для сприяння економічному й суспільному розвитку король надав рівні права вірменам, євреям, українцям та представникам інших народів, а також захищав селянство від надмірних утисків панів. У 1364 р. Казимир III заснував Краківський університет — найдавніший і один з найбільших у Польщі, один з найстаріших у Європі.

Таким чином, Казимир III Великий став легендарною постаттю, одним з найвидатніших діячів в історії Польщі.

Прийняття Віслицького статуту.
Карол Маркані

ПОХОДЖЕННЯ УГОРЦІВ І ЗДОБУТТЯ НИМИ НОВОЇ БАТЬКІВЩИНИ. Походження угорців (за самоназвою — *мадарів*), як і слов'ян, лишає чимало запитань історикам. Вчені вважають, що древня прабатьківщина угорців розташовувалася за Уральськими горами. Відомо, що у першій половині I тисячоріччя до н.е. вони, перемістившись південно-західніше від Уралу, кочували зі своїми чередами по безкраїх степових просторах Поволжя. Ці місця називали «древньою Угорщиною».

ЖИВА ІСТОРІЯ: документи, особистості, цікаві подробиці

Про великий похід угорців у бік Карпат є древня легенда. Угорські племена поставили собі завдання завоювати нові території і віднайти батьківщину. Угорці досі називають це «завоюванням батьківщини на Дунаї», або «здобуттям батьківщини». Вожді семи угорських племен, відповідно до східного звичаю, уклали союз, скріплений кров'ю. Обраний князь Арпад установив суворий порядок і дисципліну. Завдяки цьому похід був успішним. До Карпат дісталася майже півмільйона угорців.

Перехід мадяр через Карпати
(мініятура XIV ст.)

Перехід князя Арпада через Карпати. Величезне за розмірами полотно площею 1800 м² було написано художниками А. Фесті, Л. Меднянським і Є. Барчаї у 1896 р. до святкування 1000-річчя від завоювання мадярами Угорщини

Що є спільного й відмінного у зображенні історичної події періоду Середньовіччя та за Нового часу?

Під час Великого переселення народів угорські племена разом із гунами рушили до Європи. Згодом вони опинилися на території від Дніпра до нижньої течії Дунаю. Тут вони перебували в залежності від хозар і болгар. Історики вважають, що тодішній союз *мадарських племен* становили сім власне угорських племен і три хозарські роди, відомі під назвою кавари.

У 895 р., рятуючись від набігів печенігів, угорські племена під керівництвом свого вождя Арпада, взявши з собою жінок, дітей і худобу, вирушили в бік Карпат.

Осівши на зайнятій території, угорські племена випасали худобу, займалися землеробством. Угорські воїни, подібно до нормандців і вікінгів, протягом багатьох десятиліть здійснювали грабіжницькі набіги. Як відгомін тодішніх часів, у легендах і казках багатьох європейських народів описуються страшні *огри* — людожери, валетні, жорстокі й безжалісні. Набіги угорців тривали доти, доки німецький король Оттон I не завдав їм рішучої поразки в битві під Аугсбургом 955 р.

Для нащадків Арпада, щоб закріпитися в Європі, важливо було перейняти європейський спосіб життя. Це означало прийняти християнство й створити державу. Правнук Арпада князь Гейза, прийнявши християнську віру, продовжував, однак, поклонятися древньоугорським богам. Але сина Іштвана (який став згодом першим угорським королем) виховували по-іншому.

УГОРЩИНА ЗА ІШТВАНІ ТА ЙОГО СПАДКОЄМЦІВ.

Мудрий князь Гейза запросив для сина вчителів — німецьких місіонерів, заселив двір німецькими рицарями. Гейза посприятвував Іштвану в дружини Гізеллу — сестру баварського короля. Таке виховання досягло поставленої мети. Іштван I (997–1038 рр.) продовжив почату батьком політику.

За правління Іштвана I в країні здійснювалося навернення язичників у християнство, а навчання цієї релігії стало обов'язковим для всіх підданих. Будівництво церков і єдиний адміністративний розподіл території держави на церковні округи сприяли об'єднанню розрізнених племен. Поселенці-ченці трудилися не тільки над поширенням нової віри. Вони навчали людей садівництва, виноградарства і різних ремесел. Ченцями були закладені основи *угорської писемності*.

1000 року Іштван I на його прохання був коронований папою римським.

Вогнем і мечем боровся Іштван I з язичниками, вождями, які намагалися повернути племінний устрій і втрачену

Арпад —
вождь
угорських
племен

Іштван Святий
приймає
посланців папи
римського,
які принесли
корону.
Пітер Йозеф
Верхаген

владу. Король конфіскував їхні володіння і створив всюди *округи* королівських замків. Ними він управляв через своїх ставлеників — *ішпанів*. Ця система округів донині становить основу сучасного адміністративного поділу Угорщини.

Як результат широкомасштабної організаторської діяльності Іштвана I (у 1083 р. він був канонізований), виникла християнська держава європейського типу. Угорське королівство протистояло «Священній Римській імперії німецької нації» і здобуло перемогу над військами імператора Конрада II.

За наступників Іштвана I, до кінця XI ст., Угорщина перетворилася на *централізовану державу*, яка розпочала завоювання на сході й півдні.

Першою середньовічною угорською «конституцією» була видана в 1222 р. королем Андрашем II «Золота Булла». У документі закріплювалися привілеї різних прошарків панівного класу (барони, помісні дворяни). Дворяни були наділені правом висловлювати незгоду з думкою короля, який дотримав обіцянку скликати державні збори щороку.

Відносно мирний розвиток був перерваний у 1241 — 1242 рр. вторгненням монгольської армії Чингізхана. Війна призвела до спустошення Угорщини й загибелі третини її населення.

Підняти країну з руїн удалося королю Белі IV (1235—1270 рр.), якого вважають «другим засновником угорської держави» після Іштвана I.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання й завдання

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Що вам відомо про життя слов'ян у давнину?
2. Поясніть поняття: «князі», «дружинники», «віче».
3. Розкажіть про утворення Польської держави. Яке місто було першою столицею Польщі?
4. З якими викликами зіткнулася Польща у XIII ст.?
5. Розкажіть про діяльність Владіслава I Локетек.
6. Охарактеризуйте наслідки реформ Казимира III Великого?
7. Яким чином угорські племена здобули нову батьківщину в Угорщині?
8. Як Іштвану I вдалося утвердити християнство в Угорщині?

Мислю творчо і самостійно:

9. Яку роль в історії Польщі й Угорщини відіграли відповідно Казимир III Великий та Іштван I? Охарактеризуйте особливості їх правління.
10. Казимира III Великого називали «королем селян» і казали, що «він застав Польщу дерев'яною, а залишив її кам'яною». Як ви розумієте ці висловлювання?
11. Який документ, прийнятий у європейській країні 1215 р., нагадує «Золоту Буллу» — першу середньовічну угорську «конституцію».

Умію працювати з картою:

12. Покажіть на карті, вміщеній у вашому підручнику на с. 171 або в атласі, райони розселення західних, східних і південних слов'ян.

Обговоріть у групі:

13. Доведіть, що за Казимира III Великого значно зміцнилася королівська влада в Польщі.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ВАМ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ: ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ

- 1000 р.** • коронування Іштвана I
1333–1370 рр. • правління Казимира III Великого

§ 25. НОВГОРОДСЬКА БОЯРСЬКА РЕСПУБЛІКА. АЛЕКСАНДР НЕВСЬКИЙ

Навіть східнослов'янські племена і покажіть на карті місця їх розселення. Пригадайте, що означають поняття: «варяги», «сармати», «літопис», «віче», «республіка», «аристократія». Користуючись знаннями з історії України, розкажіть версії походження назви «Русь».

Література з історії українського народу

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ ПЛЕМЕНА: ПОХОДЖЕННЯ І МОВА. Вам вже відомо з попереднього матеріалу підручника, що у VI–IX ст. слов'яни розселилися на величезній території, де сформувалися три їхні групи: західні, південні і східні. Тоді розпалася єдина слов'янська прामова* і почали формуватися особливі культури слов'ян.

Звичайно, у сучасних слов'янських народів зберігаються схожість певних звичаїв, традицій, мов. Наприклад, представники *східних слов'ян* (українці, білоруси) легко розуміють мову один одного. Українці можуть, з дещо більшими труднощами, зрозуміти представників *західних слов'ян* (чехи, поляки) та *південних* (болгари, серби). Набагато складніше зрозуміти мову *скандинавів* (шведи, данці). Натомість самі скандинави досить легко розуміють один одного.

За радянських часів поширеною була теорія походження трьох східнослов'янських народів — українців, білорусів, росіян — з однієї «давньоруської народності», яка, мовляв, сформувалась у Київській Русі. Проте історики минулого і сьогодні спростовують цю теорію. Російські історики Василь Ключевський і Михайло Покровський, українські — Михайло Драгоманов і Михайло Грушевський та багато інших вважають приналежність княжого Києва до історії українського народу, а не міфічної «давньоруської народності».

Сучасний український історик Леонід Залізняк пише: «На безкраїх просторах від Балтії на півночі до Чорного моря на півдні, від Вісли на заході до Верхньої Волги на сході жив *не єдиний давньоруський народ, а величезна кількість різноетнічних племен*. Літописи згадують

*Прामова — давня мова предків, з якої виникли нові споріднені мови. Наприклад, зі слов'янської прамови виникли сучасні українська, білоруська, польська, російська та інші слов'янські мови. Їх єдине коріння — прामова — пояснює їх певну схожість.

балтські племена..., фіно-угрів..., тюркські народності...
«Усі племена мали свої звичаї і закони предків своїх, і заповіді, кожне — свій норов», — пише про них Нестор Літописець...»

НАЗВИ «РУСЬ» І «РУСИЧИ». Деякі історики й пересічні люди змішують поняття «Русь» і «Росія», «русичи» і «росіяни».

Достеменно невідомо походження слова «Русь». Нестор Літописець у XII ст. писав, що ця назва прийшла від *варягів*. Є історики, які виводять походження слова «Русь» від назви *сарматського племені роксолан*. Слово «рокс» сарматськими мовами означало «світлий», «білий», «головний».

Русь у X–XII ст. перебувала в межах сучасних Київської, Чернігівської, Житомирської, частини Черкаської, Полтавської, Сумської, Вінницької областей. Жителів цієї території, тобто представників племінних союзів полян, сіверян, древлян, називали *русинами*, або *русами*. З XII ст. Русью, крім території сучасної Центральної і Північної України, починають називати і західноукраїнські землі.

У XIV ст. словом «Русь» почали позначати й північні землі, які сьогодні входять до складу Росії. Варто зазначити, що Давня Русь була країною багатьох етносів (народів): окрім слов'ян — ще й фіно-угорців, балтів, татар (тюрків) та ін.

Отже, мешканців земель і князівств Київської Русі називали русами, русичами, русинами, та аж ніяк — росіянами. На жаль, у сучасній Росії ці поняття часто змішують. Натомість назви «Росія», «росіяни» з'явилися значно пізніше.

Історія Росії є дуже цікавою і повчальною. Її важливою складовою є історія Новгородської землі.

ЖИВА ІСТОРІЯ: документи, особистості, цікаві подробиці

Сучасний український історик Олександр Палій пише: «Русь» — дуже давнє слово..., пов'язане з назвами сарматських племен, які здавна мешкали на території України. До VI ст. воно закріпилося на Середньому Дніпрі й перейшло на слов'ян. Не випадково Нестор Літописець писав: «...поляни, які нині зветься Русь». Інакше кажучи, слов'яни із племені, яке стало ядром Київської держави, спочатку іменувалися полянами, але потім на них поширилася назва «Русь».

Нестор
Літописець.
Скульптура
роботи Марка
Антокольського

Новгородська
земля
(сучасне фото)

ПРИРОДА ТА НАСЕЛЕННЯ НОВГОРОДСЬКОЇ ЗЕМЛІ.

Новгородська земля простягалася від Фінської затоки до Уралу і від Північного Льодовитого океану до верхів'їв Волги. Сьогодні це територія північного заходу Росії.

Суворий клімат і бідні ґрунти не сприяли розвитку землеробства в Новгородській землі. Вона в неврожайні роки опинялася у залежності від сусідніх князівств — поставляників хліба. Натомість розвинені були скотарство, городництво і садівництво. Сама природа з її численними річками і неосяжними лісами спонукала новгородців займатися промислами. За хутром, «риб'ячим зубом» (моржова кістка), воском та іншими природними багатствами вирушали в лісові хащі і заполярну тундру.

Здавна на цій землі жили численні *фіно-угорські племена*: чудь, весь, мурома, меря, мордва, весь, перм, удмурти, марійці тощо. Деякі з цих племен заснували свої міста. *Слов'янське плем'я* словен з'явилося у Новгороді лише у

Охота і бортництво
в новгородських лісах
(різьблені панелі собору св. Миколая в Штральзунді, близько 1360 р.)

Новгородці пропонують хутро білки
приказчику обійстя св. Петра в Ризі

другій половині VIII ст., прийшовши з території Центральної Європи. Слов'янське та угро-фінське населення почали поступово змішуватися.

ВЕЛИКИЙ НОВГОРОД. Новгород (що означало «*Нове місто*») до XI ст. став великим і процвітаючим центром торгівлі й ремесла. Купецькі каравани з Дніпра йшли річкою Ловать — через озеро Ільмень — річкою Волхов — до Ладозького озера. Звідси Невгою можна було вийти в Балтійське море й дістатися Швеції, Данії, а також Ганзи — торгового союзу північнонімецьких міст. На південь, через Смоленськ і Київ, ішов шлях до Чорного моря. Іншим напрямком, Волгою, можна було дістатися північно-східних князівств, Волзької Булгарії та прямувати далі на схід. Невичерпні й різноманітні лісові ресурси робили новгородських купців привабливими торговими партнерами. Особливо міцні торговельні відносини існували з Ганзою.

Численні ремісники становили значну частину населення міста. Про їх спеціальності можна дізнатись, зокрема, по назвах вулиць Новгорода: Щитна, Гончарна, Ковальська та ін. Ремісники об'єднувалися за професією.

Багато городян Новгорода знали грамоту. До наших часів дійшли *берестяні грамоти*: листи новгородців один одному, торгові розписки, чолобитні прохання (*чолобитник* — прохач, позивач).

Новгород мав тісні зв'язки з меншим містом Псков, розташованим неподалік. Поступово під владою Новгорода опинилася величезна територія.

У 969–980 рр. у Новгороді князував Володимир, молодший син Великого князя київського Святослава. Але поступово новгородське боярство обмежило владу князя. Формально верховну владу тут мало *віче* — збори всіх дорослих чоловіків. Проте насправді майже вся влада була в руках бояр. З них обиралися *посадник* (людина, яка відала управлінням і судом), *тисяцький* (помічник посадника, командувач військом, який також відав судом серед купців) і навіть *архієпископ*. Архієпископу належало чимало земель, він також відав державною казною, зовнішніми зв'язками республіки та ін.

Берестяна
грамота
(фрагмент)

Новгородський торг. Аполінарій Васнецов

Собор Святої Софії у Новгороді (сучасне фото), збудований у 1045–1052 рр. Його куполи були добудовані в XIV ст.

Оскільки республіка не мала постійного війська, а лише у разі великої війни збирала народне ополчення, віче запрошувало князя з дружиною. Його права були дуже обмежені. Запрошені князі постійно ворогували з місцевими боярами, намагаючись зміцнити своє становище в Новгородській землі.

У 1130-ті роки Новгород став незалежним від Києва. Внук Володимира Мономаха, який княжив у місті, намагався залучити новгородців до військових походів і посилити свою владу в місті. Новгородці рішуче виступили проти цього, за ухвалою віча заарештували князя і вигнали його з міста. У *Новгородсько-Псковській землі остаточно утвердилася аристократична боярська республіка.*

НІМЕЦЬКИЙ «НАТИСК НА СХІД». У XII ст. розпочався тиск німецьких феодалів на землі Східної Прибалтики. Тут жили полабські слов'яни і поморські племена — предки сучасних латишів та естонців. Під приводом поширення християнства серед язичників і за підтримки католицької церкви проти них було оголошено хрестовий похід. Цей наступ отримав назву «натиск на Схід» (німецькою мовою — «дранг нах Остен»). Керували завойовницькими походами німецькі князі, що опиралися на союз з католицькою церквою.

Наприкінці XII ст. на узбережжі Балтійського моря з'явилися перші замки німецьких феодалів. У 1201 р. в гирлі Західної Двіни рицарі заснували місто Рига. Торговий шлях, що проходив по цій річці, опинився під їхнім контролем. У 1202 р. було організовано новий духовно-рицарський *Орден мечоносців*, який до середини XIII ст.

Печатка Ордену мечоносців

Панорама на старе місто Риги (сучасне фото)

захопив територію сучасної Латвії, а потім південну частину сучасної Естонії. Рига стала центром цього ордену.

Наприкінці XII ст. наступ на новгородські землі Карелії розпочали шведи. Їм удалося закріпитися на південно-му заході Фінляндії.

У 1219 р. датські феодали висадилися на землі естів (естонців) і захопили місто Таллінн, перейменувавши його на Ревель (ця назва міста проіснувала до 1919 р.)

У 1226 р. за розпорядженням папи римського з Палестини до Прибалтики був переведений Тевтонський орден. Він здійснював завоювання земель литовського племені прусів між Віслою та Німаном. У 1237 р. орден мечоносців і тевтонців злилися в один — *Тевтонський орден*. У 1346 р. тевтонці розширили свої володіння до берегів Нарви.

Завойованих слов'ян частково знищували, частково загнали в місця, малопридатні для землеробства. Для обробітки земель загарбники запрошували німецьких селян-колоністів. Слов'ян намагалися навести в католицизм.

Полоцькі князі та дружини з Новгорода і Пскова прагнули не допустити поширення німецького впливу. Вони встановили контроль над прикордонними племенами лівів і естів, збирали з них данину, поширювали православ'я. Але спинити натиск хрестоносців вони не змогли. У одному із боїв під Ізборськом, за даними літописів, загинуло понад 600 псковичів.

«НЕВСЬКА БИТВА» ТА «ЛЬОДОВЕ ПОБОЙЩЕ». «Невська битва» та «Льодове побоїще» здавна стали легендами. Вони мали велике значення для російської історії, яка прагнула знайти своїх героїв. Отже, історія цих подій зазвичай викладається за сталими традиціями.

Згідно з ними, влітку 1240 р. шведська флотилія увійшла в гирло Неви й попрямувала до Новгорода. Опір агресорам очолив 19-річний Александр Ярославич, який князував у Новгороді. Александр негайно виступив назустріч шведам зі своєю військовою дружиною та новгородським ополченням, і зненацька напав на шведський табір. Шведи виявилися не-

Атака рицарів Тевтонського ордену (історична реконструкція)

Невська битва (мініатора Особового літописного зводу середини XVI ст.)

Мури Ізборської фортеці та Никольська церква

Александр Невський.
Портрет роботи художника Павла Коріна

Як, на вашу думку, час створення картини (1942 — 1943 рр.) вплинув на зображення художником особистих рис Александра Невського?

підготовленими до бою: їхні кораблі стояли біля берега, воїни були в наметах. Новгородці кинулися на ворога й почали його рубати сокирами й мечами. Вій тривав від світанку до смеркання.

Князь Александр Ярославич повернувся в Новгород зі славною перемогою, за яку отримав почесне прізвисько «Невський». Але того самого 1240 р. він посварився з новгородцями й поїхав з міста.

Новгород залишився без князя в час навали німецьких рицарів.

Німці захопили Ізборськ, підійшли до Пскова, спалили довколишні села й цілий тиждень стояли під містом. Псковичі відкрили їм ворота, виконали всі вимоги переможців і навіть своїх дітей віддали в заручники. Після цього німецькі рицарі спільно із племенами чуді напали на територію, що належала Новгороду.

Новгородці примирилися з Александром Невським, і він згодом відвоював Псков. Вирішальна битва з хрестоносцями Лівонського ордену відбулася в квітні 1242 р. на льоду Чудського озера.

Військо А. Невського виходить на Чудське озеро

«Льодове побоїще»

(мініятури Особового літописного зводу середини XVI ст.)

Німецькі рицарі вишукувались порядком, що нагадував свиню, та пішли у наступ на русичів.

Дружинники взяли на себе основний удар броньованого «рила» і мужнім опором уповільнили його просування. Але все-таки рицарям вдалося прорвати оборонні порядки руського «чоло». Зав'язалася запекла рукопашна сутичка. І в самий її розпал, коли «свиня» повністю втягнулася в бій, за сигналом Александра Невського по її флангах у всю міць вдарили полки лівої і правої руки. Не чекаючи появи такого підкріплення русичів, рицарі розгубилися і почали потроху відступати. Незабаром цей відступ набув характеру безладної втечі. Аж тут із-за укриття в бій кинувся кінний засадний полк. Лівонські війська зазнали нищівної поразки. Русичі гнали їх по льоду ще сім верст до західного берега Чудського озера. Частина лівонців потонула в озері.

Це традиційне описання легендарної битви є важливою складовою російської історії. В Російській Федерації навіть прийнято закон (від 13 березня 1995 р.) «Про дні військової слави і пам'ятні дати Росії». Згідно з ним, 18 квітня відзначається як «День перемоги російських воїнів Александра Невського над німецькими рицарями на Чудському озері («Льодове побоїще», 1242 рік)».

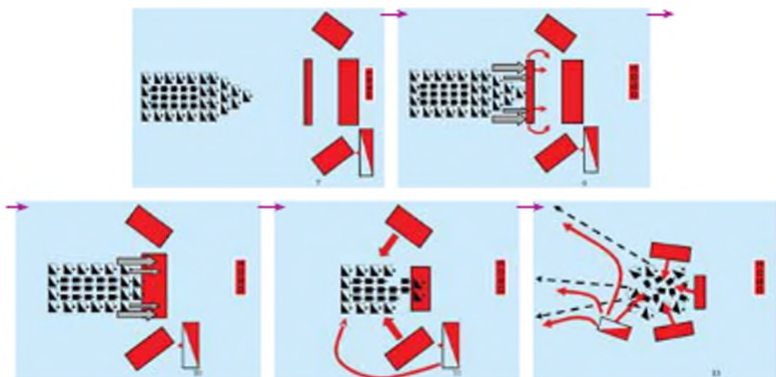
Схема битви «Льодове побоїще»

«СВИНЯ» - БОЙОВИЙ ПОРЯДОК НІМЕЦЬКИХ РИЦАРІВ

▲ РИЦАР НА КОНІ ■ ПІШИЙ РИЦАР (КНЕХТ)

БОЙОВИЙ ПОРЯДОК ДРУЖИНИ АЛЕКСАНДРА НЕВСЬКОГО

Унаслідок перемоги Александра Ярославича, Новгород укріпив свої позиції у протистоянні з німецькими рицарями. Але лишається питання про те, хто і з ким воював на прибалтійських, псковських, новгородських землях.

ЖИВА ІСТОРІЯ: документи, особистості, цікаві подробиці

Сучасний український історик Олександр Моця пише: «...Литовці тоді (напередодні битви на Чудському озері) захопили в полон близько двохсот псковських бояр, які воювали на боці ордену... А проти кого здебільшого воює Александр Ярославич? Саме проти чуди, лівів, естів. Це їхні землі зазнають «максимальних збитків»... Напевне, може йтися про боротьбу Новгорода, Пскова й Ордену за розподіл «сфер впливу» в Східній Прибалтиці. Причому Псков скрізь і всюди в цій боротьбі стає не союзником, а суперником Новгорода й інколи виступає спільно з Ригою».

Зіставте, як подається битва на Чудському озері в законі Російської Федерації та істориком Олександром Моцем. Про перемогу яких воїнів і над ким йдеться в цих документах? Висловіть свої міркування.

Пам'ятник дружинам
Александра Невського на горі Соколиха у м. Псков, Росія

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання й завдання

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Які сучасні мови походять зі слов'янської прамови? Які з них ви знаєте і розумієте?
2. Які вам відомі версії походження слова «Русь»?
3. Розкажіть про природу й населення Новгородської землі.
4. Чим відрізнялося управління Новгородом від управління інших князівств?
5. Складіть план до пункту «Великий Новгород».
6. Що означав німецький «натиск на Схід»? Які події пов'язані з ним на території Прибалтики та Новгородської землі?
7. Яким був перебіг подій напередодні та під час «Невської битви»?
8. Складіть план і відобразіть схему «Льодового побоїща».

Мислю творчо і самостійно:

9. У чому полягає сутність теорії «давньоруської народності»?
10. Назвіть риси Новгородської аристократичної боярської республіки.

Умію працювати з картою:

11. Покажіть на карті, розміщеній у вашому атласі, торгові шляхи, що проходили через Новгород.
12. Покажіть на карті, вміщеній у вашому атласі, де відбулися «Невська битва» та «Льодове побоїще».

Обговоріть у групі:

13. Для описання яких подій треба вживати слова «руси», «русичі», а для яких — «росіяни»? Наведіть приклади.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ВАМ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ: ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ

- 1240 р. • «Невська битва»
- 1242 р. • «Льодове побоїще» на Чудському озері

§ 26. УТВОРЕННЯ ТА ЗМІЦНЕННЯ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Користуючись знаннями з історії України, розкажіть про етапи зростання Київської Русі. Пригадайте значення слів «баскак», «ярлик», «Золота Орда».

МОСКОВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО І РУСЬ. Історія Москви, Московського князівства і населення цих земель є досить складною, та дуже важливою. Саме з Московії виросла велика Російська держава, там же знаходиться коріння російського народу (*великоросів*).

Радянські та більшість російських істориків намагалися представити Москву як «історичного наступника» Києва й Київської Русі. Проте навіть у російській історичній і довідковій літературі визнається, що до IX–X ст. територію басейну річки Москва та прилеглі землі населяли здебільшого фінно-угорські племена (мурома, весь, мери, мещера, мокша, печора, мордва, марі та ін.). Слов'яни цю територію почали освоювати лише в X ст. Це були племена *в'ятичів* і *радимичів*.

Датою заснування міста Москва традиційно вважається 1147 рік. Тоді літопис згадує зустріч двох князів — Юрія Долгорукого та Святослава Сіверського — у садибі Юрія Долгорукого, що розташовувалася на лівому березі Москви-ріки.

Натомість чимало істориків зауважують, що згадане поселення, яке не мало навіть церкви, не можна було тоді назвати містом. Зокрема, сучасний український історик Ярослав Дашкевич пише: «За часів існування держави Київська Русь про Московську державу не було ні згадки. Відомо, що Московське князівство як улус (*володіння монгольського хана*) Золотої Орди, засноване ханом Менгу Тимуром тільки в 1277 році. До того часу Київська Русь уже існувала понад 300 років».

Як відомо, у XIII ст. єдина Київська держава розпалася на десятки дрібних удільних, які жили окремо. Тоді землі Русі зазнали страшного удару від монгольських військ.

Після того як Русь підкорили монголи, між руськими князями тривав розбрат, кожен з них прагнув отримати прихильність завойовників. Князі боролися за отримання ярлика на

Перша згадка Москви
в літопису
(літописна мініяюра)

князювання і право на збір данини, яку відправляли ординським ханам. Часто вони намагалися залучити монгольські війська для війн один проти одного. Це, насамперед, стосується володимиро-суздальських, а згодом і московських князів.

Ярлик — грамота, письмовий указ хана Золотої Орди, що надавав право на управління окремими підлеглими їй областями або державами.

ЖИВА ІСТОРІЯ:

документи, особистості, цікаві подробиці

Сучасний український історик Олександр Палій пише: «У той час як Данило Галицький збирав коаліції для боротьби з монголо-татарами, будував фортеці та воював з ординським темником Куремсою, володимиро-суздальський князь Александр Невський став названим сином хана Батия, сприяв розправі монголо-татар над його власним братом Андрієм, а у 1257 р. влаштував вкрай жорстокої кари тим мешканцям Новгороду, які не хотіли проведення перепису й виплати монголо-татарам поголовної данини.

Пригадайте, де і коли княжив Данило Галицький. Висловіть свої міркування щодо поведінки і дій Данила Галицького й Александра Невського, про які пише історик.

Пам'ятник Данилу Галицькому у м. Львів, Україна

ПЕРШІ МОСКОВСЬКІ КНЯЗІ. У трагічному для Русі XIII ст. утворилося Московське князівство. Родоначальником династії московських князів став молодий син Александра Невського — **Данило Александрович**. Це удільне князівство було одним із найменших — до нього належали околиці Москви радіусом 40 км.

За Данила відбулися перші територіальні придбання Московії:

Двір удільного князя. Аполінарій Васнецов

1301 р. він захопив у Рязанського князівства Коломну, 1302 р. за заповітом бездітного князя оволодів Переяславом. У 1303 р. його син Юрій захопив у Смоленського князівства Можайськ. Юрій усе своє життя провів у боротьбі проти тверського князя за Велике князівство Володимирське, але в одній із сутичок загинув.

За князя Юрія Даниловича (з 1303 р.) були приєднані Рязанське, Смоленське князівства. Таким чином, територія Московського князівства збільшилась майже вдвічі. Починаючи з кінця XIII ст. посилюється боротьба за першість між сусідніми князівствами, особливо — між Московським і Тверським.

Іван Калита
(мініятура
з царського
титулярника)

Російський
каліта-кошель.
Схожий міг
носити Іван
Калита

ІВАН КАЛИТА. Після смерті Юрія московським князем став його брат Іван Калита (1325 — 1341 рр.). Слово «каліта» означає «грошовий мішок». Це був князь-скнара, про його багатства ходили легенди.

Іван Калита був розумним, хитрим і спритним правителем, який ні перед чим не зупинявся для досягнення своєї мети. У 1325 р. Іван Калита перевіз до себе на проживання митрополита галицького Петра Волинця, який був у похилому віці. Через рік митрополит помер, його поховали в недобудованому Успенському соборі. Проте наявність «святих мощей» Петра і резиденції митрополита перетворили Москву на важливий духовний центр, а московські князі почали претендувати на панування в цьому регіоні. Важливим у зростанні Москви був також перехід на службу до московського князя боярських родин з різних міст колишньої Київської Русі.

Дерев'яний
Кремль за часів
Івана Калити.
Аполінарій
Васнецов

Заповітною мрією московських князів було отримати ханський ярлик на велике князювання, що давало право на збір данини для Золотої Орди. Основним суперником Москви в боротьбі за ярлик було Тверське князівство. У двобої між князівствами вдавалися до будь-яких засобів: підступів, доносів, вбивств. Зрештою, ярлик у 1328 р. дістався Івану Калиті, який використав народне повстання проти татар у Твері. Спільні московсько-татарські війська розгромили Твер. Московське князівство стало найбільшим і найсильнішим на північних землях.

Політику Івана Калити після його смерті продовжили сини Симеон Гордий (1340–1353 рр.) та Іван Красний (1353–1359 рр.).

Щелкановщина — повстання 1328 року проти татар у Твері (мініатора з Особового літописного зводу, XVI ст.)

КУЛИКОВСЬКА БИТВА. ДМИТРІЙ ДОНСЬКИЙ. Наступником Калити став його онук **Дмитрій Іванович** (1359–1389 рр.). Молодий князь боровся як зі старими суперниками — тверськими, рязанськими князями, так і з новим ворогом — Литвою. На відміну від своїх попередників, Дмитрій більшість питань вирішував силою, а не хитрістю та обманом. Майже щороку йому доводилося воювати. Він припинив платити данину Орді й першим з князів передав владу своєму синові Василю I без дозволу Золотої Орди. Боротьбі проти татар сприяло внутрішнє протистояння в Орді між ханами Мамаєм і Тохтамишем. Отже, давній союз між Москвою та Ордою було розірвано.

З перемінним успіхом відбувалися бої між московитами і татарами у 1377–1378 рр. Попереду була вирішальна битва. Мамай зібрав величезне військо із татар і найманців-генуезців. Він також уклав союз з великим князем Литовським Ягайлом, який рухався на допомогу Мамаєві. Дмитрій Іванович теж зібрав велике військо.

Обидві сили зішлись на Куликовому полі, де в Дон впадає річка Непрядва. Поле було оточене з трьох боків річками з високими і крутими берегами, а за ними росли густі ліси. Монголо-татарській кінноті тут ніде було розвернутися.

Військо Дмитрія вишикувалось у чотири лінії: попереду розташувався сторожовий полк, за ним перебував передовий полк, в якому, як простий ратник стояв сам Дмитрій.

Статуя Дмитрія Донського на пам'ятнику «1000-річчя Росії» у Великому Новгороді

Далі — великий полк, який із флангів прикривали полки лівої та правої руки. Позаду стояв резервний полк. Дмитрій також відрядив сильний кінний загін у засадний полк. Натомість татари розташували свої війська таким чином, щоб охопити війська Дмитрія з флангів, оточити їх і знищити.

За літописом, бій розпочався вранці 8 серпня 1380 р. з герцю (*поединка*) татарського воїна Челубея і руського Олександра Пересвета. Розігнавши своїх коней, воїни зіткнулись у відчайдушнім двобої, і обидва впали мертвими.

Після цього основна маса татар кинулася в атаку. Зім'явши передовий полк і полк лівої руки, татари почали оточувати основні сили русичів. Та у вирішальний момент із засідки в тил татарів ударив засадний полк, який змінив перебіг бою. Татари не витримали і почали відступати. Відступ переріс у втечу.

Ця перемога дісталася важкою ціною — тисячі воїнів полягло в битві. Та головне — вперше монголо-татарські хани зазнали нищівної поразки. За перемогу на Куликовому полі *Дмитрія Івановича* прозвали *Донським*. Внаслідок битви з татарським пануванням не було покінчено, але сили Орди були підірвані.

Розгромленого Мамаєа захопив хан Тохтамиш і стратив. Під владою Тохтамиша було відновлено єдність Золотої Орди. І у 1382 р. він несподівано підступив до Москви та оточив її. Великий князь Дмитрій поїхав до Костроми зби-

Ранок на Куликовому полі. Робота художника Олександра Бубнова, 1947 р.

Облога Москви Тохтамишем
у 1382 р.

Міське будівництво в Москві
наприкінці XIV ст.

(літописні мініятури)

рати військо, залишивши оборону міста на іншого князя. Тохтамиш захопив Москву та зруйнував її, але Дмитрій швидко відбудував місто.

Утім, Дмитрію Донському знову довелося визнати зверхність монголо-татарських ханів і навіть відправити заручником до Орди свого малолітнього сина Василя.

Історія Куликовської битви має ще один цікавий аспект. Між істориками тривають суперечки щодо того, де саме відбулася вона насправді. Адже досі, незважаючи на зусилля вчених, на Куликовому полі не знайдено достатніх матеріальних підтверджень великої битви: залишків зброї, обладунків тощо. Отже, на нас чекає ще чимало відкриттів в історії.

МІЖУСОБНІ ВІЙНИ. Поміраючи, Дмитрій Донський розділив Московське князівство на уділи між своїми синами. Старшому синові — Василю I (1389–1425 рр.) він передав у спадок Велике князівство Володимирське, не погодивши це із Золотою Ордою.

У 1393 р. Василь I ліквідував Нижньгородське князівство і приєднав його до Москви. Але на шляху до подальших придбань Москви стали Литва й Орда.

У другій чверті XV ст. розпочалася жорстока міжусобна війна за участі удільних князів, бояр з одного боку і Вели-

Василій II
Темний
(ілюстрація
з царського
титулярника)

ким князем, з іншого. Розпочав її другий син Дмитрія Донського — Юрій, князь удільного Галицько-Костромського князівства. Він виступив проти сина Василя I — свого небожа Василя II, якому не хотів поступитися княжою владою. Москву тричі захоплювали війська Галицько-Костромського князівства. У війну було втягнуто Новгород, Твер, відновилися часті набіги татар.

Зі смертю Юрія боротьбу продовжили його сини Дмитрій Шем'яка і Василій Юрійович. У ході усобиць дійшло до того, що Шем'яка та його прибічники схопили Василя II, осліпили (звідси його прізвисько Темний) і вислали до м. Углич. Москва тимчасово перейшла до рук галицько-костромського князя. Але, за підтримки частини дворян, духовництва й городян Василій Темний зміг повернути собі владу в Москві. Дмитрій Шем'яка втік у Новгород, де невдовзі помер.

Василій II Темний продовжив політику зміцнення Москви як центру Північно-Східної Русі. Міжусобні війни вщухли.

РОЗШИРЕННЯ ТЕРИТОРІЇ МОСКОВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА ЗА ІВАНА III.

Новий князь Іван III (Великий) (1462–1505 рр.) зіткнувся з серйозними труднощами. Його володіння були в оточенні ворогів: Орда, Литва і князівства, що не визнавали влади Москви. Та й всередині країни ще були могутні сили, які протистояли йому. Але князь твердо продовжив політику об'єднання північно-східних земель навколо Москви.

Спершу він взявся за *приєднання Новгороду*, де тривала гостра боротьба між прихильниками Литви і Москви. Щоби припинити вирішення питання на свою користь, у 1471 р. Іван III рушив на Новгород. На річці Шелонь відбулася битва, в якій новгородці зазнали поразки, а Новгород потрапив у залежність від Москви. У 1478 р. московське військо вступило в місто. А в 1492 р. новгородський вічовий дзвін — символ незалежності боярської республіки — було знято і відвезено до Москви.

Відтоді всі новгородські землі остаточно увійшли до складу Московської держави. З приєднанням Новгороду землі Твері опинилися в оточенні, і в 1485 р. тверичі визнали владу Івана III. *Територія Московського князівства збільшилась у шість разів.*

Того самого року Іван III оголосив себе «государем всея Русі», в офіційних документах з'являється назва «Росія».

Статуя Івана
Великого на
пам'ятнику
«1000-річчя
Росії» у
Великому
Новгороді

Вічовий дзвін вивозять із Новгороду до Москви за наказом Івана III
(сучасний малюнок)

Відтоді в Москві почали твердити, що всі землі Київської Русі повинні належати московським князям, нібито як «спадкоємцям» київської династії.

Крім цього, одруження Івана III з візантійською принцесою Зоєю (після хрещення — Софією) Палеолог дало змогу Москві претендувати на роль центру православ'я після загибелі Візантійської імперії. З'явилася сумнівна теорія, що «Москва — то третій Рим». Для підтвердження своїх претензій вона запозичила державний герб Візантії — двоголового орла.

Печатка Івана III
із зображенням
двоголового
орла

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД МОНГОЛЬСЬКОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ ТА УКРІПЛЕННЯ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

Зростаюча могутність дала змогу Іванові III остаточно позбутися монгольської залежності. У 1476 р. він перестав сплачувати данину, а в 1480 р., коли хан Ахмед посунув на Москву військом, вивів йому назустріч своє. Тиждень стояли два війська на протилежних берегах Угрі, не наважуючись розпочати битву. Зрештою, 11 листопада 1480 р. ханське військо відступило. Цей день «стояння на Угрі» вважається датою закінчення панування Орди. Московська держава стала вільною.

За Івана III посилюється значення Боярської думи. Думські бояри суворо стежили за своїм місцем у Думі і не допускали менш знатних на місце, близькі до государя. Так формувалося місце *миштво* — порядок, за якого посади в державі посідали за походженням, «за породом».

Стояння на Угрі
(мініятура з літопису,
XVI ст.)

Боярська дума в Московській державі — постійний дорадчий орган при московському Великому князі. До її складу входили путні бояри, які віддали княжм господарством, та тисяцькі, окольничі й інші, що віддали адміністративним управлінням держави.

Засідання Боярської думи
(гравюра, XVI ст.)

«Государ всея Русі» призначав бояр намісниками у містах. Вони збирали з населення податки, стежили за виконанням державних указів. Бояри-намісники не одержували платні, а жили за рахунок поборів з підвладних їм людей. Така оплата державної служби називалась *кормлінням*.

Важливою заслугою Івана III стало створення в 1497 р. *першого збірника законів Московської держави* — Судебника. У ньому було чітко визначено владні повноваження посадових осіб, норми покарання за злочини. Судебник започаткував також юридичне оформлення залежності селян від їх землевласників. Було встановлено *Юр'їв день* (26 листопада), за тиждень до і тиждень після якого селянам дозволялося переходити до нового господаря.

Таким чином, за Івана III було завершено об'єднання земель в єдину Московську державу. Значно зміцніла влада великого князя, який іменувався вже государем. У Європі постала нова і сильна країна.

Сторінка із Судебника — першого збірника законів Московської держави, 1497 р.

Від'їзд селянина від поміщика в Юр'їв день

Суд у Московській державі

(роботи російського живописця Сергія Іванова, XIX ст.)

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання й завдання

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. На яких землях і коли було засновано Москву?
2. Що вдалося зробити Іванові Калиті для посилення Московського князівства?
3. Розкажіть про хід Куликовської битви. Коли вона відбулася?
4. Коли закінчилася залежність Московської держави від Орди?
5. Який зміст Судебника Івана III?
6. Поясніть поняття «місництво», «кормління», «Боярська дума».

Мислю творчо і самостійно:

7. Чому саме Новгород був головною перешкодою на шляху до об'єднання земель навколо Москви?
8. Користуючись підручником та додатковою літературою, складіть розповідь на тему «Москва і спадщина Київської Русі».

Умію працювати з картою:

9. Покажіть на карті, вміщеній у вашому атласі, кордони Московської держави за Івана Калити; Івана III.

Обговоріть у групі:

10. Дайте характеристику системі державного управління за Івана III.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ВАМ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ: ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ

- 1380 р. • битва на Куликовому полі
- 1480 р. • кінець залежності Московської держави від Орди

§ 27. ЧЕШЬКЕ КОРОЛІВСТВО. ЯН ГУС І ГУСИТСЬКІ ВІЙНИ

Пригадайте особливості розвитку середньовічних міст. Дайте визначення понять «еретик», «індульгенція». Як тривала боротьба проти феодалів у європейських країнах?

Прагський (Карлів) університет, приміщення філософського факультету (сучасне фото)

Це — найстаріший університет у Чехії, перший університет у Священній Римській Імперії, на слов'янських землях і в Центральній Європі загалом.

ЧЕШЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ЯН ГУС.

У Чехії в XIV ст. розбудовувалися міста, розвивалася торгівля. У 1348 р. в Празі був заснований перший на слов'янських землях університет.

Водночас німецькі купці та майстри в чеських містах повністю контролювали органи самоврядування. Наприклад, до середини XIV ст. у міській раді Праги не було жодного чеха. Чехи також були незадоволені пануванням багатой католицької церкви, служителя якої опікувалися подальшим збагаченням, а не духовним світом мирян. Це призвело до нового спаху еретичних учень.

На чолі еретиків стояли вчені-богослови, яким було добре відоме Святе Письмо. Одним із таких богословів був Ян Гус (1370–1415 рр.), магістр Празького університету.

Пам'ятник Яну Гусу в м. Прага, Чехія

Проповідь Яна Гуса

Головним у його проповідях було те, що він ставив слова Святого Письма вище від авторитету папи римського і церковних соборів. Гус рішуче засуджував здириництво священників, розкіш церковників, продаж індульгенцій (*грамота для відпущення гріхів*) і церковних посад. Як патріот Чехії, Гус виступав проти засилля німців у країні. Він не ставився з ненавистю до інших народів, але вимагав, щоб чехи були господарями у своїй країні. Ян Гус сприяв розвиткові чеської культури, переклав чеською мовою Біблію, що дало народу змогу ближче ознайомитися зі Святим Письмом.

За «проповідь ересі» та критику церкви Яна Гуса у 1415 р. спалили на вогнищі. Більше того, за рішенням церковного собору весь чеський народ було відлучено від церкви.

ГУСИТСЬКІ ВІЙНИ. Мученицька смерть Яна Гуса стала поштовхом до могутнього повстання в Чехії. У народному виступі знайшли вихід усі проблеми й конфлікти, що існували в чеському суспільстві. У чеських селян, городян, представників різних прошарків населення були свої цілі боротьби. Але об'єднувало їх прагнення реформувати церкву й позбавитися засилля німців, які панували в країні. Учасники народного руху називалися *гуситами*.

Після повстання у Празі у 1419 р. гусити поступово заволоділи всією Чехією. Учасники руху на свій розсуд перелаштовували країну. Управління було зосереджено в руках *сейму* — зібрання всіх станів. Найбільшою реформою гуситів було примусове й безоплатне забирання церковного майна, скасування десятини, реформування церкви та її обряду.

Гусити створили сильну армію на чолі з досвідченими полководцями. Ними було вироблено *нову військову тактику*. Вони ставили в коло важкі бойові вози, скоували їх ланцюгами і в такій «фортеці» стримували атаки кінних рицарів. Після того, як ворог знесилювався, переходили в наступ. Окрім цього, гусити почали застосовувати на полі бою легкі гармати, розміщені на возах.

Спалення Яна Гуса (*середньовічна мініатюра*)

Висока паперова шапка на голові Гуса, схожа на урочисту шапку папи римського, підкреслювала визнання Яна Гуса еретиком

Гуситські війни — збройна боротьба чеського народу проти католицької церкви, а частини таборитів, до яких належали селяни, ремісники й міські бідняки, — проти феодального гніту.

Бойові вози й армія гуситів (*історична реконструкція*)

Ян Жижка
(портрет невідомого художника,
Чехія, XVII ст.)

Ян здобув військовий досвід, коли служив найманцем. Під час боїв втратив око, тому носив чорну пов'язку. У 1421 р., коли він очолював гуситські війська, йому влучили з арбалета в друге око. Незважаючи на це, Жижка продовжував командувати військами під час битв — він ухвалював рішення на основі усного описання місця бою і розташування сил ворога.

Висловіть свої міркування щодо характеру і військового вміння Яна Жижки. Які риси цього чеського героя ви хотіли б перейняти?

Для придушення гуситського руху папа римський та імператор Священної Римської імперії оголошували один хрестовий похід за одним. Але військо хрестоносців постійно зазнавало поразок від блискучих полководців гуситів — сліпого рицаря **Яна Жижки** (1360–1424 рр.), а по його смерті — Прокопа Великого.

Гусити не тільки оборонялися, а й самі здійснювали походи за межі Чехії — в Угорщину, Австрію і далеко всередину Німеччини, доходили до берегів Балтійського моря.

Проте в самому гуситському русі існували суперечності. Помірковані гусити — *чашники* — вимагали ліквідації привілеїв церкви та її землеволодінь, спрощення церковного обряду, впровадження богослужіння чеською мовою, ствердження незалежної чеської монархії.

Площа Яна Жижки в м. Табор, Чехія (сучасне фото)

Більш рішучих, радикальних гуситів називали *таборитами* (від гори Табор у Південній Чехії, де розташовувався їхній центр). Таборити, яких очолює Ян Жижка, вимагали серйозних реформ у суспільстві. Вони виступали за відмову від особистого майна і передачу його до спільної скарбниці, наполягали на ліквідації будь-яких податків. Таборити заперечували культ святих, а також стверджували, що будь-хто, навіть жінка, може вести богослужіння. Найзатятіші з таборитів взагалі наполягали на знищенні церкви, і відкидали не тільки власність, а й сім'ю.

Військо гуситів
(мініятура з Єнського кодексу,
Чехія, XVI ст.)

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Військова справа в таборитів

Вони розташувалися на полі з жінками і дітьми, що були при війську, тому що в них було дуже багато возів, якими вони могли обгородити себе і зміцнити, наче валом і муром. Коли вони йшли в бій, то виставляли вози в два ряди, між якими йшли піхотинці, а вершників вони ставили зовні перед возами. Перед початком бою, за сигналом командира, швидко оточували намічену частину ворожого війська; після оточення вони знову змикалися, і в такий спосіб вороги, затиснуті між возами, не маючи можливості одержати від інших своїх загонів допомогу і захист, або гинули під ударами мечів піхотинців, або їх убивали кулі й списи чоловіків і жінок на возах. Вершники билися перед возами; якщо вороги на них наступали, вони поступово відступали за свої вози і оборонялися там, як в укріпленому мурами місті, і в такий спосіб вони вигравали багато битв і здобували перемогу. Адже... чеська земля з її великими рівними полями по природі своїй давала досить можливостей вишиковувати рядами вози та візки, кидатися з ними врозсіп по полю і знову збирати їх разом.

Що спільного між веденням військових дій у таборитів і запорозьких козаків?

Поселення таборитів

Реконструкція гуситського щита в Празькому музеї

Чашників підтримували заможні майстри і торговці, більшість чеських феодалів, духівництво, а таборитів — збіднілі рицарі, селяни, ремісники та міські бідняки.

Суперечки між таборитами і чашниками призвели до відкритого зіткнення. У битві поблизу Ліпан (1434 р.) таборитів було розгромлено.

Незважаючи на поразку, *гуситські війни відіграли величезну роль в історії Чехії та всієї Європи*. На два століття серед частини чеського населення утвердилася особлива гуситська церква; інша частина церкви залишилася католицькою. Населення більшості міст стало чеським, чеська мова була панівною у всіх сферах життя країни. У Чехії укріпилася станова монархія.

Активізувалася боротьба проти феодалів у європейських країнах. Для католицької церкви гуситський рух був попередником майбутньої Реформації.

ЗНАЮ МИНУЛЕ — ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання й завдання

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Охарактеризуйте розвиток Чехії в XIV ст. Яких здобутків у освіті досягло чеське суспільство?
2. Що було причинами спалаху єретичних учень у середньовічній Чехії?
3. Хто такий Ян Гус і чим він уславився?
4. Назвіть причини гуситських війн. Хто в них брав участь?
5. Чому серед гуситів не було єдності?
6. За що чеський народ шанує Яна Жижку?
7. Поясніть поняття «гусити», «гуситські війни».

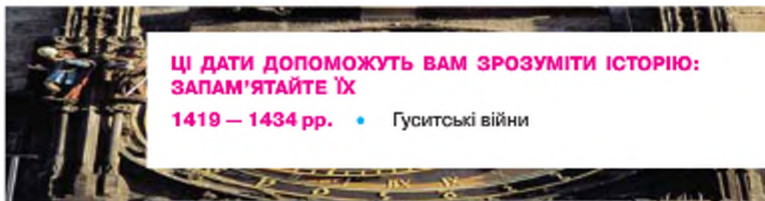
Мислю творчо і самостійно:

8. Користуючись підручником і додатковою літературою, складіть розповідь на тему «Гуситські війни та їх роль для Чехії й усієї Європи».

Обговоріть у групі:

9. Проаналізуйте наслідки гуситських війн. Які ідеї таборитів і чашників ви підтримуєте, а які засуджуєте? Відповідь обґрунтуйте.

**ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ВАМ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ:
ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ**

1419 — 1434 рр. • Гуситські війни

§ 28. Практичне заняття. ВИНИКНЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ. КИРИЛО І МЕФОДІЙ

Пригадайте, коли і де сформувалася православна церква. Дайте визначення поняття «монастир», «церковно-слов'янська мова». Використовуючи текст підручника, додаткову літературу й інтернет-джерела підготуйте презентацію на тему «Святі Кирило і Мефодій — слов'янські просвітителі й проповідники християнства, творці слов'янської азбуки».

ЮНІ РОКИ КИРИЛА І МЕФОДІЯ. Кирило (*мирське ім'я Костянтин*) і його старший брат Мефодій народилися в Греції в сім'ї воєначальника. Їхній батько був болгарин, мати — гречанка. В родині росло сім братів, і всі здобули добру освіту.

Мефодій протягом кількох років керував областю у Візантії, на південному сході, в Македонії, але залишив посаду і пішов до монастиря.

Молодший брат Костянтин з дитинства проявляв здібності до навчання. З 15 років читав твори мислителів церкви. Був узятий до двору імператора, де навчався з його сином. Там вивчив античну літературу та різні науки. Добре знав слов'янську, грецьку, латинську, єврейську й арабську мови. Він з успіхом брав участь в богословських диспутах, а пізніше виконував дипломатичні поручення в Сирії і Хазарії, де досить швидко опановував нові мови і письмо.

Утім, Костянтин відмовився від блискучої кар'єри, багатства й одруження, і, як і старший брат, оселився в монастирі. Пізніше став священиком, працював у патріаршій бібліотеці, почав викладати еллініську і християнську філософію в Моравській академії.

Князь Ростислав, що очолював Велико-Моравське князівство, звернувся до візантійського імператора Михайла III з проханням: прислати вчителів, які знають слов'янську мову, щоб його народові переклали Святе Письмо. У своєму посланні Михайлу Ростислав писав також про бажання поширити християнську віру слов'янською мовою не тільки на землі моравян, а й в інших слов'янських землях.

Михайло III охоче відгукнувся на прохання моравського князя: це давало можливість розширити вплив візантійської церкви на Європу й таким чином потіснити римо-католицьку церкву. Місію християнської проповіді в Моравії було запропоновано виконувати братам Костянтину і Мефодію.

Кирило і
Мефодій
(ікона, XIX ст.)

ДІЯЛЬНІСТЬ КИРИЛА І МЕФОДІЯ В МОРАВІЇ. Для мораван Кирило створив спеціальну азбуку (сьогодні достеменно невідомо, яку саме — кирилицю чи глаголицю), спільно з Мефодієм переклав грецькі релігійні книги слов'янською мовою. До її основи брати поклали говір *староболгарської мови*, доповнивши новотворами з інших мов. Саме цю мову назвуть *старослов'янською*. Таким чином, ця мова багато в чому була штучною.

Сталося це у 863 р. Саме цей рік вважається початком слов'янської писемності.

Брати прибули у Велику Моравію, маючи при собі переклади старослов'янською мовою Євангелія, Апостола, Псалтиря, Часослова, деяких інших книг релігійного змісту. Впродовж трьох років вони впроваджували культуру, сприяли поширенню християнського слова, вчення у слов'янському світі.

Римський папа Адріан II визнав старослов'янську мову, а богослужбові книги, написані нею, були ним освячені.

Назва літер	Кирилиця	Глаголиця		Назва літер	Кирилиця	Глаголиця	
		Кирилиця (болгарська)	Кирилиця (сербська)			Кирилиця (болгарська)	Кирилиця (сербська)
аз	А а	ⱁ ⱂ	ⱃ ⱄ	уѣ	У у	Ѣ ѣ	ⱅ ⱆ
буки	Б б	ⱇ ⱈ	ⱉ ⱊ	Ѣ ѣ	Ф ф	Ѧ ѧ	ⱋ ⱌ
вѣдо	В в	ⱍ ⱎ	ⱏ ⱐ	Ѣ ѣ	Х х	ⱑ ⱒ	ⱓ ⱔ
слоголь	Г г	ⱕ ⱖ	ⱗ ⱘ	Ѣ ѣ	Ѡ ѡ	ⱙ ⱚ	ⱛ ⱜ
добро	Д д	ⱟ Ⱡ	ⱡ Ɫ	Ѣ ѣ	Ц ц	ⱝ ⱞ	ⱟ Ⱡ
сєсть	Є є	Ᵽ Ɽ	ⱥ ⱦ	Ѣ ѣ	Ч ч	ⱟ Ⱡ	Ᵽ Ɽ
жєтє	Ж ж	ⱨ Ⱪ	ⱪ Ⱬ	Ѣ ѣ	Ш ш	ⱟ Ⱡ	ⱨ Ⱪ
зєло	З з	ⱬ Ɑ	Ɱ Ɐ	Ѣ ѣ	Щ щ	ⱟ Ⱡ	ⱬ Ɑ
зємлє	З з	Ɒ ⱱ	Ⱳ ⱳ	Ѣ ѣ	Ъ ѡ	ⱟ Ⱡ	Ɒ ⱱ
жє	Н н	ⱴ Ⱶ	ⱶ ⱷ	Ѣ ѣ	Ы ы	ⱟ Ⱡ	ⱴ Ⱶ
ї	І і	ⱸ ⱹ	ⱺ ⱻ	Ѣ ѣ	Ь ь	ⱟ Ⱡ	ⱸ ⱹ
пєлєтєчєнє нєдєлє	Ї ї	ⱼ ⱽ	Ȿ Ɀ	Ѣ ѣ	Ѣ ѣ	ⱟ Ⱡ	ⱼ ⱽ
нєкє	К к	Ɀ ⱽ	Ɀ ⱽ	Ѣ ѣ	Ю ю	ⱟ Ⱡ	Ɀ ⱽ
лєбє	Л л	Ɀ ⱽ	Ɀ ⱽ	Ѣ ѣ	Ѧ ѧ	ⱟ Ⱡ	Ɀ ⱽ
мєслєнє	М м	Ɀ ⱽ	Ɀ ⱽ	Ѣ ѣ	Ѧ ѧ	ⱟ Ⱡ	Ɀ ⱽ
нєдє	Н н	Ɀ ⱽ	Ɀ ⱽ	Ѣ ѣ	Ѧ ѧ	ⱟ Ⱡ	Ɀ ⱽ
оѡ	О о	Ɀ ⱽ	Ɀ ⱽ	Ѣ ѣ	Ѧ ѧ	ⱟ Ⱡ	Ɀ ⱽ
лєтє	П п	Ɀ ⱽ	Ɀ ⱽ	Ѣ ѣ	Ѧ ѧ	ⱟ Ⱡ	Ɀ ⱽ
рєчє	Р р	Ɀ ⱽ	Ɀ ⱽ	Ѣ ѣ	Ѧ ѧ	ⱟ Ⱡ	Ɀ ⱽ
сєрєбє	С с	Ɀ ⱽ	Ɀ ⱽ	Ѣ ѣ	Ѧ ѧ	ⱟ Ⱡ	Ɀ ⱽ
тєрєбє	Т т	Ɀ ⱽ	Ɀ ⱽ	Ѣ ѣ	Ѧ ѧ	ⱟ Ⱡ	Ɀ ⱽ

Кирилиця
і глаголиця

Це стало серйозною перемогою першовчителів слов'ян. Організовувалися слов'янські школи, засновувалися монастирі, церкви.

Проте після смерті у 885 р. Мефодія відбулися різкі зміни: було заборонено слов'янське богослужіння, розгромлені слов'янські школи, храми, спалені слов'янські книги. Учні Кирила і Мефодія, священників, проповідників забили на смерть.

Деякі учні братів втекли і знайшли притулок у Болгарії. Тут вони продовжували перекладати грецькі релігійні книжки і сприяли розвитку болгарської літератури.

НАСЛІДКИ ТА ЗНАЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КИРИЛА ТА МЕФОДІЯ. Справа Кирила і Мефодія не тільки вижила, а й отримала небувале продовження. Церковнослов'янську мову визнали офіційною мовою болгарської мови (894 р.) на період царювання Симеона (893–927 рр.). Цей період став золотим віком старослов'янської писемності. З Болгарії кирилична слов'янська писемність проникла в Сербію, Русь.

Таким чином, *Кирило і Мефодій заклали основи слов'янської писемності і літератури.* Сьогодні більш як 100 млн слов'ян спілкуються мовою, початок якої дали ці слов'янські апостоли.

Щорічно 24 травня у всіх слов'янських країнах, у тому числі в Україні, урочисто відзначають *День слов'янської писемності і культури.* У 1980 році Папа Іван Павло II оголосив святих Кирила і Мефодія «покровителями» Європи.

Пам'ятники Кирилу і Мефодію в:
а — Софії (Болгарія), б — Мукачево (Україна)

**ЗНАЮ МИНУЛЕ — ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ:
запитання й завдання**

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Які знання, освіта допомогли Кирилу і Мефодію в їх справі?
2. Розкажіть про життя та діяльність Кирила і Мефодія.
3. Що називається алфавітом? Назвіть найбільш поширені алфавіти.
4. У чому полягає історичне значення діяльності Кирила і Мефодія?

Мислю творчо і самостійно:

5. Які народи користуються сьогодні кирилицею?
6. Що вам відомо про «глаголицю» і «кирилицю»?
7. Прочитайте старослов'янські слова. Визначте, якими звукосполученнями вони відрізняються від незапозичених слів (в дужках подано для порівняння незапозичені слова):
Глава (голова), злато (золото), прах (порох), вражий (ворожий), возвеличити (звеличити), воздвигнути, представити, соратник (співробітник), собор (збір), священний (святий), огненний (вогняний), трудящий (трудоий), грядущий.

Обговоріть у групі:

8. Як ви розумієте проголошення папою Іваном Павлом II святих Кирила і Мефодія «покровителями» Європи?
9. Прочитайте вірш. Які слова вам не відомі? З'ясуйте за словником значення слів «отверзлися», «глагол», «манкурт», «словоблуд», «лжепророк».

Слово

Іван Гнатюк

Уста отверзлися — і слово,
Лихим безбатченком на зло,
Глаголом істини раптово,
Як зерно в ґрунті, ожило.

І хоч те слово ще не всюди
Пробилось ростом крізь броню,
Хоч злі манкурти й словоблуди
Його бояться, як вогню;

І хоч ще й нині лжепророки
Його зрікаються в житті,
Та крига скресла, і потоки
Життя — злітають їх з пугі.

**ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ВАМ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ:
ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ**

863 р. • початок слов'янської писемності, основи якої заклали Кирило і Мефодій

Мандрівка шоста

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СХІД

- Середньовічне суспільство Індії та Китаю
- Утворення Османської імперії. Правління Мехмеда II
- Внесок цивілізації Середньовіччя в історію людства та становлення сучасної Європи

§ 29. СЕРЕДНЬОВІЧНЕ СУСПІЛЬСТВО ІНДІЇ ТА КИТАЮ

Пригадайте з курсу історії Стародавнього світу значення понять «касти», «веди», «індуїзм», «буддизм», «конфуціанство». Які були особливості суспільного устрою Стародавньої Індії, Стародавнього Китаю? Які наукові відкриття, технічні винаходи, зроблені в Індії та Китаї, використовувались у середньовічній Європі?

Варни — замкнуті групи різних за соціальним станом людей, приналежність до яких визначалася народженням.

ІНДІЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО. Індія в Середні віки розвивалася майже тим самим шляхом, що й у період Стародавнього світу. На півострові Індостан не відбувалося руйнації імперій і створення нових суспільних відносин, як це було в Європі. Безліч дрібних держав воювали між собою, тоді як засади життя більшості населення липалися непорушними. Залишався *розподіл суспільства на варни і касты*, впроваджений ще в I тисячолітті до н.е.

Таблиця 4

ВАРНИ В ІНДІЇ

брахмани	вища варна: <i>жерці</i>
кшатрії	військова знать: <i>воїни, правителі</i>
вайш'ї	<i>вільні селяни, скотарі, торговці</i>
шудри	нижча варна неповноправного населення: <i>ремісники, наймити, слуги, раби</i>

Касты (в Індії вживають слово «джа-ті») — замкнуті групи представників однієї професії, що мають один правовий статус, живуть в одному районі.

Крім розподілу на варни, кожна людина належала ще й до певної касты.

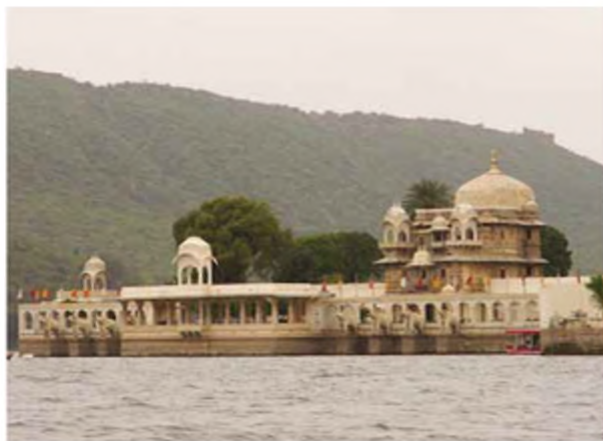
Найбезправнішою нижчою кастою були так звані «недоторканні», до яких ставилися з презирством. Вони виконували найважчу

і найбруднішу роботу: були слугами, прибирали сміття, забивали худобу тощо. До цієї касты належали також деякі відсталі племена.

Згідно з легендою, бог Брахма створив варни з частин свого тіла:
а) уста — брахмани; б) руки — кшатрії; в) стегна — вайш'ї;
г) ступні — шудри.

Як цим міфом можна обґрунтувати нерівноправність різних варн?

Палац Джанг Мондир у м. Удайнур —
одна з найкрасивіших архітектурних споруд середньовічної Індії

Приналежність до певної касты визначалася походженням людини, змінам поводитися, а також одягом, зачіскою, символічною позначкою на чолі (кольоровою крапкою), культурою харчування. Люди, які належали до тієї чи іншої касты, були несхожі на осіб інших каст. Ніхто не мав права самовільно перейти з однієї касты до іншої.

Шлюби між представниками різних каст, як правило, заборонялися. Однак у суспільстві не викликали осуду випадки, коли чоловік із вищої касты брав дружину з нижчої.

Особи певної касты мали характерний тип житла, що відрізнявся зовнішнім виглядом і внутрішнім убранством. Князі — *раджі* — жили в розкішних палацах разом із своїми придворними, воєначальниками і урядовцями.

Сільська громада була основою життя суспільства, поділеного за кастовими ознаками. Земля перебувала у власності держави. За користування нею селяни мали сплачувати податок раджі.

Частину земель разом із селянами князі роздавали своїм родичам і підлеглим за військову службу. Власник земель був зобов'язаний утримувати загін воїнів, з яким треба було явитися до раджі у разі війни.

Поділ суспільства на касты існує в Індії й сьогодні (сучасні фото)

Руїни одного з провідних освітніх та релігійних центрів епохи Гуптів у Наланді — буддистському університеті-монастирі в індійській країні Магадга

Золота монета епохи Гуптів із зображенням царя Гупту, який тримає лук

Тимур.
Реконструкція зовнішнього вигляду правителя, виконана істориком-археологом Михайлом Герасимовим

ДЕРЖАВИ ТА ВІЙНИ НА ПІВ-ОСТРОВІ ІНДОСТАН. У V–VIII ст. в Північній Індії існувала феодальна роздробленість. Близько 70 держав-князівств час від часу воювали одне із одним чи укладали союзи. Траплялося, що одна з держав прагнула підпорядкувати собі інші. Проте, вичерпавши свій потенціал у війнах проти сусідів, гинула і знову розпадалася. Так сталося і з *державою Гуптів*, що постала у 320 р. завдяки діяльності раджі *Чандрагупті*. Його наступники не змогли зберегти єдності держави, і наприкінці VI ст. вона припинила своє існування.

Значні зміни в житті Індії почалися з XII ст., коли її північні області захопили мусульмани.

Араби-мусульмани намагалися підкорити Індію з VIII ст., але безуспішно. Пізніше, після розпаду Багдадського халіфату, на території нинішнього Афганістану утворилася сильна мусульманська держава на чолі з *Махмудом Газневі* (998–1030 рр.). Махмуд зруйнував і розграбував усю північно-західну частину країни, приєднав до своїх володінь територію на півночі Індії — *Пенджаб*.

Після його смерті в 1206 р. намісник Кутб-уд-дін Айбек заснував самостійну державу на півночі Індії з центром у місті *Делі* (сучасна столиця Індії). Нова держава була названа *Делійським султанатом*.

Султанат досить швидко збільшував свою територію і до початку XIV ст. захопив майже весь півострів Індостан. Та завоюницька політика підірвала внутрішню міць держави, що почала розвалюватися. Наприкінці XIV ст. Делійському султанатові вже самому доводилося відбиватися від вторгнень могутніх сусідів. Цим скористалися *монголи*, які почали здійснювати набіги на Північну Індію, грабуючи міста і населення.

Остаточного удару Делійському султанатові у 1398 р. завдали війська *Тимура (Тамерлана)* — правителя Самарканди з Середньої Азії. Головною його метою було не приєднання Індії до своїх володінь, а її пограбування. Величезна армія Тимура вогнем і мечем пройшла містами Північної Індії. Місто Делі, яке адалося на милість переможців, грабува-

ли кілька днів. За наказом жорстокого полководця було перебито 100 тис. полонених.

Захопивши багату здобич і полонених, у 1399 р. Тимур повернувся до Самарканда. Сюди було зігнано полонених в Індії ремісників для будівництва соборної мечеті на честь перемоги.

У результаті походів Тимура і міжусобної боротьби між двома десятками держав, що постали після розпаду Делійського султанату, Індія виявилася ослабленою. У 1526 р. в Індію вторглась армія Бабура, яку становили жителі Середньої Азії й афганських племен. Розгромивши військо делійського султана та союзу індійських князів, Бабур (на прізвище Тигр) захопив Делі. На півночі Індії утворилася нова держава — *імперія Великих Моголів*. Бабур проголошував, що він походить від великого монгольського завойовника Чингізхана. Тому від слова «монгол» (перською мовою «могол») і походить назва династії Моголів.

Тимур перемагає султана Делі в 1397–1398 рр.
(живопис датований 1595–1600 рр.)

ЖИВА ІСТОРІЯ: документи, особистості, цікаві подробиці

Пророцтво гробниці

Існує легенда, пов'язана з розкопками археологів могили Тимура в мавзолеї Гур-Емір у Самарканді. Перед початком робіт до вчених підійшли старі люди та сказали про давнє пророцтво: якщо гроб Тимура буде потривожено та відкрито — розпочнеться війна. Звичайно, вчені продовжували свою роботу й відкрили кришку гробниці. Це відбулось 21 червня 1941 року. Наступного дня всі дізналися про напад нацистської Німеччини на СРСР. Останки Тимура та його рідних були заново поховані в Самарканді 20 грудня 1942 року — під час наступу радянських військ під Сталінградом, що мало вирішальне значення для розгрому Німеччини. Очевидно, що ця історія — це збіг фактів. Зрозуміло, що у війни 1941–1945 рр. були реальні передумови. Проте легенди Середньовіччя живуть і донині..

Мавзолей Гур-Емір
(у перекладі з
таджицької мови
означає могила
правителя), зведений у
1403 р. в м. Самарканд,
Узбекистан
(сучасне фото)

Бабур
(ілюстрація з
книги-біографії
Бабура,
написаної
перською
мовою
наприкінці
XVI ст.)

КУЛЬТУРА НАРОДІВ ІНДІЇ. Визначні здобутки середньовічних індійських вчених, митців збагачували світову культуру. Як ви пам'ятаєте, ще на початку нашої ери в Індії користувалися десятковою системою чисел, яка тепер застосовується в усьому світі. Індійські *математики* вміли обчислювати площі фігур та об'єми тіл, виконувати дії з дробами, відносно точно визначати число π (пі).

В Індії розвивалась *астрономія*, у деяких містах існували обсерваторії. Серед індійських вчених були такі, які вважали Землю кулею, що обертається навколо своєї осі.

Вагомими були і здобутки в *медицині*. Індійські лікарі досконало знали внутрішню будову тіла, робили складні операції, використовуючи близько 200 хірургічних інструментів, готували ліки від усіляких хвороб. Вони славилися своїми знаннями та вміннями в усіх країнах Сходу.

До наших днів збереглося багато споруд із часів Середньовіччя. Шедеврами середньовічної *архітектури* є буддійські храми, витесані у скелях в Аджанті, Елпорі, на о. Елефант. Крім храмів у скелях, зводилися храми у вигляді бапт. В Оріссі було споруджено ціле храмове містечко, обнесене могутніми мурами. Всередині храми майже не прикрашали, проте ззовні вони суцільно вкриті рельєфами, статуями й майстерно виконаним різьбленням по каменю. Скульптори відтворювали сцени з легенд та оповідей. Вони вміли добре зображувати людей і тварин у русі.

Скульптурне
оздоблення
сkeletalного
храму на
острові
Елефант

1	2	3	4	5	6	7	8	9
—	=	≡	+	h	ψ	?	?	?

Від цих індійських значків походять сучасні цифри

Від XIII ст. на архітектуру Індії значний вплив справляла мусульманська культура. Найбільш вражаючим став велетенський мінарет Кутб-Мінар у Делі заввишки 70 м.

Всесвітньо відомою перлиною архітектури є мавзолей Тадж-Махал у місті Агрі, де похована кохана дружина одного з монгольських імператорів. На будівництві цієї величної споруди працювало понад 20 тис. осіб під керівництвом головного архітектора Устад-Іса.

Література середньовічної Індії створювалася здебільшого санскритом (найдавнішою літературною мовою арійів). Він виконував ту саму роль, що й латина в Європі. Після мусульманських завоювань індійські поети почали використовувати народну мову — арабську та перську.

Внутрішнє оздоблення Тадж-Махал

Санскрит — літературна давньоіндійська мова, що вживалася у стародавній та середньовічній Індії.

Мавзолей Тадж-Махал («палац корони»), зведений у 1631–1653 рр. у м. Агра, Індія

Шіва — бог Індусів. Голову Шіви прикрашає корона з черепом, що є знаком перемоги над смертю. Фігура поміщена в ореол з язичками полум'я, що символізує Всесвіт.

Статуя Вішну, XIII ст.

Китайський селянин

РЕЛІГІЯ ТА ЗВИЧАЇ ІНДУСІВ. За Середньовіччя дедалі більш поширеною релігією серед індійців ставав *індуїзм* — релігія, що об'єднала багато вірувань. *Головними богами, творцями світу і його хранителями вважалися Шіва та Вішну.* На їхню честь будували храми і приносили багаті жертви. Індуси вірили у переселення душі після смерті. Якщо людина при житті не робила нічого, що порушувало кастові традиції, то вона у наступному житті могла відродитися у вищій касті. Якщо відступала, то перероджувалася у нижчій касті або у тварині, рослині, камінні.

Індуси обожествляли тварин, особливо корів. Їх заборонялося вбивати. Вони також поклонялися священній річці Ганг.

Другою релігією в Індії був *буддизм*, що виник тут ще у VI ст. до н.е.

Під впливом релігії склалася особлива мораль індійців. Вони високо цінували витримку, ввічливість, тактовність, гостинність, повагу до старших.

За Середньовіччя індійці більше дотримувалися правил гігієни, ніж європейці. Вони намагалися купатися щодня, а в релігійні свята — кілька разів на день. Часто мили руки, ноги, обличчя, спеціальною щіткою чистили зуби.

Чимало індійських традицій, що зародились у давнину, живуть і сьогодні.

КИТАЙ ЗА ЧАСІВ ДИНАСТІЙ ТАН І СУН. На початку VII ст. у Китаї утвердилася династія Тан (618–907 рр.). На чолі держави стояв імператор, влада якого була необмеженою. Завдяки наполегливій праці мільйонів селян спустошені землі перетворилися на родючі ниви, які давали великі врожаї, а продумана податкова система забезпечила державі значні доходи. Поширилося вирощування і споживання *рису* та *чаю*, які швидко стали традиційними продуктами харчування китайців. Цукор почали виготовляти з цукрової тростини. Застосовувалася удосконалена сільськогосподарська техніка: селяни користувалися 11-ма типами плугів, а також польним колесом із глечиками. Поширилося застосування водяних млинів. З'явилися перші вироби з *порцеляни*.

Повстання
Хуан Чао
(історична
реконструкція)

Династія Тан намагалася завоювати сусідні землі. Китай воював проти тюрків-кочівників і на початку VII ст. розгромив їх. Це дало змогу імперії остаточно утвердити свій контроль над Великим шовковим шляхом. Китай встановив також своє панування над Кореєю, Індокитаєм, Тибетом.

З середини VIII ст. влада династії Тан почала слабшати. Зусібів на Китай насувалися воюючі сусіди. Постійні війни невпинно погіршували становище народу.

По всій країні спалахували селянські повстання, які у 874 р. вилилися в одну з найбільших селянських війн. Повсталі виступали проти тягара податків, несправедливості і жадібності чиновників. Селянське військо під проводом Хуан Чао оволоділо столицею. Ватажок повсталих на всі державні посади призначив наблизених до себе людей.

Чиновник,
який готується
представити
доповідь
начальству

Імператор і придворні. Ян Лібень

Повсякденне життя у місті Бяньцзінь (сучасного Кайфена) — столиці Північної Сун.
Чжан Цзедуань.

Порцеляновий чайник династії Сун. На ньому зображені піони, що було характерним для рельєфного розпису того часу.

Згодом вони почали поводитися ще гірше, ніж колишні імператорські чиновники, їхні дії викликали різке невдоволення людей. Це допомогло придушити повстання.

Династія Тан повернулася до влади. Але удар, якого вона зазнала від селянської війни, був смертельним.

На уламках Танської держави виникли численні дрібні володіння. Час їхнього існування — з 907 до 960 рр. — називають «п'ятьма династіями та десятьма царствами». Між ними точилася невпинна міжусобна боротьба, під час якої Китай об'єднався під владою династії Сун (960 — 1279 рр.). Проте за нових правителів територія Китаю зменшилася.

Правління династії Сун проходило в постійній боротьбі з войовничими сусідами та народними повстаннями. За таких умов північ Китаю захопили племена чжурчженів. Вони утворили державу Цзінь — Золоту (1115–1234 рр.). А на півдні, куди вимушено переїхав китайський імператор, утвердилася династія Південна Сун (1117–1279 рр.).

На підвладній династії Південна Сун території розташовувалися головні центри розведення рису, чаю, виготовлення шовку, порцеляни. В державі Сун було винайдено

Виготовлення шовку (сувій Чжан Сюань, X ст.)

папір, порох, книгодрукування, що відіграло величезну роль в історії людства. Саме тут вперше в історії випустили паперові гроші.

Важливі винаходи було здійснено у військовій справі. Імперія Сун мала на озброєнні могутні металеві пристрої, посудини із запалювальною сумішшю, рухомі башти з таранами, *перші гармати*. Втім, передова військова техніка не змогла врятувати імперію від загибелі. Вона продовжувала розпадатися, поки не стала здобиччю монголів.

БОРІТЬБА КИТАЮ ПРОТИ МОНГОЛЬСЬКОГО ПОНЕВОЛЕННЯ. ДИНАСТІЯ МІН. У XIII ст. Китай завоювали монголо-татари, які встановили тут свою династію — *Юань*. Для того щоб упоратися з управлінням великої захопленої території, монголи були змушені прийняти китайську систему — від імператора до найменшого чиновника. Проте найвищі посади в державі посіли монголи. Таке становище призвело до того, що монголи перейняли не тільки систему управління, а й мову, писемність, культуру та ін. Незважаючи на таке «окитаєння», завойовники вважали себе вищими за китайців, посилювали податковий гніт.

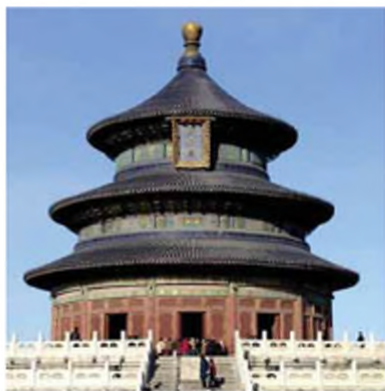
Політика монголів викликала загальне обурення. Від середини XIV ст. в Китаї постійно спалахували народні повстання. Зрештою, в 1368 р. одного з керівників селянського повстання Чжу Юань-чжана проголосили імператором. Він започаткував нову династію Мін, яка правила в Китаї до 1644 р. Столицею спершу було місто Нанкін, а згодом її перенесли до міста Даду, яке отримало нову офіційну назву *Пекін* (сучасна столиця Китаю).

Новий імператор розправився з великими феодалами. Опорою своєї влади він прагнув зробити дрібних землевласників. Чжу Юань-чжан відновив традиційну китайську систему управління. Було встановлено нормальні ставки податків. У країні відновлювалась система зрошення, розвивалась виробництво порцеляни, шовку, паперу, скла, відбудовувалися міста.

Храм неба, де молилися імператори династії Мін

Юаньська банкнота, 1287 р.

Чжу Ді
(китайська мініатюра)

Імператорська гвардія часів династії Мін
(китайський живопис середини XVI ст.)

У 1403 р. наступником імператора на троні став його син Чжу Ді (до 1424 рр.). Період його правління назвали «Вічною радістю» (Юнле). Багатьом виробам і предметам періоду Мінської імперії давали цю назву: «порцеляна Юнле», «монети Юнле», «енциклопедія Юнле».

Імператори династії Мін намагалися ствердити вплив своєї «Серединної Держави», як тоді говорили, «в усіх чотирьох країнах світу». Кордони Китаю були розширені до Тибету та Індокитаю. Організовувалися воєнні експедиції навіть в Океанію.

У 1403–1433 рр. сім експедицій очолив адмірал Чжен Хе. Китайські військові дісталися до Індії, Індонезії, Індокитаю, Малайзії і до берегів Африки.

За часів династії Мін китайці активно переселялися в Індокитай та Індонезію, де створили китайські поселення. І сьогодні на цих територіях та в інших країнах живуть десятки мільйонів китайців.

КУЛЬТУРА І НАУКА В СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ КИТАЇ. Китайська цивілізація створила оригінальну і багату культуру, яка стала справжньою скарбницею для культур інших народів і цивілізацій.

Однією з основ китайської культури було *ієрогліфічне письмо*. Воно стало зразком для писемності корейців, в'єтнамців, японців.

Урядовцем міг стати лише той, хто склав складні *іспити*. Це сприяло відкриттю в країні початкових і вищих

Позолочений пензлик для каліграфії

шкіл та училищ, збільшення кількості освічених людей. Китайські чиновники були одночасно поетами, художниками, прекрасно володіли мистецтвом гарного письма — *каліграфією*.

Китайці першими винайшли *папір* і налагодили найпростішу форму *книгодрукування*.

На початку VIII ст. в Китаї почала виходити урядова *газета* «Столичний вісник», яка проіснувала аж до XX ст. Діяли великі бібліотеки.

Китайцям належить першість у винайденні *компаса* і *пороху*. У VIII ст. в країні відкрилась *Академія наук*.

VIII — IX ст. називають золотим добою китайської поезії. Поет Лі Бо написав близько 30 томів ліричних творів, в яких оспівував рідну природу. Інший поет, Ду Фу, мріяв про краще майбутнє, коли люди збудують величезний дім, а в ньому знайдуть притулок «мільйони скривджених долею бідняків».

У XI ст. були написані п'єси «Лютий», «Місячна альтанка», «Сказання про білого зайця», що нерідко виконуються в Китаї і нині.

Китайські архітектори будували *пагоди* — *буддійські храми* у вигляді *високих багатопверхових башт*. Загнуті дотори дахи створювали враження легкості і спрямованості до неба. Споруди наче відтворювали своїми обрисами силуєти навколишніх пагорбів і дерев. Одна з найвідоміших

Китайська мініатюра з есе Лі Бо «Бенкет весняної ночі в персиковому саду»

Сільська школа періоду династії Сун (живопис на шовку)

Кандидати, які склали іспити на державну службу, збираються біля стіни, де вивішують результати. Робота китайського художника Цю Ін

подібних будов — «Велика пагода диких гусей». Квадратна за структурою, вона являє собою східчасту піраміду і суворістю свого силуету нагадує фортечні башти.

Оригінальним було і *образотворче мистецтво* Китаю. Художники писали твори на шовковій тканині або папері, які змотували у сувої.

Велика пагода диких гусей, побудована в VII — VIII ст.
(сучасне фото)

ЖИВА ІСТОРІЯ:

документи, особистості, цікаві подробиці

Найбільша енциклопедія людства

Розквіт науки в Китаї відбувався у XV ст. за правління Чжу Ді. За наказом імператора була видана «Енциклопедія Юнле», де були описані всі досягнення людства, відомі на той час у Китаї. До створення фундаментальної праці було залучено понад дві тисячі вчених. Енциклопедія складалась із 23 тис. сувоїв, які висвітлювали 8 тис. статей (до сьогодні зберіглося близько 400 томів енциклопедії). Чжу Ді толерантно (поблажливо) ставився до різних поглядів. Він підтримував і даосизм, і конфуціанство, і буддизм.

Один із томів «Енциклопедії Юнле» — найбільшої паперової енциклопедії в історії людства, в котрій записано все відоме китайським ученим станом на 1407 рік

ЗНАЮ МИНУЛЕ — ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання й завдання

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Розкажіть про середньовічне індійське суспільство.
2. Чому розпався Делійський султанат?
3. За яких умов виникла імперія Великих Моголів?
4. Яка релігія знайшла найбільше поширення в Індії за Середньовіччя?
5. Охарактеризуйте особливості розвитку індійської культури.
6. Назвіть найбільші досягнення Китаю часів династії Сун.
7. Яких успіхів у розвитку науки і техніки досягли китайці?
8. Назвіть характерні риси китайської архітектури.
9. Поясніть поняття: «варни», «хасті», «раджі», «індуїзм», «санскрит», «каліграфія», «пагоди».

Мислю творчо і самостійно:

10. Підготуйте невелику доповідь на тему: «Спільне й відмінне в державах Індії та Західної Європи в XI ст.».

Умію працювати з картою:

11. Покажіть на карті, вміщеній у вашому атласі, кордони Делійського султанату; кордони Китаю династії Тан.

Обговоріть у групі:

12. Що спільного в розвитку архітектури Китаю та Індії?

§ 30. УТВОРЕННЯ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. ПРАВЛІННЯ МЕХМЕДА II

Пригадайте, де і коли виник іслам, у яких країнах доби Середньовіччя він був поширений. Коли утворилася Візантійська імперія, які території їй належали? Де і коли виникло православ'я?

Вежа XII ст., побудована в пам'ять про Тогрул-Беке, внука Сельджука, в м. Рей, Іран

ВИНИКНЕННЯ СЕЛЬДЖУЦЬКОГО СУЛТАНАТУ. Турки належать до *тюркських племен*, які ще в V ст. заснували державу кочових народів у Східному Сибіру. У X ст. вони підкорили нинішню територію Туркменії, південну частину нинішнього Узбекистану й частину південного Казахстану, а на початку XI ст. поступово завоювали Іран та Афганістан.

У той самий час турки на чолі із *султаном Сельджуком* захопили Багдадський халіфат та частину Вірменії й наблизилися до кордонів Візантійської імперії. Вся подальша їхня історія пройшла у постійних війнах проти сусідів: візантійців, арабів, персів та ін. Вони відіграли вирішальну роль в розгромі держав хрестоносців у Палестині.

Вирішальна битва з візантійцями відбулася в 1071 р. Турки розгромили армію імператора (базилевса) та його самого захопили в полон. Протягом кількох наступних років вони підкорили майже всю Малу Азію. У Візантії залишилися тільки прибережні території.

Поступово сельджуки перейшли до осілого способу життя, прийняли іслам. У 1070–1080 рр. виникає могутня держава — *Сельджуцький султанат*, який стрімко розвивався. На початку XII ст. столицею султанату було місто *Конья* (звідси походить його друга назва — *Конійський султанат*). Проте в середині XIII ст. султанат був знищений монголо-татарами, і в 1243 р. він розпався на окремі князівства.

Султан — титул монарха, правителя в ісламських державах.

Турки-сельджуки — тюркські кочові племена, що прийшли з Середньої Азії. Названі за іменем *султана Сельджука* (або *Маліка ал-Газі*), який очолював одне із тюркських племен.

Воїн-сельджук (сучасний малюнок)

УТВОРЕННЯ ОСМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

Одне із князівств колишньої великої держави очолював вождь племені кайї — Осман (1299–1324 рр.). То був природжений воїн, який вірив у справедливість «священної війни» (джихаду). Він розширив межі своїх володінь, об'єднав під своєю владою інші тюркські племена. З остаточним розпадом Сельджуцького султанату володіння Османа I перетворилися на самостійний *Османський емірат*, а турки почали називати себе на честь вождя — *турками-османами*.

Османський султанат поступово збільшував територію. У 1299 р. Осман офіційно проголосив себе «султаном», започаткувавши династію Османів.

Син Османа Орхан I (1324–1360 рр.) продовжував політику батька. Він захопив території від Мармурового до Чорного морів й розпочав перші турецькі завоювання в Європі.

Нащадок Орхана Мурад I (1360–1389 рр.) спрямував свою агресію на Балкани. У другій половині XIV ст. балканські країни перебували в стані занепаду та постійно воювали між собою. Скориставшись цим, Мурад I завоював Фракію і в 1365 р. переніс столицю своєї держави в *Адріанополь*. Візантійська імперія обмежувалася тепер самим лише Константинополем.

У війнах проти ворогів військову вправність виявили турецькі *яничари*.

Невдовзі Болгарія визнала себе васалом султана, і Мурад I пішов на Сербію. Вирішальна битва сербів і боснійців із турками відбулася в 1389 р. на *Косовому полі*. Армія османів була значно більшою, проте серби билися відчайдушно. Посеред битви сербський патріот *Мілош Обілич* проник у табір турків-османів і вбив Мурада I, проте це не вплинуло на результат битви. Під керівництвом сина султана *Баязида* турки завдали сербам повної поразки, і Сербія була захоплена.

Яничари (у перекладі з турецької мови — *нове військо*) — регулярна піхота в Османській армії, яку турки набирали із захоплених у полон хлопчиків: представників інших народів, у тому числі — слов'ян. Яничар навертали до мусульманської віри і виховували в ненависті до ворогів ісламу. Яничари були кращими воїнами султана, найбільш відданими своєму володарю.

Осман I

Мурад I

Гробниця султана Мурада I на Косовому полі

ЖИВА ІСТОРІЯ: документи, особистості, цікаві подробиці

Косівська битва справила величезний вплив на історію не лише Сербської держави і сербського народу, а й усього Балканського регіону. Вона започаткувала період кривавого тривалого протистояння сербів та інших балканських народів з османами.

Косівська битва посіла особливе місце в національній пам'яті сербів, у їхній міфології. Великі цикли пісень та оповідей склались протягом століть, і в XIX ст. були видані Вуком Караджичем. І сьогодні Косівська земля є дуже важливою для сербів, а її історія впливає на сучасні міжнародні відносини.

Косівська битва. Картина художника Адама Стефановича

ЗАВОЮВАННЯ ОСМАНІВ ЗА БАЯЗИДА І ТА МЕХМЕДА І.

Баязид I (1389–1402 рр.), якого за військову вправність прозвали «Блискавкою», підкорив Македонію, Болгарію, частину Сербії й Албанії, а також Малу Азію. Успіхи османів занепокоїли європейців, і папа римський оголосив проти них хрестовий похід. У 1396 р. 60-тисячна армія рицарів-хрестоносців із Німеччини, Франції, Угорщини, Чехії, Польщі була розбита біля міста Нікополь у Болгарії. Майже 10 тисяч рицарів потрапили в полон і за наказом Баязида були страчені. Причинами поразки рицарського війська були бездарне керівництво угорського короля Сигізмунда і чвари між вождями хрестоносців.

У 1400 р. Баязид I розпочав облогу Константинополя, яка тривала майже рік. Щоб завоювати Константинополь,

Баязид у полоні в Тимура.
Картина художника Станіслава Хлебівського

він збудував великий флот і припинив постачання продовольства до столиці імперії. У місті розпочався голод.

Але в цей час до володінь османів вторглась армія іншого страшного завойовника — **Тимура** (1370–1405 рр.), нащадка Чингізхана. Баязид I зняв облогу Константинополя і рушив назустріч ворогові. У битві біля Анкари (1402 р.) ополчення колишніх малоазійських еміратів, побачивши своїх колишніх емірів у таборі Тимура, зраділо османського султана і раптово вдарило в центр його війська. Турецька армія була розгромлена, а сам Баязид I потрапив у полон, де й помер. Тимур, розоривши володіння турків у Малій Азії, повернувся до Середньої Азії.

Новим правителем османів став **Мехмед I** (1413–1421 рр.), який знов зібрав усі землі Османської імперії. Він уклав мирні угоди з Візантією, Сербією, Валахією й Угорщиною. Султан толерантно (*поблажливо, терпимо*) ставився до підданих-немусульман, розвивав торгівлю, був покровителем літератури, особливо поезії. Його характеризують як справедливого, покірливого, миролюбного й освіченого правителя, проте з усіма повстаннями він розправлявся швидко та жорстоко.

МЕХМЕД II. УЗЯТТЯ КОНСТАНТИНОПОЛЯ. Новим турецьким султаном став **Мехмед II** (1451–1481 рр.), прозваний пізніше **Завойовником**. Він був освіченою людиною, володів п'ятьма іноземними мовами, добре знав західну культуру. Водночас, султан був примхливим і жорстоким деспотом.

Мехмед II
Завойовник.
Робота художника Джентіле Белліні

Закон про свободу вільного шлюбу, виданий Мехмедом II в 1478 р.

Мехмед II повів новий рішучий наступ на Константинополь. 200-тисячне турецьке військо підступило до міста. Для взяття візантійської столиці було збудовано флот, щоби припинити надходження підкріплень; створено наймогутнішу в Європі артилерію. Для блокування Босфорської протоки в її найвужчому місці було збудовано фортеці, які контролювали прохід кораблів і збирали мито. У квітні 1453 р. розпочалась облога міста, яка тривала 53 дні.

Більшість захисників міста було знищено, близько 60 тисяч продано в рабство. За наказом Мехмеда II захоплене місто перейменували на Стамбул (Істанбул), і воно стало столицею Османської імперії. Собор Святої Софії було перестроєвано в мечеть.

Отже, у 1453 р. *Візантійська імперія припинила своє існування*, а турки-османи утвердилися на Балканському півострові.

ЖИВА ІСТОРІЯ: документи, особистості, цікаві подробиці

Турки багато разів намагалися заново сісти на місце перед мурами Константинополя, але захисники вночі з вражаючою швидкістю його очищали. Коли було відбито перший запеклий штурм, турки зробили підкоп під браму міста. Константинопольці, здогадавшись про це, зробили зустрічний підкоп, влаштувавши вибух. Чимало турецьких воїнів загинуло.

Розлючений Мехмед II наказав завести свої кораблі у внутрішню гавань Константинополя — Золотий Ріг, щоб почати облогу міста з північного, слабо захищеного боку. Вхід у гавань перегороджував масивний ланцюг, через який не міг прорватися жоден корабель. Тоді османи вночі перетягли 80 своїх кораблів у Золотий Ріг по суходолу, спорудивши поміст і густо змастивши його жиром.

У місті закінчилися запаси продуктів. Сили танули. Турецькі війська за наказом султана розпочали останній штурм фортеці. Туркам вдалося оволодіти частиною муру і прорватися через браму. Константинополь упав. Захищаючи місто, загинув Константин XI, останній візантійський імператор з династії Палеологів.

Входження Мехмеда II у Константинополь.
Картина художника Жана-Жозефа Константа

Узяття Константинополя (фрагмент панорами в Музеї історії Топкапи — головного палацу Османської імперії до середини XIX ст. в м. Стамбул, Туреччина)

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XV СТОЛІТТЯ.

Узяття Константинополя стало лише початком 30-річних завоювальницьких походів султана. Він захопив рештки візантійських володінь, установив повне панування над православними державами: Сербією, Боснією, Валахією. Найтриваліший опір туркам чинили албанці.

У 1469 р. турки вторглися у володіння Священної Римської імперії, а в 1477 р. вступили на землі венеціанців.

У результаті завоювань турків утворилася величезна Османська імперія. Султана було проголошено *халіфом* — духовним главою всіх мусульман.

Османська імперія вступила у найблискучіший період свого існування, який тривав до 20-х років XVII ст. Однією з причин швидкого піднесення Османської імперії була велика й добре навчена армія.

Загалом Османська імперія проіснувала дуже довгий відрізок історичного часу — аж до XX ст. (до 1923 р.).

Падінням Константинополя завершився цілий період в європейській історії. Християнська цивілізація втратила один зі своїх центрів. Це мало важливі наслідки для православ'я.

Після загибелі Візантії католицька Європа залишилась єдиною основою західної цивілізації.

ЖИВА ІСТОРІЯ:

документи, особистості, цікаві подробиці

Яничари в усій турецькій області були у великій пошані: вони у турецького султана дворяни і піша гвардія... Яничар цих набирають з дітей християнського народу, що живуть під турецькою владою. Набирають малих хлопців років восьми, дев'яти та десяти, і спеціально призначені лікарі мають роздивитися обличчя кожного й визначити, до чого кожен хлопчик може бути з часом придатний. Найкращих беруть на службу турецькому султану, решту розбирають паші та інші турецькі начальники.

Інші — тупоголові, продаються за дукат в Анатолію й до Азії до певного часу, років до 18, але не пізніше 20 років, і живуть там у нужді. Зростають у холоді, у голоді, у спекоті, у наготі, та усі з ними поводяться, як із псами... І всіх їх, як виповниться їм близько 20 років, натерпляться вони горя, обгорять на сонці й звикнуть до всякої роботи, — привозять до Стамбула з усіх місць, куди вони були розподілені. Тут найміцніших і найсуворіших з них записують до молодших яничар і віддають під командування старших. Під їхнім наглядом молодші привчаються стріляти, рубати шаблями, кидати списи, скакати через рови, лазати на стіни і виконувати всяку службу, яку накаже старший. Кожний перебуває у повній покорі у свого старшого й повинен йому варити страву, колоти дрова і виконувати всяке його бажання доти, доки немає війни. А хто піде зі старшими на війну, повинен служити тому, за ким він записаний: розбивати намети, ходити за верблюдами, дивитися за в'юками і все робити, яка б не трапилася необхідність у роботі. А коли відбудуться битва або напад, вони йдуть попереду; тут один перед іншим намагаються себе проявити. Потім тих із молодих людей, хто покаже свою хоробрість, приймають до чину старших яничар... З них потім виходять жорстокі лиходії, і з усіх турецьких солдатів вони найбільш безжалюї до християн. У бою ці люди непереборні, вони найнадійніша охорона турецького султана.

Як формувалася гвардія яничарів? Чому яничари були кращими турецькими воїнами?

Яничари, малюнок XVI — XVII ст.

**ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ:
запитання й завдання**

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Як виник Сельджуцький султанат?
2. Коли і за яких умов утворилась Османська держава?
3. Коли відбулася битва на Косовому полі?
4. Охарактеризуйте державний устрій Османської імперії.
5. Коли і за яких обставин припинила своє існування Візантійська імперія?
6. Складіть розповідь «Штурм Константинополя».
7. Поясніть поняття: «султан», «турки-сельджуки», «яничар», «халіф».

Мислю творчо і самостійно:

8. Як ви думаєте, яких людей у наш час називають яничарами і чому?
9. Чому османи так наполегливо прагнули завоювати Константинополь?

Умію працювати з картою:

10. Покажіть на карті, вміщеній у вашому підручнику на с. 232, кордони Османської імперії за Мехмеда II.

Обговоріть у групі:

11. Якими були наслідки османських завоювань для середньовічної Європи?

**ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ВАМ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ:
ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ**

- 1389 р.** • битва на Косовому полі
1453 р. • захоплення турками-османами Константинополя

§ 31. ВНЕСОК ЦИВІЛІЗАЦІЇ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ В ІСТОРІЮ ЛЮДСТВА ТА СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ ЄВРОПИ

Пригадайте, що означає поняття «цивілізація». Назвіть найдавніші центри цивілізацій. Які основні ідеї гуманізму?

Середні віки відіграли величезну роль в історії людства. Якщо за стародавніх часів цивілізації займали незначну частину Землі, то за часів Середньовіччя вони поширилися на північ Європи та Африки, Південну Індію та Індокитай.

Нові країни розвивалися, спираючись на спадщину давніх культур. Натомість народи великих цивілізацій минулого (Греція, Єгипет, Месопотамія, Північна Індія, Центральний Китай) почали відставати, і навіть були відкинуті назад унаслідок завоювань.

За часів Середньовіччя формувалися європейська та інші цивілізації. Перші держави створили слов'яни.

Народи світу мали різну історичну долю. Проте у багатьох із них склалися подібні *феодальні суспільні відносини*.

Середньовіччя — це не лише минуле. Чимало сучасних міст було закладено саме в ті часи. Досі вражають своєю красою чудові середньовічні храми, стоять ще старовинні будинки, новітні автостради прокладені по маршрутах старих торговельних шляхів. Ми спираємось на наукові відкриття і користуємось технічними винаходами Середньовіччя. Сучасне мистецтво неможливо зрозуміти, не знаючи його здобутків у Середні віки. Суспільні думки тих часів знайшли своє продовження сьогодні.

Очевидно, найважливіше усвідомлювати, що базовою цінністю сучасної цивілізації є гуманізм, ідеї якого з'явилися у передових людей саме Середньовіччя. Ствердження гуманізму в політиці країн і в суспільному житті є основою не тільки сьогодення, а й майбутнього людства.

Христос передає ключі від Раю Апостолу Петру.
Картина художника П'єтро Перуджино

Які паралелі ви можете провести між сюжетом, зображеним на картині, та подіями епохи Середньовіччя, про яку ви дізналися з цього підручника?

Я ЦЕ ЗНАЮ

Використовуючи текст та ілюстрації підручника, інтернет-ресурси та додаткову літературу, за порадою вчителя підготуйте відповіді, повідомлення, комп'ютерні презентації на одну з перелічених тем:

- Хронологічні межі й періодизація Середньовіччя.
- Особливості формування «варварських королівств».
- Роль Візантії в історії Європи.
- Вплив культури Візантії на розвиток європейської культури.
- Взаємодія ісламського та християнського світу в добу Середньовіччя.
- Роль християнської церкви за часів Середньовіччя: факти та стереотипи.
- Образ рицарів у світовій літературі та мистецтві.
- Міська та сільська культура Середньовіччя.
- Вплив хрестових походів на історію Європи та Близького Сходу.
- Паростки парламентаризму в Середні віки.
- Освіта доби Середньовіччя.
- Наукові відкриття і технічні винаходи Середньовіччя.
- Роль Ранняго Відродження у розвитку світового мистецтва.
- Видатні діячі мистецтва Ранняго Відродження.
- Роль гуманізму в розвитку людської цивілізації.
- Історія східних слов'ян як складова європейської історії.
- Республіканські традиції Новгородської республіки.
- Місце східних слов'ян у європейській культурі Середньовіччя.
- Політичне й культурне значення утворення Османської імперії.
- Культурне взаємозбагачення європейських народів за доби Середньовіччя.
- Суспільні виклики середньовічної доби.
- Твори українських художників і письменників про Середньовіччя.

ДАТИ, ЩО ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМТИ ІСТОРІЮ

IV–VI ст. — Велике переселення народів

Середина V – кінець XV ст. — доба Середньовіччя

378 — Адріанопольська битва

395 — поділ Римської імперії

410 — захоплення Рима вестготами

451 — битва на Каталаунських полях

476 — падіння Західної Римської імперії, закінчення історії

Стародавнього світу й початок епохи Середньовіччя

бл. 500 — утворення Франкської держави на чолі з Хлодвігом

527–565 — правління Юстиніана

610 — початок проповіді Мухаммеда

630 — початок правління Мухаммеда у Мекці

644–656 — правління халіфа Османа

656–661 — правління халіфа Алі

768–814 — правління Карла Великого

843 — Верденський договір

863 — початок слов'янської писемності

936–973 — правління Оттона I

962 — утворення Священної Римської імперії

992–1025 — правління Болеслава I

1000 — коронування Іштвана I

1054 — поділ християнської церкви на римо-католицьку і православну

1066 — битва під Гастінгсом

XI ст. — норманське завоювання Англії

1096–1270 — хрестові походи

1147 — перша згадка про Москву

1204 — завоювання

Константинополя хрестоносцями

1215 — Велика хартія вольностей

1240 — «Невська битва»

1242 — «Льодове побоїще» на Чудському озері

1265 — виникнення англійського парламенту

Середина XIII – кінець XV ст. — доба Ранняго Відродження в Європі

1333–1370 — правління

Казимира III Великого

1337–1453 — Столітня війна

1346 — битва під Кресі

1347–1349 — епідемія чуми («чорна смерть»)

1380 — Куликовська битва

1389 — битва на Косовому полі

1410 — Грюнвальдська битва

1415 — спалення Яна Гуса

1419–1434 — Гуситські війни

1422–1461 — правління Карла VII

1429 — визволення Орлеана

1431 — страта Жанни д'Арк

бл. 1450 — винайдення друкарського верстата Йоганном Гутенбергом

1451–1481 — правління Мехмеда II

1453 — завоювання турками-османами Константинополя

бл. 1455 — перша друкована Біблія, початок книгодрукування в Європі

1462–1505 — князування Івана III

1479 — виникнення єдиного

Іспанського королівства

1480 — кінець залежності

Московськї держави від Орди

1492 — відкриття Христофором

Колумбом Америки

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ

Архітектурний стиль — сукупність принципів і прийомів будівництва.

Аутодафе (від ісп. і португ. *auto de fe* — «акт віри») — урочисте оголошення вироку інквізиції в Іспанії і Португалії, а також виконання вироку — зазвичай прилюдне спалення на вогнищі.

Банк (від італ. ряд, конторський стіл) — місце збереження великих сум грошей; установа, що має вільні кошти та надає позики під відсотки.

Барельєф («низький рельєф») — скульптурний твір, в якому опукле зображення виступає над плоскою поверхнею менш як на половину свого об'єму.

Боярська дума в Московській державі — постійний дорадчий орган при московському Великому князі. До її складу входили путні бояри, які відали княжим господарством, та тисяцькі, окольнічі й інші, що відали адміністративним управлінням держави.

Булла — особливо важливий документ, виданий королем або папою римським, та скріплений металевою печаткою — буллою.

Варвар — 1) чужинець, іноземець, що не говорив грецькою або латиною; 2) неосвічена, жорстока людина.

Варни (в Індії) — замкнуті групи різних за соціальним станом людей, приналежність до яких визначалася народженням.

Васалітет — угода між васалом і сеньйором-землевласником, за якою васал отримував від сеньйора землю, присягався у вірності та військовому служінні йому, а сеньйор мав захищати свого васала.

Велике переселення народів — масштабне переміщення населення у IV—VI ст., яке поклато початок новим державам на руїнах Західної Римської імперії

Відродження, або **Ренесанс** (від італ. *Rinascimento*, фр. *Renaissance* — «Відродження») — нова доба в розвитку культури, що виникла за Середньовіччя та ґрунтувалася на ідеалах гуманізму і кращих традиціях античності.

Вітражі — мозаїка з кольорового скла, яка за допомогою зв'язок з'єднувалася в художню композицію.

Віче (від старослов'янського *вет* — рада, і *віщати* — говорити) — загальні збори слов'ян, на яких вирішувалися найважливіші питання.

Генеральні Штати — вища дорадча представницька рада у Франції в 1302—1789 рр., що скликала королем для вирішення важливих державних питань (військових, дипломатичних або фінансових, у тому числі — щодо податків).

Герб — знак роду, міста чи держави.

Гільдія (нім. *gilde* — об'єднання) — об'єднання купців для захисту своїх інтересів або цехових привілеїв.

Горельєф («високий рельєф») — скульптурний твір, в якому зображення виступає над площиною фону більш як на половину свого об'єму.

Гуманізм (від лат. *humanism* — людський, людський) — прогресивна течія в західноєвропейській культурі, система поглядів на людину як на найвищу цінність.

Гуситські війни — збройна боротьба чеського народу проти католицької церкви, а частини таборитів — проти феодального гніту.

Демократія (від грец. *demos* — народ і *kratos* — влада) — народовладдя.

Диктатура — нічим не обмежена влада однієї особи або певних груп людей у державі, що спиралася на силу.

Династія — монархи, які належали до одного роду та змінювали один одного на троні за правом успадкування.

Домен (від лат. *dominium* — володіння) — сукупність спадкових земельних володінь короля.

Єретик (від грецької — відступник) — людина, яка відступилася від догм північної релігії, виступає проти загальноприйнятого в суспільстві вчення; віровідступник, послідовник *єресі* — відступництва.

Імперія (від лат. *imperium* — влада) — 1) монархічна держава, глава якої носить титул імператора; 2) держава, що прагне панувати в регіоні або світі, проводить агресивну зовнішню політику, намагається встановити контроль над іншими державами.

Індульгенція — грамота папи римського про відпущення (прощення) гріхів.

Інквізиція (від лат. *inquisitio* — розслідування, розшук) — особливий суд католицької церкви, метою якого було переслідування єретиків.

Іслам (з араб. — покірність Богу) — назва мусульманської релігії, заснованої Мухаммедом. Послідовники ісламу — мусульмани.

«Каролінгське відродження» (800 р.— перша половина IX ст.) — піднесення культури за часів Карла Великого.

Касты (в Індії вживають слово «джаті») — замкнуті групи представників однієї професії, що мають один правовий статус, живуть в одному районі.

Колонія (від лат. *colonia* — поселення) — країна або територія, що перебувають під владою іноземної держави (метрополії).

Комуна — колектив осіб, які об'єдналися для спільного життя на засадах спільного майна та праці.

Конституційний акт у середньовічній Європі — закон, що закріплював привілеї та вольності феодалів.

Конституція (лат. *constitutio* — устрій, порядок) — основний закон держави, що визначає її устрій, порядок роботи її органів влади, права та обов'язки держави, суспільства та громадян.

Коран (з араб. — читання) — священна книга ісламу, в якій за часів халіфа Османа були записані пророцтва Мухаммеда.

Кортеси (ісп. *cortes*, від *corte* — королівський двір) — у державах Піренейського півострова станово-представницькі збори (парламенти), найдавніші на території Західної Європи. У сучасній Іспанії кортесами називається парламент.

Лен — спадкове земельне володіння в епоху феодалізму, яке надавалося васалу за умови несення ним військової служби та виконання інших повинностей.

Лихварство — позичання грошей під відсотки.

Метрополія — держава, що володіє колонією.

Мечеть — мусульманський храм.

Міграція (лат. *migratio*, від *migro* — переходжу, переселяюся) — переміщення населення, пов'язане зі зміною місця проживання.

Мініатюри — невеликі живописні зображення, якими часто ілюструвались середньовічні книги.

Натуральне господарство — такий тип господарювання, за якого виробництво спрямоване на задоволення власних потреб, а не на продаж; усе необхідне виробляється всередині господарства.

Орден — організація ченців або лицарів зі своїми цілями і правилами поведінки.

Парламент (від фр. *parler* — говорити, або місце, де говорять) — виборний та колегіальний орган влади, вищий законодавчий орган країни; основне завдання парламенту — розроблення та ухвалення необхідних для держави законів.

Прамова — давня мова предків, з якої виникли нові споріднені мови.

Прочанство — подорож з метою здійснення релігійних призначень та поклоніння святим певної релігії.

Ратуша — будинок міського уряду, міського управління.

Реконкіста (ісп. *reconquistar* — відвоювати) — відвоювання християнами у VIII — XV ст. Піренейського півострову та інших територій, що були захоплені арабами та берберами.

Рицарські турніри — військові змагання рицарів у силі та вправності.

Санскрит — найдавніша мова аріїв; основа всіх сучасних індоєвропейських мов (англійської, німецької, української, французької та ін.)

Сейм — представницький орган влади, парламент у Польщі, Угорщині, Чехії.

Середньовіччя — доба в історії Європи, що тривала із середини V до кінця XV ст.

Стан — велика група людей з однаковими правами й обов'язками, які передаються у спадок.

Станова монархія — централізована держава, в якій королівська влада спиралася на збори представників станів.

Столітня війна — війна між Англією та Францією, що точилась з перервами понад сто років (1337 — 1453 рр.)

Султан — титул монарха, правителя в ісламських державах.

Турки-сельджуки — тюркські кочові племена, що прийшли з Середньої Азії. Названі за іменем султана *Сельджука* (або *Маліка ал-Газі*), який очолював одне із тюркських племен.

Університет (від лат. *universitas* — «сукупність») — вищий навчальний заклад, у якому об'єднуються різні напрями підготовки фахівців з точних, природничих і гуманітарних наук. В університетах також проводяться наукові дослідження.

Феодалізм (від лат. *feodum* — маєток) — суспільно-господарська система, яка ґрунтується на взаємній залежності між людьми, ієрархії влади, великому землеволодінні феодалів, від яких залежали селяни.

Феодална роздробленість — період ослаблення центральної влади у феодалних державах, що було пов'язано з посиленням великих феодалів, появою значних політичних центрів, пануванням натурального господарства.

Фреска (від італ. *affresco* — свіжий) — живопис на вологій штукатурці, одна із технік настінного малярства. Фресками називають також твір, виконаний у цій техніці.

Хартія (від латинського *charta* — папір, грамота) — документ, який відображає вимоги певних груп людей.

Християнська церква — 1) будівля, в якій відбувається богослужіння; 2) релігійна спільнота християн, релігійна організація, що має чітку ієрархію; життя церкви визначається християнськими правилами (канонами).

Цех — спілка майстрів однієї спеціальності.

Цивілізація (від лат. *civilis* — громадянський, державний) — 1) рівень матеріальних, технічних, духовних досягнень тієї чи іншої групи народів або країн на певному етапі розвитку; 2) тип культури групи народів та країн, що склався історично, на певній території, у певних хронологічних межах.

Юдаїзм (юдаїзм) — одна з найдавніших монотеїстичних релігій світу, національна релігія євреїв. Юдаїзм став першоосновою християнства та ісламу.

Яничари (від тур. *yeniçeri* — «нове військо») — регулярна піхота в Османській армії, яка набиралася турками із захоплених у полон представників інших народів, у тому числі слов'ян.

Ярлик — грамота хана Орди, що давала право на князювання і збір податків з населення.